

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ  
ДНІПРОВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ  
імені ОЛЕСЯ ГОНЧАРА

Кваліфікаційна наукова  
праця на правах рукопису

**ПРОКОПОВ ВАДИМ ЮРІЙОВИЧ**

УДК [94:355.425] (477+438)“1943/1947”

**ДИСЕРТАЦІЯ**

**ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ ЧЛЕНІВ ОУН ТА ВОЯКІВ УПА  
НА ЗАКЕРЗОННІ (1943–1947 РР.)**

Спеціальність: 07.00.01 – Історія України  
(ІСТОРИЧНІ НАУКИ)

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук.

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,  
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

\_\_\_\_\_ В. Ю. Прокопов

Науковий керівник: Репан Олег Анатолійович, доцент,  
кандидат історичних наук

**Дніпро – 2019**

## АНОТАЦІЯ

*Прокопов В. Ю.* «Повсякденне життя членів ОУН та вояків УПА на Закерзонні (1943–1947 рр.)» – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України. – Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара, Дніпро, 2019

У дисертації розглядається повсякденне життя учасників руху ОУН і УПА на Закерзонні. Воєнне повсякдення та воєнно-історична антропологія відкриває широке поле міждисциплінарних дослідів на межі історії, антропології, військової справи, психології. На основі широкого масиву джерел досліджено вплив воєнного повсякдення на практики та уявлення комбатантів, що важливо для розуміння взаємозв'язку матеріальних умов та внутрішньо-психологічних установок. Комплексне дослідження повсякденних практик та уявлень учасників визвольного руху дає можливість зрозуміти події Другої світової війни та складність відносин між історичними акторами на Закерзонні середини 1940-х рр. Закерзонський відтинок боротьби УПА часто залишається поза увагою дослідників. Закерзоння було особливим регіоном, оскільки виступало міжетнічним та міждержавним прикордонням. На його прикладі є можливість дослідити партизанське та підпільне повсякдення, а також ставлення до інонаціонального населення, в першу чергу сусідів – поляків та євреїв.

Підкреслено, що повсякденна історія, умови життя на війні, особливо іррегулярних армій, залишаються досі мало актуалізованими в історіографії. Вони вивчаються переважно описово та у науково-популярному форматі. Дисертація базується на архівних, опублікованих документах, мемуарах, щоденниках, усних свідченнях та фото. Джерельна база є репрезентативною і дозволяє провести дослідження повстанського повсякдення. Цей масив матеріалів дасть змогу комплексно висвітлити проблематику роботи.

Простежено, що матеріальні умови, які переходили часом в екстремальні, суттєвим чином впливали на повсякденні практики виживання вояків партизанських військових формувань. Автор доводить, що постійна бойова стресова ситуація підвищувала рівень релігійності та забобонності серед вояків. Проаналізовані уявлення повстанців про смерть, які формувались під впливом реалій війни та націоналістичної ідеології. Окреслено культуру харчування відділів УПА та підпільної мережі ОУН на Закерзонні, різні випадки та варіанти здобуття їжі. Досліджено харчовий раціон повстанської армії та його варіацій. Класифіковано варіанти повстансько-підпільного меню на Закерзонні.

Описані основні типи одягу та одностроїв вояків УПА і підпільників ОУН. Охарактеризовано способи заготівлі та отримання одностроїв вояками УПА на Закерзонні. Описані випадки виготовлення власного одягу. Розглянуто питання влаштування постойв вояками УПА та членами підпілля ОУН на Закерзонні. Досліджено житлові умови повстанців за різноманітних обставин партизанської війни, особливості будівництва Закерзонських криївок та специфіку тривалого проживання у них.

Вивчено гігієнічні умови учасників визвольного руху на Закерзонні. Описано основні проблеми повстанських гігієнічних процедур. Досліджено хвороби повстанців на Закерзонні. Проаналізовано недуги та бойові поранення в умовах партизанської війни, а також випадки фізичного та психічного виснаження і апатії. Окреслена проблематика побуту лікарів та санітарів. Описано, яким чином українські комбатанти Закерзоння намагались лікуватися та зберігати здоров'я.

Простежені основні практики дозвілля та відпочинку учасників визвольного руху на Закерзонні. Описані варіанти проведення повстанського дозвілля. Охарактеризовано різноманітні свята у підпільному середовищі, особливості їх відзначення. Проаналізовано уявлення повстанців про них.

Зроблено узагальнений нарис про повсякденні релігійні практики членів ОУН та вояків УПА на Закерзонні. Розкриваються контексти, у яких вояки звертались до вищих сил та проявляли свою віру. Досліджено, наскільки сильними

були прояви забобонності в умовах партизанської війни. Коротко окреслена зовнішня релігійність вояків.

У розрізі історичної антропології розглянуто ставлення до смерті українських повстанців та підпільників Закерзоння у 1943–1947 рр. Описані та проаналізовані повсякденні практики поховання та вшанування полеглих вояків УПА та ОУН. Проаналізовані ритуали увічнення «полеглих героїв» у свідомості та повсякденному житті повстанців. З'ясовано, як поводитись із загиблими стрільцями в специфічних умовах партизанської війни. Досліджено переживання українських повстанців смертельної небезпеки, їх усвідомлення феномену смертності. Визначені внутрішньо-психологічне ставлення до «доброї» та «поганої» смерті у повстансько-підпільному середовищі.

Досліджено ментальні стереотипи членів ОУН та УПА на Закерзонні (1944–1947 рр.) щодо представників польської та єврейської національностей. До мемуарних джерел українських повстанців та підпільників застосовується інструментарій контент-аналізу для виявлення внутрішніх, прихованих, завуальованих чи непомітних при звичайному дослідженні ставлень членів українського визвольного руху до поляків та євреїв. Автору вдалось провести процедури контент-аналізу, виявити основні категорії: нейтральне, позитивне та негативне. Зроблений аналіз та інтерпретація отриманих даних. Для історичної спадщини руху УПА і ОУН притаманне неоднозначне ставлення до неї з боку інших націй. Часто історія повстанців стає причиною тривалих історичних заполітизованих баталій, їм приписують ненависницьке ставлення до представників інших національностей, особливо до поляків та євреїв. Ця теза активно використовується в антиукраїнській пропаганді. Тому, ми прагнемо дослідити цю тематику з середини й основні категорії (позитивні, негативні та нейтральні згадки про інші нації) обрані саме з цієї причини. Додатково ці категорії можуть мати підкатегорії та відтінки ставлень, про що йдеться у відповідних підрозділах дисертації.

Зроблено висновок, що внутрішнє ставлення членів ОУН і УПА до євреїв було у загальній масі нейтральним. Позитивних та негативних ставлень майже

порівну, на рівні 14 % та 16 % відповідно. Ставлення до поляків було переважно негативним: 55 % негативних контекстів, 2 % позитивних і 43 % нейтральних. З цього видно, що поляки в уявленні націоналістів були супротивниками.

Автор приходять до висновку, що переважна частина матеріального забезпечення руху ОУН і УПА на Закерзонні залежала від місцевого населення – в першу чергу українського. Цивільні, незважаючи на конфліктні ситуації з комбатантами, загалом підтримували партизанський рух й допомагали харчами, житлом, одягом тощо. Автор вперше в історіографії дослідив ставлення повстанців до поляків та євреїв за допомогою контент-аналізу мемуарів. Було виявлено, що позитивне та негативне ставлення до євреїв було пропорційно рівним. Натомість поляки вважались переважно супротивниками, і лише незначна частина згадок про них у спогадах є позитивною, що є доволі показовим, бо проявляється специфіка міжетнічного прикордоння, яким було Закерзоння.

Вивчення практик виживання людини в екстремальних умовах партизанської боротьби відтворило образ повсякдення та психології звичайного члена підпілля ОУН чи вояка сотень УПА. Підкреслено, що екстремальні умови війни суттєвим чином впливають на повсякденні практики виживання вояків партизанських військових формувань. Дійсність і побут війни, постійний стан бойового стресу відповідно накладають свій відбиток на світосприйняття комбатантів.

*Ключові слова:* ОУН, УПА, Закерзоння, історія повсякдення, воєнно-історична антропологія, підпілля, повстанці, Польща, контент-аналіз.

## ANNOTATION

*Prokopov V. Yu.* “Everyday life of members of the OUN and UPA soldiers in Zakerzonnia (1943–1947)” – The Thesis on the rights of the manuscript.

Thesis for a candidate of history science degree in speciality 07.00.01 – History of Ukraine. – Oles Honchar Dnipro National University, Dnipro, 2019

The thesis on the everyday life of the Ukrainian Insurgent Army and The Organization of Ukrainian Nationalists (UIA, OUN) is still the unknown constituent of liberation movement history. It concerns especially Zakerzonnia that is the Ukrainian ethnical territory currently situated within the territory of Poland. The thesis is written using methods of military-historical anthropology. Historical anthropology is related to the existential problems of man, because it contains and takes into account the world of individual experiences and actions. It is stressed that human psychology in the war changes and acquires new features. A review of historiography and historical sources are represented also. It showed that this topic is mainly studied descriptively and in a popular science format. The dissertation is based on wide base on sources mostly personal origin. There are a lot of memories and diaries of the UIA’s companies they have high cognitive value. A large number of documentary sources of the OUN and UIA documents from Zakerzonnia was used in the work. Soviet and Polish sources are more concerned with the description of Ukrainian guerrillas on the side and complement the picture of the insurgent everyday life.

The author studies material conditions of insurgents’ everyday life within Zakerzonnia in 1943–1947 years. There is the description of the issues of food, clothes, dwelling, hygiene, diseases were investigated on the base of underground sources and ego-documents of participants. The living conditions of the Ukrainian “insurgent person” during the battle within the territory of Zakerzonnia were investigated. The changing of persons’ habits in underground insurgent conditions are also scrutinized here.

The definition of food culture of the UIA and the Underground OUN divisions within the territory of Zakerzonnia are studied here. There is the description of the

various cases and ways of food provision. There are an investigation of the food ration of the insurgent army and its variations and the classification of variants of insurgent-underground food menu within the territory of Zakerzonnia.

The main kinds of clothes and uniform of soldiers of the UIA soldiers and members of the underground OUN are studied. The ways of obtaining and repairing of uniform by soldiers of the Ukrainian Insurgent Army within the territory of Zakerzonnia are also scrutinized here.

There is an investigation of insurgents' living conditions under the various obstacles of guerrilla war. The peculiarities of building of Zakerzonnia hideouts and specificity of living here for a long time are studied.

The autho explores the hygienic conditions of liberation movement participants within the territory of Zakerzonnia. There is an examine of opportunities and problems of insurgents' hygienic procedures. Investigation of insurgents' diseases within the territory of Zakerzonnia are also scrutinized here.

The thesis deals with diseases and illnesses of participants of the movement of the OUN and the UIA. It is stressed that Ukrainian insurgents struggled for their own health, and tried to treat diseases. The author also briefly describes the instances of extremely marches through snowy territory and terrible frostbites of the Ukrainian partisans. The amount of most spread diseases is also present in this thesis. The venereal diseases among the soldiers of UIA and attitude of officers towards these incidents are scrutinized also in this thesis. Certain attention is paid to the studying of typhus and fever among the insurgents and unsanitary conditions of liberation struggle. Other illnesses which the author often mentions in that chapter included various types of gastroenteritis, vitamin deficiency, scabies, impetigo, pediculosis and pneumonia, flu, inflammation of the joints. When drugs were lacking, home remedies had to be applied. For example, a primitive form of immunotherapy which consisted of injecting the patient, even reception from rural pharmacists. The author emphasized that the extreme conditions of guerrilla warfare increased the risk of the appearance of heterogeneous infectious diseases. The Ukrainian insurgents had to fight for their country in unsatisfactory hygienic conditions, which was an additional factor in the spread of sickness.

Also the author investigates the wounds wounded by members of the OUN and the UIA in Zakerzonnia. The work and conditions of medical staff in the UIA are analyzed also. The author pays attention to the aspect of combat stress in underground guerrilla warfare. The research is done using the method of historical anthropology and approaches of its military-historical section.

The thesis deals with holidays and free time of participants of the movement of the OUN and the UIA within the territory of Zakerzonnia. It is stressed that Ukrainian insurgents had small choice of free time. But even in wartime they were able to rest. It is emphasized that underground soldiers most of all enjoy to celebrate religious holidays, which reminded them the charm of childhood and family feasts. Main account of holidays and description of features of rebel's celebration are scrutinized too in this chapter. Certain attention is paid to the studying of patriotic holidays within the nationalist community. The author emphasizes that patriotic holidays in most cases have features of official ceremonies. In conclusion author says that holiday and leisure performed several important functions in the insurgents' life.

There is the investigation of mental attitude toward death. It is scrutinized how Ukrainian insurgents behaved with dead soldiers in particular conditions of guerrilla warfare. The experience of Ukrainian insurgents in mortal danger and their awareness of the phenomenon of death are also studied here. Certain attention is paid to the studying of the glorification of the death of rebels as fighters for the freedom of Ukraine. The author emphasizes that every official OUN and UIA ceremonies of inhumation is accompanied by psychological influence on civilians and partisans. It was an appeal of the specific nationalist's mythology of the OUN to the "dead, living and unborn", that brought up the nation. In conclusion author says that the whole community of the Ukrainian liberation movement was consolidated into a single whole by practice like this.

The thesis explores the contexts in which the soldiers turned to higher forces and showed their faith. The strengths of the manifestations of superstitions in the conditions of the guerrilla warfare are revealed also. In conclusion, author says that faith in God occupied an important place in the internal everyday practices of the Ukrainian rebels,



...serving as a source of psychological confidence and support in the terrible realities of the guerrilla warfare.

The thesis deals with mental stereotypes of the members of the OUN and the UIA on representatives of Jewish and Polish nationality within the territory of Zakarzonnia. The main thesis of two last chapters is to investigate the internal attitude of the Ukrainian insurgents towards the Poles and Jews using methods of content analysis.

The author says that most of the material support of the OUN and UIA movement in Zakarzonnia depended on the local population – primarily the Ukrainian one. Interaction between combatants and civilians was explored. Civil Ukrainians, in spite of conflicts with combatants, generally supported the partisan movement and helped with food, housing, clothing, etc.

The author managed to conduct content analysis procedures, to identify the main categories in relation of underground movement members towards the Jews and Poles: neutral, positive and negative. The author provides analysis and interpretation of the received data. It can be argued that the internal attitude of members of the OUN and UIA to the Jews was generally neutral. Positive and negative attitudes are almost equal, at the level of 14 and 16 percent, respectively. Positive attitude to the Jews are also scrutinized here. Ukrainian insurgents often determine Jews as smart, intelligent people, effective in any case for which they are taking. Jewish doctors are treated as an integral part of the rebel community. But the Poles were considered mainly opponents, and only a small part of the references to Poles in the memoirs is positive.

It is emphasized that extreme conditions of war significantly affect the daily survival practices of guerrilla soldiers. The study of human survival practices in the extreme conditions of guerrilla warfare has reproduced the image of everyday life and the psychology of an ordinary member of the OUN underground or a soldier of the UPA. The reality and the way of life on the war, the constant state of combat stress influenced on the worldview of combatants – the perception of life became black and white, for the most part led to the division of people into "yours" and "enemies", without alternatives.

**Key words:** UIA, OUN, Zakarzonnia, everyday life, underground, rebels, insurgents, Poland, war-historical anthropology, content-analysis.

## СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

### Публікації у наукових фахових виданнях України:

1. Прокопов В. Матеріальний аспект повсякденного життя учасників руху ОУН та УПА на Закарпатті (1943–1947 рр.) // Гуманітарний журнал. Дніпропетровськ / гол. ред. В. Ю. Пушкін. 2015. № 3–4. С. 127–138.
2. Прокопов В. Дозвілля та свята учасників УПА та ОУН на Закарпатті 1943–1947 рр. // Вісник Дніпровського ун-ту. Серія: Історія та археологія / гол. ред. С. І. Світленко. Дніпро. 2017. Т. 25. № 1. С. 88–95.
3. Прокопов В. Хвороби та їх лікування в житті українських повстанців Закарпаття (1944–1947 рр.). // Східноєвропейський історичний вісник / гол. ред. В. Ільницький. Дрогобич: Посвіт. 2017. № 5. С. 184–190.
4. Прокопов В. Ставлення українських повстанців Закарпаття до євреїв: контент-аналіз мемуарних джерел // Східноєвропейський історичний вісник / гол. ред. В. Ільницький. Дрогобич: Посвіт. Спеціальний випуск. 2018. № 3. С. 318–325.
5. Прокопов В. Смерть в уявленнях та практиках українських повстанців Закарпаття (1943–1947 рр.) // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету / гол. ред. Ф. Г. Турченко. Запоріжжя: ЗНУ. 2018. № 50. С. 229–237.
6. Прокопов В. Релігійність та забобонність в українському повстанському середовищі Закарпаття (1943–1947 рр.) // Гілея: науковий вісник. Зб. наук. пр. / гол. ред. В. М. Вашкевич. К.: Видавництво «Гілея». 2018. Вип. 136 (9). С. 60–65.

### Публікації у зарубіжних періодичних спеціалізованих виданнях:

7. Прокопов В. Бойові поранення українських повстанців Закарпаття та їх лікування (1943–1947 рр.) // East European Scientific Journal / ed. Adam Barczuk. Warsaw, Poland. 2018. № 10 (38). Part 3. Pp. 17–24.

### **Матеріали конференцій:**

8. Прокопов В. Мемуари як джерело вивчення повсякдення учасників українського визвольного руху на Закарпатті (1943–1947 рр.) // Історичні етюди: зб. наук. пр. / під ред. С. Світленка. Дніпро. 2017. № 5. С. 91–94.

9. Прокопов В. Дозвілля та свята вояків УПА та ОУН на Закарпатті 1943–1947 рр. // Український визвольний рух 20–50-х років ХХ ст.: ідея державності та її реалізація. Доповіді і повідомлення міжнародної наукової конференції 29–30 червня 2016 р., м. Київ. К.: КНУ, 2016. С. 125–126.

10. Прокопов В. Гігієна у повсякденному житті українських повстанців Закарпаття (1944–1947 рр.) // Українська нація у боротьбі за збереження ідентичності й відродження державності (1917–2017 рр.). До 100-річчя УНР. Зб. наук. праць: матеріали на допомогу викладачам, вчителям, студентам й учням вузів і шкіл / під ред. О. О. Рафальського. Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова. 2017. № 7. С. 171–177.

11. Прокопов В. Відносини між українським населенням та українським повстанським рухом на Закарпатті 1943–1947 рр. // Суспільно-історична та політико-правова оцінка тотального виселення українців з етнічних земель Лемківщини, Надсяння, Холмщини, Підляшшя, Любачівщини, Західної Бойківщини у 1944–1951 рр. Зб. наук. пр. / гол. ред. Я. Галик. Львів: Левада, 2018. С. 101–108.

12. Прокопов В. Економіка воєнного часу: досвід підпілля Закарпаття (1943–1947 рр.) // Економічний націоналізм. Матеріали VIII всеукраїнської наукової конференції з міжнародною участю. Івано-Франківськ, 12–13 жовтня 2018 р. / наук. ред. О. Сич. Івано-Франківськ: Лілея НВ, 2018. С. 219–229.

### **Наукові праці, які додатково відображають наукові результати дисертації:**

13. Прокопов В. Василь Галаса та Марія Савчин: гендерні особливості сприйняття підпільної боротьби ОУН // Український визвольний рух / гол. ред. М. Гавришко. Львів: Ін-тут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України; ЦДВР. 2013. № 18. С. 209–227.

## ЗМІСТ

<b>ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ.....</b>	<b>13</b>
<b>ВСТУП .....</b>	<b>14</b>
<b>Розділ 1. Теоретична та інформаційна база дослідження .....</b>	<b>21</b>
1.1 Теоретико-методологічні аспекти роботи .....	21
1.2 Стан наукової розробки теми .....	33
1.3 Особливості джерельної бази.....	51
<b>Розділ 2. Матеріальна складова повстанського повсякдення .....</b>	<b>62</b>
2.1 Культура харчування.....	62
2.2 Одяг та однострої .....	78
2.3 Житлові умови .....	89
2.4 Практики гігієни .....	102
2.5 Хвороби та ураження .....	106
2.6 Бойові поранення та травми .....	113
<b>Розділ 3. Внутрішньо-психологічний світ повстанців.....</b>	<b>120</b>
3.1 Дозвілля та свята в житті учасників визвольного руху .....	120
3.2 Релігійність та забобонність в уявленнях вояків ОУН і УПА.....	132
3.3 Смерть у повсякденних уявленнях українських повстанців .....	141
3.4 Стосунки між комбатантами та українським цивільним населенням .....	154
3.5 Ставлення учасників визвольного руху до поляків .....	169
3.6 Ставлення учасників визвольного руху до євреїв.....	183
<b>ВИСНОВКИ .....</b>	<b>192</b>
<b>СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....</b>	<b>199</b>
<b>ДОДАТКИ .....</b>	<b>245</b>

## ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

АК – Армія Крайова («Armia Krajowa»)

ВіН – Свобода й Незалежність (Wolność i Niezawisłość/ Wolność i Niepodległość, «Вольность і неподлеглость»)

ВО – Військова округа

ВП – Військо польське

ГВШ – Головний військовий штаб

НСЗ – Національні Сили Збройні (Narodowe Siły Zbrojne, «Народові сили Збройні»)

НКВС – Народний Комісаріат Внутрішніх Справ (Народный Комиссариат Внутренних Дел)

ОУН – Організація Українських Націоналістів

СКВ – Самооборонно-кущові відділи

ТВ – Тактичний відтинок

УБ – Уряд безпеки (Urząd Bezpieczeństwa)

УВР – Український визвольний рух

УПА – Українська Повстанська Армія

УССД – Українська соборна самостійна держава

ЧА – Червона армія (Красная армия)

ЦК КП(б)У – Центральний комітет Комуністичної партії більшовиків України (Центральный Комитет Коммунистической партии (большевиков) Украины)

ЦДВР – Центр досліджень визвольного руху

## ВСТУП

**Актуальність.** У сучасну пору велике значення в багатьох науках та професіях надається орієнтації на людину – на її поведінку, мотивації, причини вчинків, особисті почування. Історія повсякдення, як складова історичної антропології, в наш час стає не тільки все більш популярною, але й актуальною. Переобтяження української історіографії і суспільного простору наративами «героїв та жертв» не завжди є коректним і позитивним. Погляд на історію з точки зору людини може дати історикам та громадськості той об'єднавчий дискурс, який Україна так довго шукає. У темі українського визвольного руху ця методологія лише зараз починає завойовувати свої позиції.

Дослідження повсякдення УПА наштовхується на кілька проблем. По-перше – велика кількість людей, учасників подій, не могли залишити спогадів, що ускладнює дослідження. По-друге, існування різних місцевостей (Галичина, Волинь, Карпатський край, Закерзоння, Поділля), які мають свою специфіку. Кожен регіон по-різному входив у партизанську боротьбу та виходив з неї. По-третє, різними були періоди самої боротьби – партизанська чи підпільна. Наразі проводяться дослідження загальних історичних подій по окремим регіонам діяльності ОУН і УПА. Таку саму роботу логічно зробити й відносно повсякденного життя повстанців у цих регіонах.

Наукова актуальність даної роботи полягає у застосуванні міждисциплінарних методів й антропологізації історії ОУН та УПА. Дослідження є частиною напряму, досі мало представленого в українській історіографії. Йдеться про воєнне повсякдення та воєнно-історичну антропологію, яка відкриває широке поле міждисциплінарних дослідів на межі історії, антропології, військової справи, психології. У роботі досліджується вплив воєнного повсякдення на практики та уявлення комбатантів, що важливо для розуміння взаємозв'язку матеріальних умов та внутрішньо-психологічних установок.

Цілісне відтворення різних аспектів життя людини в екстремальних умовах підпілля та повстанської боротьби дозволить пильніше придивитися до цих людей,

обставин їхнього життя, мотивацію, спосіб мислення. Багатьма людьми українського суспільства досі не усвідомлена колосальна складність умов повстанської війни 1940-х рр. Без поступового дослідження повсякденних практик та уявлень учасників визвольного руху ми не зможемо повністю зрозуміти події Другої світової війни та наступних років. Не зможемо досягнути складність відносин між всіма історичними акторами на Закарпатті середини 1940-х рр.

У сучасних умовах воєнних дій переосмислення воєнно-психологічного й повсякденного досвіду воїнів УПА та підпільників ОУН є як ніколи актуальним. Так само важливим для сьогоденного суспільства є сам приклад безкомпромісної боротьби українців у надважких умовах.

Закарпатський відтинок боротьби УПА часто залишається поза увагою дослідників. Як міжетнічне та міждержавне прикордоння, Закарпаття було особливим регіоном. Для українського визвольного руху ці землі залишались важливими до 1947 р., тому тут зберігалась і бойова організація УПА – кілька куренів, які відносно вільно пересувались тереном аж до операції «Вісла». Закарпатський край дозволяє не тільки дослідити партизанське та підпільне повсякдення, а також ставлення до інонаціонального населення, в першу чергу сусідів – поляків та євреїв.

**Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами, грантами.** Дисертацію виконано в межах науково-дослідницьких тем на кафедрі історії України Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара: «Соціокультурні процеси в Наддніпрянській Україні: питання теорії та методології історії» (Державний реєстраційний номер 0116U003311), «Духовна культура та суспільне життя в історичній пам'яті Наддніпрянської України (XVI – початок XXI ст.)» (0119U100450).

**Об'єкт.** Учасники підпілля ОУН та вояки УПА на Закарпатті.

**Предмет.** Повсякденне життя учасників руху ОУН та УПА на Закарпатті.

**Мета роботи** – виявити вплив воєнного повсякдення на практики і внутрішні уявлення комбатантів ОУН та УПА, їх взаємозв'язок в умовах боротьби за виживання на Закарпатті (1943–1947 рр.).

Для досягнення мети мають бути вирішені такі **завдання**:

- визначити теоретико-методологічні засади роботи, створити робочу модель історії повсякдення;
- проаналізувати стан наукового освоєння теми;
- створити репрезентативну джерельну базу дослідження;
- провести відбір, систематизацію та комплексний аналіз літератури і джерел;
- висвітлити житлові умови та матеріальне забезпечення учасників УВР на Закерзонні (харчі, одяг, житло);
- вивчити повсякденні практики у забезпеченні життєдіяльності та ставлення до них (гігієна, хвороби, поранення);
- проаналізувати побутові уявлення та внутрішньо-психологічні установки повстанців, які змінилися під час боротьби та їх еволюцію;
- розглянути взаємини між українськими комбатантами та цивільними на Закерзонні;
- дослідити ставлення вояків УПА і ОУН до супротивника та цивільного інонаціонального населення.

**Територіальні рамки** – Закерзоння це етнічні українські землі на межі з польським етнічним масивом – Лемківщини, Перемищини, Ярославщини, Холмщини, Підляшшя. Сучасні території Люблінського та Підкарпатського воєводств Польщі.

Закерзоння, як терен діяльності визвольного руху, особливе з кількох причин. **1.** Функціонування сотень УПА мало тут, хоч і з короткими перервами, чіткі хронологічні межі – 1944–1947 рр. Довший час, у порівнянні з іншими регіонами, зберігались великі повстанські бойові одиниці. У деяких операціях був задіяний цілий курінь – 300–500 чоловік (1946–1947 рр.). Саме партизанський побут тут можна дослідити найкраще, адже в областях УРСР після 1945 р. почалось скорочення вояцьких кадрів та переведення їх у підпілля. **2.** Регіон знаходився в іншій державі (Польща) і був відокремлений з 1945 р. від країв ОУН і військових округ УПА в УРСР. **3.** Закерзоння цікаве як територія міжетнічної взаємодії між українцями та поляками. На прикладі цієї землі, як етнічного



прикордоння, яскраво проявляються відносини двох народів у цей час – співпраця, ворожнеча та нейтральне ставлення. **4.** УВР мав тут чітку хронологічну межу свого існування, у зв'язку з тотальним виселенням місцевого населення, на яке він ресурсно спирався. **5.** Широкий наративний матеріал про події, залишений учасниками руху, які вийшли з рейдами в Західну Німеччину, та тих, хто залишився в Польщі.

**Хронологічні межі** – 1943–1947 рр. За нижню грань (осінь 1943 р.) взято початок розбудови широкої мережі ОУН на Закерзонні та формування тут повстанських відділів. Оскільки розглядаємо УВР як цілість спільноти ОУН і УПА, дослідження розпочато з часу розгортання тут активної мережі ОУН та самооборони з осені 1943 р. До цього ОУН на даній території була досить слабка, бо більшість членів виїхали на Схід. Сотні УПА, які формували в краї, організовували саме підпільники, що проводили підготовчу роботу за осінь-зиму 1943–1944 рр. З весни 1944 р. почалось розгортання сотень УПА. Кінцева дата – осінь 1947 р. – коли після операції «Вісла» українські комбатанти залишили Закерзоння.

#### **Термінологічний апарат.**

У дослідженні розглянуто ОУН (бандерівську\революційну), не торкаючись нечисельного та нетривалого на Закерзонні представництва мельниківців. У роботі слова «підпільник», «повстанець», «український комбатант», «партизан», «націоналіст» використані найчастіше в якості синонімів. Коли йдеться про окремих «оунівців» та «упівців» називаємо їх вояками сотень УПА, або членами підпільної мережі ОУН. У разі, виявлення відмінностей у повсякденні підпільників та повстанців, це чітко артикулюється в тексті.

#### **Новизна та отримані результати.**

Наша робота є спеціальним дослідженням повсякденних практик та їх впливу на уявлення учасників визвольного руху 1940-х рр. на терені Закерзоння, у якій *вперше*:

- Досліджено вплив стресового повсякдення війни на поведінкові практики та уявлення людини, які є суттєвими для розуміння діяльності спільноти ОУН і УПА;

- Проаналізовані внутрішні уявлення українських комбатантів у ставленні до свят, релігії, забобонів та смерті, що дозволило зрозуміти ментальний світ цих людей;

- В історіографії українського визвольного руху застосовано методи контент-аналізу у вивченні ставлення націоналістів до поляків та євреїв, які дали змогу кількісно дослідити переконання, відображені в мемуарах.

*Подальшого висвітлення набули питання:*

- Побутових умов і повсякденних практик повстанців та підпільників;  
- Життєдіяльності людини на війні з урахуванням різностороннього контексту епохи, суспільства, спільноти;

- Взаємовідносин українських комбатантів та цивільних Закерзоння, які зазвичай неоднозначно оцінюються дослідниками.

*Уточнено і доповнено:*

- Методологію вивчення воєнного повсякдення іррегулярних військових формувань, за допомогою створення власної робочої моделі та гіпотези дослідження;

- Загальний контекст складних історичних подій на Закерзонні у 1943–1947 рр.

**Практичне значення наукової роботи** – полягає у майбутньому використанні її при підготовці досліджень про повсякденне життя учасників ОУН і УПА на Закерзонні. Робота може бути використана при розробці лекційних курсів для студентів вищих навчальних закладів, навчально-методичних посібників воєнно-історичної антропології, історії України ХХ ст. Досвід дослідження воєнного повсякдення та психології вояків УПА і ОУН може знадобитись сучасним військовикам, які беруть участь у війні на Сході України.

**Методологічна основа дисертації.** Фундаментом наукового дослідження є принципи історизму та об'єктивності, що дозволили максимально критично й

зважаю працювати з історичними джерелами та літературою. Задіяний ряд загальнонаукових та історичних методів і підходів. Засоби логіки, аналізу, синтезу, індукції та дедукції, системності, переходу від конкретного до абстрактного та навпаки дозволили провести роботу цілісно та всебічно. Важливим став метод моделювання, оскільки історія повсякдення – це модель реальності історичної епохи, яка вбирає в себе обрані дослідником аспекти. У побудові цієї моделі, як спрощеного відображення багатогранної дійсності, допоміг історико-типологічний метод, який став засобом узагальнення сукупності історичного матеріалу, явищ і процесів, його аналітичного осмислення та впорядкування за типами. Історико-генетичний метод дозволив простежити еволюцію умов повсякдення та людських практик у процесі історичного руху й відтворити картину, максимально наближену до реальної. За допомогою історико-порівняльного методу співставлено повсякдення різного часу та структур визвольного руху.

Праця має міждисциплінарний характер та залучає методи і підходи історичної антропології, як напряду, з використанням інструментарію історії повсякдення, мікроісторії, воєнної психології, кількісної історії. Основними є підходи воєнно-історичної антропології, яка вивчає поведінку, уявлення, повсякденні практики та побут людини і спільнот на війні. Зменшення масштабу дослідження до мікроісторичних сюжетів дозволило побачити реалії воєнного життя рядових вояків підпільної армії. Метод історико-психологічної реконструкції розкрив різноманітні внутрішньо-психологічні уявлення та установки комбатантів. Тема взаємин повстанців з іншими національностями досліджувалась із застосуванням контент-аналізу, який потребує усталення попередніх принципів вибірки, емпіричного пошуку, систематизації, аналізу та інтерпретації. Детальніше про методологію та робочу модель дослідження буде представлено у першому теоретичному розділі.

#### **Апробація результатів дослідження.**

Результати роботи були представлені на 5 міжнародних та 2 всеукраїнських конференціях, на семінарах. «Актуальні проблеми вивчення українського визвольного руху 1920–50-х рр.» (Дніпро, 15–16 червня 2012 р.); «Історія, яка нас

об'єднує» (Львів, 2015, 2017 рр.); «Другі Наддніпрянські наукові читання: актуальні проблеми історії, археології та етнології» (Дніпро, 6 квітня 2016 р.); «Український визвольний рух 20–50-х років ХХ ст.: ідея державності та її реалізація» (Київ 29–30 червня 2016 р.); «Ремесло історика: роль гіпотези при написанні дисертаційної праці» (Харків, 9–11 листопада 2016 р.); «Українська нація у боротьбі за збереження ідентичності й відродження державності (1917–2017 рр.) До 100-річчя УНР» (Київ, 19 жовтня 2017 р.); «Українсько-польські відносини на тлі суспільно-політичних і культурних процесів в Центрально-Східній Європі (ХХ–ХХІ ст.)» (Харків, 30 листопада – 1 грудня 2017 р.); «Українсько-польсько-єврейські взаємини у Східній Галичині (перша половина ХХ ст.): історичний досвід, уроки для сучасності» (Дрогобич, 25 травня 2018 р.); «Суспільно-історична та політико-правова оцінка тотального виселення українців з етнічних земель Лемківщини, Надсяння, Холмщини, Підляшшя, Любачівщини, Західної Бойківщини у 1944–1951 рр.» (Львів 7 вересня 2018 р.); «Економічний націоналізм» VIII наукова конференція (Івано-Франківськ 12–13 жовтня 2018 р.).

**Публікації.** Результати наукового дослідження викладені у 12 статтях та 1 тезах на конференції, з них 6 опубліковано в українських фахових та 1-му закордонному виданні.

**Структура роботи та обсяг дисертації.** Структура дослідження визначена його метою і завданнями та складається зі вступу, трьох розділів, які поділені на 15 підрозділів, висновків, списку використаних джерел і літератури, додатків. Загальний обсяг дисертації 262 сторінки, з них 185 сторінок основного тексту. Перелік літератури і джерел складається з 44 сторінок (552 найменування), додатки становлять 17 сторінок.

## Розділ 1.

# Теоретична та інформаційна база дослідження

### 1.1 Теоретико-методологічні аспекти роботи

Антропологічний поворот, що відбувся в західній гуманітаристиці 1960–80-х рр., уже йде повним ходом в українській науковій сфері, хоча у деяких темах лише очікується. Історики-антропологи вивчають уявлення людини, її поведінку та вчинки здебільшого як залежні від її особистого повсякденного досвіду. Такі суспільні категорії, як економіка, політика, ідеологія існують та проявляються через повсякдення [355, с. 35–37]. З огляду на інші дослідницькі завдання ми не будемо розглядати історію цього напрямку та різноманітні методологічні підходи, чому присвячене широке коло літератури [212; 251; 324; 342; 343; 365, с. 3–83; 373; 415; 443; 519; 533; 540]. Зосередимося лише на тих аспектах історичної антропології та історії повсякдення, на яких буде заснована наша робота.

Для науковців, які вважаються зачинателями «історії повсякдення» та «мікроісторії», ці методологічні шляхи були відмовою від засилля «професорської» історії. Очевидною була недостатність відтворень минулого у варіантах подієвості та поверховості політичної, військової, соціально-економічної історії, які не пояснюють суттєвих проблем суспільства та людини [212; 516, р. 5; 527, р. 93–113].

Події, що розгортаються у масштабі повсякденної історії, мають чіткі відмінності від історії великого плану. Предметом повсякденної історії є, в першу чергу, люди. У її просторі постаті є діячами-акторами, розгляду підлягають їхня поведінка, щоденні практики, мотивації, вибір, вірування, почуття. Акцент ставиться на форми взаємозалежності, на внутрішньому житті, дієвості, навіть інтимності, а не зовнішніх ознаках [516, р. 2].

На думку спеціалістів з історії повсякдення, ця історіографічна практика має в собі принаймні два чітких рівня аналізу минулого. Йдеться про етнографічний – вивчення побуту, опис матеріальної культури, звичаїв та обрядів, та антропологічний – дослідження життєвих проблем, їх осмислення і рефлексії людьми минулого, моделі міжособистісних та суспільних взаємин, вивчення повсякденних практик, у тому числі відхилень від норми – різноманітних девіацій [353, с. 25].

В історії повсякдення деталі історичних явищ та подій не самоцінні. Вона не обмежується звичною їх констатацією, для неї важливо виявити складну реальність процесів внутрішнього світу людини, а також характер створеного ним зовнішнього буття – реконструювати щоденне життя у всій його одноманітності та винятковості [355, с. 37–38]. Завданням історика є розшифрувати сенс та зміст подій, не переповісти, а осмислити. У стосунках повсякденності відкриваються сили, що лежать в основі більш широких історичних рухів та подій. Історика-антрополога цікавлять не тільки визначені класи чи суспільні верстви, але й порівняно малі соціальні групи, в тому числі й переживання тих, чиє невдоволення тодішнім станом призвело до історичних зрушень [353, с. 25–26]. У нашому випадку це, перш за все, стосується спільноти учасників українського визвольного руху.

На думку Л. Пушкарьової, історія повсякдення займається в першу чергу емоційними та поведінковими реакціями людей, переживанням того, що їх оточує. У фокусі дослідження не просто побут, а життєві проблеми та те, як їх осмислювали люди минулого [342, с. 11; 353, с. 33; 441, с. 36–37].

Головним методичним прийомом, що характерний для історії повсякдення та пов'язаної з нею мікроісторії, є мікроаналіз – зменшення масштабу спостереження до мікроскопічного аналізу та інтенсивного вивчення джерельного матеріалу. Ця аналітична процедура може бути застосована будь-де, незалежно від розмірів аналізованого об'єкту [353, с. 38; 516, р. 2–3; 527, р. 95].

За досвідом відомого мікроісторика Дж. Леві, за допомогою подібних операцій явища, які раніше вважалися досить детально описаними і зрозумілими,

набирають цілком нових значень шляхом зміни масштабу спостереження: «В цьому випадку можна використовувати ці результати, щоб залучити набагато ширші узагальнення, хоча початкові спостереження були зроблені в межах відносно вузьких розмірів і в якості експериментів, а не прикладів» [527, р. 98].

Малі масштаби та малі процеси, виражені в приватному, внутрішньому просторі є складовими великих процесів, у які втягнуті групи індивідів та ціле суспільство. Соціальні зрушення, історичні події мають за собою людський досвід та переживання, мотивації, що власне їх витворили, хоч іноді важко узгодити між собою різні за величиною масштаби [516, р. 8].

Історична антропологія є напрямом пізнання історії людства, для якої головним об'єктом дослідження є людина, її уявлення, поведінка та відносини, а не окремі історичні події та процеси [283, с. 109]. Згідно з американським вченим К. Гірцом, антрополог має розглядати той чи інший феномен крізь значення та сенси, які переплетені між собою і намагатися зрозуміти, що вони означають для тієї чи іншої спільноти. І аналізувати це повинна не експериментальна наука, що виявляє закони, а інтерпретаційна, що займається пошуками значень. Учений не мусить лише описувати та фіксувати факти, але аналізувати, інтерпретувати-тлумачити, пояснювати поведінку, діяльність, практики, обряди та ритуали людей. Хоча антропологічні роботи являють собою інтерпретації, причому другого та третього порядку [254, с. 11–12, 22–26, 30–36].

К. Гірц вважав, що поведінці слід приділяти належну увагу, тому що саме в ній – або, точніше, соціальній дії – виявляються та артикулюються культурні форми. Вони проявляються в різних артефактах і в різних психічних станах, але останні отримують своє значення від тієї ролі, яку вони відіграють в поточній життєвій практиці [254, с. 25–27]. Це положення є доволі значним для нашої роботи, адже більшість прикладів ми будемо наводити на основі повсякденних практик українських повстанців – звичайних дій, поведінкових паттернів в тій чи іншій ситуації, в залежності від умов, в яких діяли ці люди.

Робота історичного антрополога завжди зосереджена на пошуку більш реалістичного опису та інтерпретації людської поведінки. Визнається відносна

свобода, яка існує, однак, в рамках приписів нормативних систем – держави, війська, соціально-економічних відносин. Таким чином, вся соціальна дія розглядається як результат постійних індивідуальних комунікацій, маніпуляцій, вибору і прийняття рішень в умовах нормативної реальності, яка, хоча й всепроникна, проте, пропонує багато можливостей для особистих інтерпретацій і свобод [527, р. 94, 98–99].

Цей аспект спротиву особистості нормативним системам у темі української націоналістичної спільноти зводиться до мінімуму, адже прихід людей в структури ОУН і УПА був у більшості випадків добровільним. ОУН за своєю суттю була системою доволі авторитарною та навіть тоталітарною, але її члени свідомо робили цей вибір. З іншого боку, така поведінкова стратегія була спротивом щодо інших великих нормативних систем – імперських: радянської, нацистської чи польської. Можна припустити, що пряма чи опосередкована участь у визвольному русі тисяч «простих» людей була їх персональним вибором та дієвістю-дієздатністю (англійською – agency). Іншими словами, вчорашні селяни за допомогою спільноти ОУН ставали чинником історії.

У своїх дослідженнях К. Гірц використовує термін «культура» і робить інтерпретацію значень її різноманітних проявів, що передаються через покоління в уявленнях та символічних формах. Хоч його методологія насиченого опису та пошуку значень у соціальних діях людей може нам знадобитись, однак, у проблематиці УВР говорити про подібне успадкування, окрім певних загальнонаціональних уявлень, важко. Дивлячись на націоналістичну спільноту з ракурсу повсякдення, ми прагнемо, окрім сказаного у вступі, побачити особливу повстансько-підпільну культуру практик, повсякдення і побуту. Тут на допомогу стає інша термінологія, яка може бути застосована для окремих індивідів або людських колективів, неглибоко укорінених у часі та просторі – локальних та, навіть, тимчасових спільнотах. Йдеться про концепцію «стилю життя» та «стилю поведінки», представлену в роботі М. Дінгеса.

«Стиль поведінки» – порівняно стабільні моделі дій індивідів, груп та суспільств при зіткненні з певною проблемою. На їх вироблення впливають як



політичні та соціально-економічні (нормативні) установки і статуси, так і культурні впливи часу, але поведінку визначає сама людина своїм вибором, хоч і залежним (детермінованим) від оточуючих умов. «Стиль життя» – більш-менш стійкий тип рішень індивідів та їх груп з-поміж варіантів вибору, запропонованих суспільством. Стили життя позначають соціальні відмінності та формують маркери ідентичностей [280, с. 106]. Автор концепції створив вдалий зразок для досліджень та навів цікаві приклади застосування цих «стилістичних» моделей. Однак, на нашу думку, почасти вніс самообмеження (або залишив недоказаним), не врахувавши інші умови, які можуть оточувати індивіда, особливо в історії новітнього часу.

Історична антропологія має пряме відношення до реконструкції людської ментальності та уявлень, в тому числі щодо релігії та смерті. Будь-який аналіз проблематики смерті неможливий без ознайомлення з класичною працею французького історика Ф. Ар'єса, який, власне, і започаткував більш широке зацікавлення науковців цією темою. У ній йдеться про усвідомлення смерті людиною та суспільством у часовому проміжку від раннього середньовіччя до ХХ ст. Переважна більшість прикладів, наведених у книзі, присвячуються смерті «цивільній». Тему смерті вояка на війні автор згадує лише мимохідь, однак, відзначає її відмінність, хоч і не розвиває це питання [206]. Ф. Ар'єса здебільшого цікавить смерть у цивілізаційному просторі та великих періодах. Натомість А. Гуревич звертає увагу на проблематику смерті саме як антропологічну. На його думку, ментальні установки людей, що стосуються смерті, можуть ілюструвати їхні життєві цінності та більш глибокі традиції. У своїй статті він торкається методологічних і теоретичних планів дослідження феномену смерті в історії [270, с. 114–136].

А. Гуревич був медієвістом, і його спеціалізація від нашої теми віддалена. Сама ідеологія ОУН є почасти продуктом модерну, що суттєво відрізняється від традиційного суспільства та світогляду середньовіччя. Смерть у той час була невіддільна від релігійної свідомості. Про формування ідеології ОУН, як своєрідної «ерзац»-релігії зі своїми цінностями та обрядами, пише О. Зайцев. Його

твір демонструє символіку націоналізму, яка намагалась увібрати в себе метафізику релігії та феномену смерті з апеляцією до ірраціональних основ психології людини і цілої нації [293]. Праця російського дослідника М. Шенкао є більш філософсько-культурологічною, вона цікава як прикладом вивчення феномену смерті, так і низкою теоретичних напрацювань [508]. Роль символу та символічного у релігійній свідомості людини і суспільства досліджена у роботі Д. Наваррії. Аналізуючи праці відомих релігієзнавців, він стверджує, що відчуття сакрального та символу глибоко закорінена у людській психіці [385, с. 136, 145–146, 152–153].

Провідним для нас жанром історичної антропології є воєнно-історична, з якою прямо пов'язаний її предмет дослідження – повсякдення в умовах війни. Український дослідник О. Лисенко запропонував поділ повсякдення на два аспекти – проблематичний та непроблематичний. Перший аспект охоплює нестандартні ситуації та життєві епізоди, пов'язані з війнами, революціями – «межевими ситуаціями». Другий – те, що стосується рутини, статичного порядку існування. Предметом дослідження, на думку вченого, з якою ми погоджуємося, є якраз з'єднання цих двох аспектів повсякдення, коли надзвичайні умови стають нормою, і те, як влаштовується життєдіяльність під час переламних та екзистенційних періодів історії [361, с. 11]. Чим тривалішою є війна, тим виразніших форм набувають моральні установки учасників подій, коли людина балансує між життям та смертю. Психологія комбатанта радикально змінює поведінку більшості «людей зі зброєю» [361, с. 17].

Цілий спектр питань та викликів, з якими стикається комбатант на війні, розглянуті у працях російської дослідниці Є. Сенявської. Її роботи були своєрідним орієнтиром у нашому науковому дослідженні [452; 453, с. 17–19; 454–456]. Воєнно-історична антропологія підіймає додатковий ряд питань, які постають перед людиною лише під час війни: психологію комбатанта – людини війни/людини зі зброєю; феномен межової ситуації (під час бою, погоні, полону тощо) та переживання екстремальних умов; образ іншого, чужого-ворога в

уявленні воїнів та його формування; ставлення до свого та інонаціонального населення; релігійність та забобонність за воєнних умов.

Є. Сенявська представила методи дослідження уявлень комбатантів про супротивника, про чужого. Ці образи формуються у суспільстві на основі багатьох факторів – пропаганди, стереотипів, об'єктивних та суб'єктивних реалій, і в тому числі є успадкованою історичною пам'яттю. Деякі з них можуть набувати більш сильного вираження в залежності від ситуації. Образ ворога обов'язково має становити загрозу цінностям, соціальному чи фізичному виживанню учасників подій, інакше війна не буде вважатись справедливою [454, с. 8–18, 20–22].

Особливо цікавим нам видається розгляд феномену вояцької смерті, яка відчувається зовсім інакше, ніж за мирних часів. Війна та смерть майже синоніми, психіка людини під впливом цього факту зазнає метаморфоз. Дослідниця також торкається питання солдатського фаталізму [455, с. 64–67, 220–223].

Є. Сенявська звертає увагу на бойовий досвід людей – учасників регулярних армій, однак очевидною є різниця з іррегулярними збройними формуваннями. Партизани та повстанці воюють в оточенні ворога у ворожому запіллі, не маючи власного. Для них місцеве населення стає своєрідним тилом та джерелом постачання. Це виводить на вищий рівень, в порівнянні з фронтовими арміями, важливість комунікації між цивільними та іррегулярними комбатантами, які не є простими. До цього додаються також посилення стресових факторів, адже ворог партизана не тільки «там за лінією фронту», а повсюди – в засідках у лісах, в облавах по селах. Секоти можуть бути розпорошені по всьому терену діяльності, а ворожим агентом може виявитися твій бойовий побратим. Воїн УПА боровся за невизнану державу, не підпадав під конвенції про полонених, і поводження з ним при арешті було особливо брутальним з боку як польських, так і радянських силових органів, звідки почасти й масові самогубства у безвиході на полі бою. До того ж заручниками каральної системи, в разі виявлення, могли стати родичі повстанця. Можна сказати, що умови бойових дій та воєнного повсякдення учасника руху опору були набагато важчими за умови фронтовиків.

Війна є межевою ситуацією, яка змінює інші й набуває значення постійного фактору. Воєнна обстановка виявляє ті властивості особистості, які в мирний час є другорядними або не вимагають крайніх своїх проявів. Екстремальні ситуації загострюють до межі людські почуття, викликають необхідність прийняття негайних рішень, або таких, яких за нормальних умов людина ніколи б не прийняла. На думку Є. Сенявської, на війні існують дві основні іпостасі буття: небезпека, бій, екстремальна ситуація і повсякденність побуту [456, с. 12].

Для кращого розуміння людини в екстремальних умовах під час написання роботи залучалися праці філософів, а саме «класиків» екзистенціалізму – К. Ясперса, С. К'єркегора, А. Камю, Ж.-П. Сартра, які заклали основи для розуміння межових ситуацій у різноманітних проявах в житті людини.

С. К'єркегор у «Страх і тремтіння» продемонстрував філософські підвалини усвідомлення екзистенційності людиною. Особливо щодо її вибору, вчинку, феномену жертви та смерті [358, с. 13–112]. Хід думок С. К'єркегора про невідворотність вчинку розвинув А. Камю. Існування та діяльність людини А. Камю зводить до певної абсурдності та фатальності [313, с. 222–318]. Якщо подивитись на боротьбу ОУН і УПА загалом, з філософської точки зору, можна помітити відверту екзистенційність їхньої діяльності. «Абсурдність» у розумінні С. К'єркегора та А. Камю – життя і чин, незважаючи ні на що. Особливо це стало явним для бійців УПА та підпільників ОУН у другій половині 1940-х років, коли наперекір безперспективності партизанська війна продовжувалась. Жан-Поль Сартр звернув увагу на глибоку суб'єктивність переживання екзистенційного досвіду для кожної людини [447, с. 319–344].

Поміж цих філософів для нас найбільш корисними є ідеї К. Ясперса про межеву ситуацію. Особливу силу та емоційне насичення вона набирає під час бойових дій. Тут стає несуттєвим все те, що наповнює людське життя в її повсякденності, індивід безпосередньо відкриває свою сутність, починає по-іншому дивитися на себе і на навколишню дійсність. Коли все існування людини проходить через досвід війни, життя з цього моменту набирає оновленого «справжнього сенсу» [512; 513, с. 203–258].

Осмилення ХХ ст. як чергування війн і межових ситуацій для людини та народів зробив чеський філософ Я. Паточка. Він намагається розшифрувати потужний досвід фронтних зіткнень минулого століття для окремої людини та цілого людства. Глобальна зміна епох для цивілізацій та народів стала переламною й для конкретної особистості. Я. Паточка виділяє самих учасників подій, поєднаних «солідарністю вражених». Вони, окрім екстремальних та травматичних практик, пізнали також справжню свободу, балансуючи на грані життя та смерті [403, с. 148–169].

Доволі цікаві спостереження щодо військового добровольця зробив О. Бахтіяров. Він звернув увагу на внутрішньо-психологічні відмінності повстанця-добровольця від мобілізованого фронтника. Всі жахи та випробування війни, що відбуваються з повстанцем, є наслідком його особистого вибору, і в певному сенсі йому легше психологічно. Адже він вмотивований, пішов на війну згідно зі своїми ідеалами та принципами, на відміну від вояка мобілізованого, якого вирвали зі свого середовища та поставили перед фактом суворої екзистенції бойових дій. Межова ситуація для вояка-добровольця стає певною ініціацією та фактором духовного перетворення. А у вояків регулярних армій дуже часто в залежності від ситуації в суспільстві та його особистих установок можуть виникати післявоєнні синдроми на кшталт «афганських» чи «в'єтнамських» [208; 209].

У межовій ситуації може перебувати не тільки людина, але і спільнота та народ. Загроза знищення народу є по суті ідентичною загрозою смерті конкретної людини. Відповідно, так само для народу постає проблема переоцінки цінностей, змінюється ставлення до власної культури, історії, майбутнього [319, с. 121–126].

У зв'язку з методологічними підходами воєнно-історичної антропології, яких ми намагатимемось дотримуватись у дисертації, не можна не звернутися до робіт з воєнної психології. Використовувались наукові та практичні підходи до розуміння бойового стресу, виснаження та психологічних ситуацій на війні в історичній ретроспективі та сучасності [215, с. 118–124; 327, с. 486–508; 328; 354, с. 64; 364, с. 46–49; 470; 496, с. 6–11; 526, р. 1641–1645; 550, р. 440–443]. Бойовий стрес

визначається як «багаторівневий процес адаптаційної активності людського організму в умовах бойової обстановки, що супроводжується напругою механізмів саморегуляції та формуванням пристосувальної поведінки; механізм комплексної мобілізації організму для дій в небезпечних умовах» [316, с. 190]. В залежності від специфіки бойових дій у комбатантів він розвивається з різною інтенсивністю, і особливо помітним є впродовж першого періоду перебування людини на війні. У подальшому людський організм, хоч і зазнає стресових впливів, але пристосовується у формі астенизації (виснаження), депресії, апатії. На думку військових психологів часів Другої світової 6-місячне перебування у стані хронічного бойового стресу веде до психопатологічних наслідків. До них відносять в тому числі агресивність, бажання вбивати іншого або себе [316, с. 189–195; 470, с. 109–142].

Іншим міждисциплінарним полем, у якому написана наша робота, є залучення кількісних методів у історико-антропологічне дослідження. Дж. Леві вважає, що мікроісторія рухається в сторону не кількісних розділів математики з метою надання більш реалістичних і менш механістичних зображень [527, р. 109]. Проте, на нашу думку, контент-аналіз мемуарних джерел учасників УВР може пролити світло на багато різних прихованих аспектів. У першу чергу, це стосується ставлення українських повстанців до інших націй, емоційні відтінки відношення до різних феноменів життя виражені через епітети тощо.

Сутність контент-аналізу полягає в знаходженні ознак, які можна легко порахувати, що часто повторюються і відображають певний зміст. У такому разі «якість» стає кількісною та вимірюваною [219, с. 9]. Головним плюсом цього методу є його емпірична відтворюваність – кожен може повторити і перевірити дослід автора. Для гуманітарних наук використання контент-аналізу є великою знахідкою, бо часто історики формують власну концепцію на основі окремих фрагментів з тексту джерела, кожен приходить до діаметрально протилежних висновків [337, с. 14]. Грамотно проведений контент-аналіз може також виявити приховану інформацію у джерелах, прочитати документи «між рядків». Він здатний показати такі відомості, які автори намагались напругою не афішувати, або

не помітні історикам при звичайній роботі з джерелом, або є контраверсійними. У роботі використаний семантичний аналіз, який дозволяє класифікувати кожен елемент змісту та його значення і взаємозв'язок з іншими мовними одиницями в межах обраного контексту [348, с. 53, 68–69].

Для історичної спадщини руху УПА і ОУН притаманне неоднозначне ставлення до неї з боку інших націй. Часто історія повстанців стає причиною тривалих історичних заполітизованих баталій, їм приписують ненависницьке ставлення до представників інших національностей, особливо до поляків та євреїв. Ця теза активно використовується в антиукраїнській пропаганді. Тому, ми прагнемо дослідити цю тематику з середини й основні категорії (позитивні, негативні та нейтральні згадки про інші нації) обрані саме з цієї причини. Додатково ці категорії можуть мати підкатегорії та відтінки ставлень, про що йтиметься у відповідних підрозділах.

Можна підсумувати, що окреслена теоретична база є достатньою для вирішення поставленої мети і завдань. Описані методи дозволяють вивчити як повсякдення матеріальне, так і особистісно-психологічне та виявити взаємозв'язки між ними. Однак, з огляду на все вище сказане, ми повинні викристалізувати власний підхід до структури повсякдення українських повстанців Закерзоння. Адже переважна більшість історичних ракурсів, які ми продемонстрували, не торкаються специфічної сфери – партизанської війни та притаманного їй повсякдення. Вони стали основою для побудови **робочої концепції повсякдення**. Життя вояка на війні підпорядковується меті виживання. Бійцю необхідно не тільки вижити самому, але й виконати бойовий наказ, більш широко – допомогти збереженню власної вояцької спільноти та народу загалом. Екстремальні умови та постійна загроза життю змінюють реакції, мислення та світосприйняття комбатантів. Це, у свою чергу, має впливати на повсякденні практики, уявлення, ставлення до людей.

Відповідно, з метою перевірки цього твердження, ми конструємо свою дослідницьку модель повсякдення. Вона створена саме для даного дослідження і в її основі – складові повсякдення, необхідні для виживання людини на війні.

Базовими структурами є харчування, вбрання, житлові умови, гігієна. У кожному з цих аспектів виділяємо прийнятні та екстремальні ситуації, у яких найбільш виразно проявляється уся сутність повсякдення війни як «межової ситуації». Для нашої роботи важливим є дослідити межі можливого та неможливого для вояків УПА та підпільників ОУН у разі гострого голоду, відсутності одягу, нормального місця та умов для відпочинку і гігієнічних процедур. В аспекті медицини ми працюємо вже з суто екстремальними умовами та виживанням поранених і хворих.

Наступним елементом нашої структури повсякдення повстанської війни є дозвілля і свята. Відпочинок є незмінною потребою будь-якої людини. Тут прагнемо побачити, як учасники визвольного руху намагались відволіктись від суворих буднів та яким було їхнє внутрішнє ставлення до відпочинкових практик.

Після розгляду ставлення до свят, ми впритул підходимо до внутрішньо-психологічних уявлень українських повстанців – релігії та сприйняття смерті. Людину на війні не можна розглядати без фактору смерті. Вона постійно присутня для учасника війни – смерть ворога, своїх товаришів, цивільного населення. З таким досвідом треба працювати, і вояк мусить психологічно адаптуватись до цього. Так само у кризових ситуаціях для будь-якої людини яскраво постають образи «вищої сили», втручання в обставини Бога чи поганої долі. Картина повсякдення війни неможлива також без опису та аналізу повстанської релігійності й особливої вояцької забобонності.

Досить важливою для людини є комунікація з собі подібними. У фокусі нашої уваги є контакти комбатантів з іншими акторами Закерзонських подій. Ми вивчаємо тут ставлення українців-учасників визвольного руху до безпосередніх мешканців Закерзоння – поляків та євреїв, виводячи інші нації за межі цього дослідження. Наша модель повсякденного життя вбирає в себе дослідження поведінкових практик вояків УПА щодо цивільних, «своїх» та «інших», а також і аналіз ставлення до «інших» як супротивників. Саме з цією метою ми використовуємо контент-аналіз на прикладі поляків та євреїв, стосунки з якими є найбільш контраверсійними.



У висновках намагатимемося підсумувати та зробити синтез отриманих даних про побутові й психологічні практики українських націоналістів і повстанців, намалювати картину культури повстанського повсякдення, з'ясувати, як матеріальна сторона повсякдення відбивалась на уявленнях комбатантів.

Ми свідомі того, що воєнне повсякдення загалом, так і руху ОУН та УПА зокрема, може мати й іншу модель. Але саме ці аспекти дозволять побачити ключові для виживання сторони повсякденного життя у партизанській війні. У дослідженні з такого ракурсу ми побачимо співвідношення матеріальної – зовнішньої та психологічно-духовної – внутрішньої сфери буття людини в умовах бойових дій. Окрім них є ще ціла низка граней, які можуть стати предметом подальших досліджень.

## **1.2 Стан наукової розробки теми**

Історіографічну базу представляємо за проблемним принципом, поділяючи її на три блоки, від широких до більш вузьких тем. Перший блок – фонові література, яка дає загальне уявлення щодо Другої світової війни у Східній Європі та Україні, історії ОУН і УПА, характеристик Закарпаття як окремого регіону. У другому блоці коротко розглянемо літературу щодо депортацій закарпатського цивільного населення 1944–1947 рр. та проаналізуємо праці істориків про український визвольний рух на Закарпатті. Також означимо історіографічну ситуацію в дослідженні відносин між повстанцями та поляками і євреями. Третій блок літератури включає праці з воєнного повсякдення регулярних і партизанських формувань Другої світової війни. Тут детально проаналізуємо напрям історичної антропології у тематиці УПА та ОУН.

1. Друга світова війна досі залишається важливою складовою історичної пам'яті народів Східної Європи та України. В останні роки в Україні намітилась зміна історичного наративу з надмірної емоційності та героїзації\викривальності до більш зваженого підходу до цього проблемного історичного періоду [360].

Цікаво, що в російській історіографії спостерігається тенденція до посилення героїчного нарративу і наголосі на ледь не виключній ролі у перемозі саме російського народу [295; 389; 412]. Для розуміння епохи ми орієнтувалися на праці сучасних українських та зарубіжних істориків, які є найбільш знаковими останнього періоду [250; 264; 321; 335; 351; 359; 407; 444; 466; 544; 545].

Досить цікавими з точки зору теоретичних підходів є роботи І. Грідіної про духовну сферу життя українського суспільства воєнної доби. Автор демонструє складне переплетення людського світосприйняття, державних ідеологій та політики тоталітарних систем [265; 266]. У колективному виданні «Україна у Другій світовій війні: погляд з ХХІ століття» знайшли своє відображення питання релігійного життя українців, україно-польських переселень [486, с. 177–230; 492–502].

Великі праці Т. Снайдера «Криваві землі» та «Перетворення націй» є для нас контекстуальними у темі відносин українців у воєнний час з іншими націями [466; 542; 544]. Загальне тло Другої світової війни та умов складання післявоєнного устрою досить фактурно описав Л. Різ. З точки зору мемуарів очільників держав, політиків і безпосередніх очевидців подій показані геополітичні та воєнні рішення, які зіграли вирішальну роль у долі народів та їх території [444].

Основна інформація про організацію та діяльність радянського підпілля та обласних штабів радянського партизанського руху в Україні подана у виданні «Україна партизанська» [465]. Чисельну радянську історіографію – бойових дій, партизанських формувань та руху ОУН і УПА підсумував В. Стецкевич, який виділив основні етапи її розвитку [485, с. 43–82]. Історіографічну ситуацію у проблемних питаннях україно-єврейських та україно-польських взаємин часів Другої світової проаналізував діаспорний історик Т. Гунчак [269].

Про загальноісторичну канву подій, пов'язаних з діяльністю ОУН і УПА, дає уявлення висновок урядової комісії науковців, де проаналізовано основні факти, виділені періоди та виокремлені особливості функціонування структур визвольного руху. Доповненням до цього звіту є аналітичний огляд світоглядних і політичних основ ідеології та діяльності ОУН Г. Касьянова [318].

Далі у загальних рисах окреслимо напрями та тенденції у вивченні ОУН і УПА в сучасній українській історіографії. Історики вивчають діяльність та організацію структур ОУН: військово-політичний напрям [302; 408; 416; 493], службу безпеки [203; 233–235], молодіжне крило підпілля [303]. Можна сказати, що досить висвітленою є тематика націоналістичної ідеології та пропаганди [293; 318; 391; 477]. Натомість на поглиблення заслуговує економічна практика повстанців, яку вивчає, на жаль, обмежене коло вчених [332; 333; 399].

Окремі краї оперування УПА та ОУН ретельно вивчаються з точки зору діяльності місцевих проводів, сотень, спецвідділів [237; 248]. Є різного обсягу узагальнені чи епізодичні праці, присвячені Тернопільщині [238], Поділля [369], Прикарпаттю [298; 299]. Можна стверджувати, що достатньо вивчений Волинський регіон [302; 339; 476]. Вже вийшли окремі праці про терени, меншою мірою охоплені націоналістичним рухом – Житомирщини [287], Наддніпрянщини [464; 511], Донеччини [394], Уманщини [503]. Прискіпливо досліджується також різноманітна палітра відносин з іншими народами, їх політичними та військовими структурами [224; 227; 300; 301; 397; 501].

Біографії більш та менш відомих постатей визвольного руху є досить популярною темою. У фокус потрапляє переважно фактаж життєвого шляху та публічна сфера – політична і військова діяльність. Іноді такі праці містять мікроісторичні та повсякденні епізоди, однак дуже часто це не веде за собою якогось глибокого аналізу психології чи повсякденних практик. Зараз у біографістиці УВР постає проблема дослідження особистості підпільників, які були звичайними людьми, мали свої почуття, ставлення до життя, людей та дійсності, у якій довелося жити [227; 238; 276; 297; 306; 307; 368; 392; 395; 422; 425; 426; 430; 431].

Літературу, присвячену ОУН і УПА на Закарпатті, розглянемо детально у наступному блоці. Для розуміння специфіки цього регіону для нашої роботи важливими стали великі етнографічні та історико-мемуарні збірники про Лемківщину, Холмщину, Перемищину, Ярославщину, Любачівщину [216; 218; 292; 402; 451; 479; 480]. В них узагальнена інформація історичного, соціального,

етнографічного характеру в період від середньовіччя до другої половини ХХ ст. З 1920 р. ці райони перебували в складі Польщі й об'єднані умовною назвою – Закерзоння<sup>1</sup>. Однак вони мають свої відмінності з огляду на різну історичну і культурну долю, етнічний і релігійний склад та географію. Історія Закерзоння як окремого регіону у першій половині ХХ ст. загалом вивчається мало, переважно це невеликі або епізодичні праці краєзнавчого характеру [317; 346].

Також у контексті регіоналістики ми зверталися до робіт Я. Верменич. Вона аналізує фронтірні території, як своєрідні соціокультурні регіони зі своїми різними та переплетеними ідентичностями водночас [231; 232] Події на Закерзонні у 1940-х роках можуть вивчатися саме під таким кутом зору і є простором для майбутніх досліджень.

2. Першим у цьому блоці є тема депортацій цивільного населення з Закерзоння, починаючи з 1944 р., адже для УВР Закерзоння присутність населення носило вирішальний характер. На цю тему існує досить солідна кількість робіт. До неї у незалежній Україні одним з найперших авторів звернувся І. Білас, який дослідив правові підстави цієї міждержавної акції та чисельність депортованих. У його праці нам важливий опис ситуації на Закерзонні у 1944–1947 рр., особливо щодо відносин цивільних, націоналістичного підпілля та влади. І. Білас також окремо виділив ставлення УПА до переселень та заходи щодо протидії [213, с. 213–237, 246–252].

Автори колективної монографії «Від депортації до депортації», докладно описали перебіг переселенської акції 1944–1945 рр. на всій території Холмщини та Підляшшя. Тут проаналізована кількість переселенців та роль УПА в опорі депортаціям [366]. І. Цепенда в своїй монографії вивчає політику урядів СРСР і Польщі щодо українського населення на Закерзонні. Увагу приділено також українсько-польському протистоянню, яке розглянуте з точки зору етнополітики. Також автор проаналізував вплив депортацій на морально-психологічні

---

<sup>1</sup> Лінія накреслена Британським міністром закордонних справ лордом Керзоном, на якій мав зупинитись наступ Червоної армії більшовиків проти Польщі у 1920 р.

характеристики українців, які потрапили під їхню дію. Для нас у його роботі важливими є фактори взаємодії націоналістів з цивільним населенням [499].

Депортаційній проблемі присвячено також низку статей. Зокрема, А. Шевців зосередив свою увагу на конкретних діях УПА проти переселень [506], про перебіг та заходи влади з обох боків кордону писав Я. Калакура [310]. Інші автори вивчають участь польських загонів у депортаціях, демографічні та соціоетнічні аспекти [345; 346; 367].

Історіографічний доробок польських та українських істориків щодо політики переселень підсумували кілька авторів. Історіографи переважно порівнюють позиції тих чи інших авторів, пропонують власні періодизації. Досить помітною лінією обговорення є правова та моральна оцінка дій комуністичної влади. Дискусія розвивається й довкола причин і наслідків депортацій та ролі у подіях польських і українських націоналістичних формувань [207; 247; 261; 288; 439; 498].

Література про український визвольний рух на Закерзонні є доволі розлогою. Майже в кожній великій оглядовій праці з історії УПА та ОУН є розділ про боротьбу українців на теренах сучасної Польщі. Українські діаспорні історики першими почали вивчати український визвольний рух. Їхні твори цікаві з огляду на те, що автори часто були учасниками описуваних подій. Але це, звичайно, вносить і суб'єктивізм у їхні роботи та змушує більш критично ставитись до висновків.

П. Мірчук у відомому «Нарисі історії УПА» навів в основному факти боротьби УПА на Закерзонні проти депортацій, вивчав співпрацю з польським націоналістичним підпіллям проти комуністичної адміністрації Польщі, цитуючи різноманітні звіти та відозви УПА [378, с. 160–193]. Більше про структуру УПА та ОУН на Закерзонні та їх керівний склад П. Мірчук наводить у творі «Революційний змаг за УССД» [377, с. 115–124]. В іншій роботі він пише про культ могил українських героїв як складову діяльності ОУН ще у міжвоєнний період. П. Мірчук також робить наголос на боротьбі за «могили» між польською владою та українцями, які поліція намагалась знищити [376, с. 326–327]. Подібні практики бачимо на Закерзонні у післявоєнні часи.

Інший історик української діаспори Л. Шанковський у «Історії українського війська» в загальних рисах зображує УПА на Закерзонні, приділяючи увагу рейдовим операціям та їх забезпеченню [505, с. 482–695]. Розлогіше про Закерзонський відтинок боротьби йдеться в нарисі «Дії УПА і українського збройного підпілля на терені Перемищини 1944–1947». Тут дається як опис розвитку українського визвольного руху з часів німецької окупації, так і факти депортаційних акцій польських комуністів з відповіддю на них УПА. Автор наводить інформацію про структуру та чисельність збройного підпілля, зачіпає питання одностроїв, харчування, озброєння та амуніції повстанців [504].

У праці Ю. Тис-Крохмалюка два розділи присвячено військовій діяльності УПА за лінією Керзона. На основі польських джерел тут подано факти боротьби УПА з комуністичними збройними силами Польщі у 1945–1947 рр. В окремому розділі описує рейди відділів українських партизанів у Західну Європу [549, р. 343–398].

Різноманітні питання організації боротьби УПА розкрили колишні учасники руху на Закерзонні, говорячи про свої відтинки праці. Хоча ці твори доволі своєрідні, адже їх можна трактувати і як історіографію, і як джерела. Є. Штендера і С. Голяш – провідники ОУН на Холмщині та Лемківщині, описали особливості матеріального забезпечення підпілля, структуру господарської референтури [257; 419, с. 64–92; 420]. Історію створення куреня «Рена» та його бойовий шлях описав колишній лікар УПА та член СБ I округи ОУН Закерзоння (Перемищина, Лемківщина) М. Ріпецький. Він також вперше звернувся до питань хвороб, поранень та гігієни в УПА [179, с. 103–140]. Корисними є довідникові видання П. Содоля, бо тут зібрана та подана коротка інформація про організаційну структуру УПА, керівні кадри та біографії видатних діячів [468; 469].

Радянські історики не торкались теми ОУН і УПА на Закерзонні, принаймні виявити такі роботи не вдалося. Однак ті, які присвячені УПА, очевидно, досить заангажовані й містять мало фактичного матеріалу [211; 281; 370; 371; 502].

Історики незалежної України вже мали більший доступ до архівних джерел, тому їхні праці фактологічніші та цілісніші. Ю. Киричук у ряді творів виділив

історію закерзонського УВР в окремі розділи [325, с. 207–220; 326, с. 254–266]. Тут подана в основному військово-політична складова діяльності повстанців та підпільників, однак повсякденні аспекти зведені до мінімуму. А. Кентій коротко згадав діяльність УПА та ОУН на Закерзонні в рамках діяльності УПА-Захід. Хоча в інших розділах він подав інформацію про однострій, озброєння, ставлення до ЧА, повстанців та підпільників з інших регіонів [323, с. 65–70, 202, 228, 256–259].

Насичена різноманітними документами низових ланок ОУН та УПА робота А. Русначенка. Йому вдалося висвітлити окремі аспекти матеріального забезпечення (харчів, одягу, амуніції). Учений доводить тезу про початок нового етапу боротьби на Закерзонні саме від осені 1943 р., ґрунтуючись на мемуарах учасників підпілля та самооборонних відділів. Частина аналітики А. Русначенко присвятив й відносинам між повстанцями і цивільними та озброєними поляками. Зокрем, він априділів увагу заходам керівництва ОУН та УПА з виховання тактовного ставлення до польських вояків та цивільних, зауважив також про своєрідні взаємовідносини з власним українським населенням, яке було запіллям визвольного руху [445, с. 179–204].

І. Патриляк основну частину опису присвятив депортаціям та боротьбі проти них УПА і ОУН. Однак, висвітлюючи обставини загибелі К. Сверчевського в результаті засідки «Хріна» С. Стебельського, автор помітив фактор мотивації нападу – брак харчів у повстанців, а не цілеспрямовану акцію вбивства відомого ворожого генерала [404, с. 427–437; 405, с. 368–385].

В. В'ятрович кілька праць присвятив власне Закерзонському відтинку. У ґрунтовній монографії про рейди сотень УПА теренами Чехословаччини, які починались із Закерзоння, він описує також відносини з місцевим словацьким та польським цивільним населенням [226, с. 204]. В іншій книжці той самий автор досліджував непрості відносини УПА та поляків, у тому числі на Закерзонні. В. В'ятрович зробив спробу запровадити новий концептуальний підхід до питання польсько-українського конфлікту, трактуючи його як війну 1942–1947 рр. Він так само звернув увагу на офіційну позицію керівництва ОУН і УПА щодо поляків [224, с. 148–151, 222–246]. Проаналізував також діяльність визвольного руху на

Закерзонні, виділяючи завдання та реалізацію у різних напрямках. Він підкреслив фактичний початок активної підпільної роботи у другій половині 1943 р. та формальне заснування Військової округи «Сян» [229, с. 181–196].

Закерзонському відтинку боротьби ОУН та УПА присвячено також ряд статей. Перше узагальнення діяльності українського повстанського руху зробили М. Виговський і В. Кучер. Вони окреслили його організаційну структуру, чисельність, боротьбу за збереження українського населення [236, с. 94–102]. А. Шевців у статті «Закерзоння: український рахунок» на основі польської історіографії спробував підсумувати українські втрати на теренах сучасної Польщі після Другої світової [507, с. 221–232]. В. Мороз детально простежив реальне створення структурної одиниці УПА-Захід ВО-6 «Сян» у 1944 р., її формування та бойовий шлях сотень, принагідно згадуючи матеріальне забезпечення повстанців та тогочасні умови боротьби [379, с. 259–235]. Мемуарну спадщину закерзонців згадувала М. Пелешок, яка подала доволі загальний огляд цим наративним джерелам, поділила їх на умовні групи, однак не проаналізувала пізнавальні можливості [410, с. 320–335].

Польська історіографія українського повстанського руху на Закерзонні доволі розлога. До цієї теми зверталися А. Щесняк та В. Шота, Г. Мотика [382; 531; 532], Річард Торжецький [547; 548], Рафал Внук [551, р. 1–12]. У переважній більшості їх цікавили питання організації та діяльності УПА. Праця А. Щесняка і В. Шоти, яка вийшла ще у 1970-ті рр., незважаючи на відверту тенденційність, зачіпає питання матеріального забезпечення підпілля, конспірації та структури УПА на Закерзонні [546, с. 263–269].

Кілька творів сучасного польського історика Г. Мотики були присвячені Закерзонню. У його найбільш відомій праці «Так було в Бескиді» розглядаються загальноісторичні аспекти діяльності ОУН у Польщі та офіційні відносини з АК-ВіН, питання повсякденних взаємин польський історик майже не торкається [529]. У праці «Українська партизанка», досліджуючи загалом український визвольний рух, Г. Мотика на основі звітів ОУН виокремив підрозділ про підтримку цивільним населенням повстанців. Він зазначив, що хоч вона була доволі масовою, не



обходилося і без проблем, особливо на Лемківщині. Інформація про повстанське харчування, обмундирування, медичне забезпечення вміщені у роботі Г. Мотики дуже стисло – на одну-дві сторінки. Повсякдення українських повстанців подано у нього описово, без детального аналізу [530, s. 147–156, 176–180, 185–186].

Головний наголос у розвідці польського історика Р. Дрозда зроблено на боротьбі українців за виживання на теренах Закерзоння – Лемківщини, Перемищини, Холмщини в умовах депортацій. Історик навів факти намагання УПА налагодити відносини з поляками та польським підпіллям, незважаючи на взаємну ворожість. Для нас важливим є також відтворення важкої атмосфери взаємин між двома народами [282, с. 336–352].

Історик з Перемишля Б. Гук досліджує окремі факти організаційного влаштування мережі ОУН та формування УПА. Хоча він майже не торкається повсякденних аспектів, його роботи важливі через фактаж про закерзонський визвольний рух [268; 524; 525] та біографічні студії [523]. Схожою за стилем є робота А. Бачіц-Залішевської про сотню «Ластівки» [514].

Польська історіографія УПА виходить у цілому з потужного національного нарративу, який хоч і має певні відтінки та дискусію щодо УВР, залишається в полі макроісторичному, не заглиблюється у історичну антропологію. Більшість істориків цікавляться загалом зовнішніми темами – політичної і військової діяльності ОУН та УПА, вивчають конфлікт, співпрацю між українськими і польськими націоналістами, а також шукають злочини бандерівців, реальні та уявні.

Серед американських істориків про Закерзоння пише Т. Снайдер, який досліджує проблему відносин між поляками та українцями. У контексті подій міжетнічної війни розкриваються також своєрідні взаємини між цивільними та комбатантами [541; 543; 552, р. 97–132]. Здобутки північноамериканської історіографії визвольного руху підсумовані у праці Я. Примаченко. Історики переважно зосереджуються на питаннях діяльності націоналістичних організацій, колабораціонізму, причетності до Голокосту і не торкаються питань повсякдення [418].

Російський вчений О. Гогун присвятив цілий підрозділ своєї загальної праці з історії ОУН та УПА боротьбі повстанців на теренах комуністичної Польщі, де подав основні факти діяльності [255]. Словацький історик М. Шмігель проаналізував рейдові операції УПА у Словаччині та Чехії на основі документів чеських і словацьких органів безпеки. Він також зачіпає питання морально-психологічного стану повстанців та підпільників [123; 124; 509].

Оскільки у дисертаційній праці досліджується ставлення повстанців Закерзоння до євреїв та поляків, варто представити історіографічне тло цієї проблематики.

До питання та взаємовідносин між поляками українцями часів визвольних змагань 1940-х рр. зверталось вже досить багато дослідників. Існують окремі історіографічні дослідження щодо україно-польських взаємин з детальним аналізом кожної з національних історичних шкіл [246; 262; 311; 312; 362; 375; 381; 383; 413; 534]. Тому ми не будемо їх широко аналізувати. Натомість для нас важливі декілька ключових робіт, аби продемонструвати наявну історіографічну ситуацію у цій темі.

Праці згаданих вже польських авторів – Г. Мотики, Р. Внука, Р. Торжецького [532; 547] демонструють польський погляд на конфлікт та є більш-менш збалансованими у своїх твердженнях. Вчені України та Польщі зустрічаються й обговорюють складні історичні питання. На основі міжнародних семінарів видаються збірники наукових праць, тез та дискусій, за якими можна зрозуміти основний контекст польсько-українського історичного діалогу [245; 487–490; 535–539].

Про складність взаємин поляків та українців йдеться у статтях вчених з наукового збірника «Антипольська акція УПА» [528]. Тут описані причини, перебіг та результати міжетнічного конфлікту, хоча тези деяких польських авторів висловлені відверто з акцентом на власні жертви. Серед інших подібних видань варто згадати збірку Р. Дрозда [517] та українську В. В'ятровича [492].

В. Деревінський досліджував етнополітичні контексти взаємозв'язків ОУН і УПА з іншими націями [278]. Його стаття містить в основному офіційну сторону

ставлення до поляків через призму положень документів ОУН та її основних ідеологів [277]. Український історик І. Ільющин досліджував польсько-українські взаємини з воєнно-політичного боку. Хоча він у своїх працях переважно не торкається теренів Закерзоння, його роботи важливі для нас як тло непростих взаємин двох народів [300; 301].

Українська історіографія рясніє дослідженнями про складні стосунки українців і євреїв у середині ХХ ст. Переважна більшість вчених веде дискусію у площині розбору зовнішньої, організаційної політики ОУН та УПА щодо євреїв. Слід сказати про два протиборчі історіографічні табори, які сперечаються у темі «чи брала участь ОУН у знищенні євреїв». Апологети версії про свідому та масштабну участь українських націоналістів у Голокості – Дж. Химка [520; 521], К. Беркгоф та М. Царинник [515], Г. Россолінський-Лібе працюють у площині викривальності, кожен винайдений документ інтерпретують як доказ вини участі у геноциді. Їхні опоненти [228; 445; 494] доводять, що ОУН не була причетна до злочинів проти євреїв ні на рівні організації, ні на рівні членства. Між цими групами істориків точиться доволі цікава дискусія [442; 497]. Для підтвердження своєї позиції українські дослідники працюють над знаходженням прикладів, коли євреї отримували допомогу від українців чи взагалі перебували в лавах УПА. На цю тему багато науково-популярних статей у мережі інтернет [225; 253].

Інша група дослідників намагається, окрім зовнішніх проявів, продемонструвати складність та варіативність міжетнічних відносин. Такий ракурс заданий у роботах М. Гона [258; 259]. Доволі цікавими є підходи щодо ставлення українських організацій, в тому числі націоналістичних, до євреїв у його статті [260]. Хоч тема не зачіпає напряду часу та обставин, які ми вивчаємо, автор показує комплексність єврейсько-українських взаємин у Галичині в 1930-ті рр. Окремі факти про особисте ставлення членів ОУН та УПА подала Ж. Ковба. Вона також звернулася до поширених серед галицьких українців, євреїв і поляків стереотипів та міфів щодо один одного [340, с. 111–121, 221–226, 242–255].

Як бачимо, історіографічна дискусія переважно триває у площині «звинувачень-виправдань» ставлення українських повстанців до євреїв та поляків.

Однак досі немає досліджень про внутрішнє, суб'єктивне ставлення учасників руху УПА і ОУН до цих народів. Така робота дозволить продемонструвати більш антропологізований, повсякденний бік цієї проблеми, а не жорстко нарративний – ідеологізований. У цій справі може суттєво допомогти метод контент-аналізу в застосуванні до джерел особистого походження повстанців та підпільників.

3. Далі ми аналізуємо тему воєнного повсякдення Другої світової війни з акцентом на досвіді іррегулярних формувань. Розглянемо також усю наявну історіографію повсякденних та антропологічних аспектів в історії УВР.

Вище, в теоретичній частині, вже згадувалося про наукову творчість Є. Сенявської, яка є важливою методологічно, адже розкриває різні сторони воєнного повсякдення саме з точки зору історичної антропології. Більшість досліджень інших авторів, які ми виявили, спрямовані переважно на вивчення побуту регулярних армій [412, с. 251–293]. Історики Г. Кольга [341], А. Гафуров [249] описують харчування, одяг, медицину, житлові умови. Фронтний побут та вояцьке побратимство досліджують Т. Вронська і О. Лисенко [241]. Особистісна історія та переживання людей розкриваються у статтях Р. Садикової [446] та А. Ніколаєнко [393] на основі листів вояків з фронту. У подібних випадках проявляється різниця між історією регулярних та партизанських армій. У джерельній базі підпілля з очевидних причин майже немає особистих листів.

Діяльність партизанських армій під час Другої світової війни вивчало досить багато дослідників. У 1950–80 рр. історики (як радянські, так і закордонні) більше зосереджувались на самих подіях, а повсякдення спеціально не вивчали, окрім питання постачання та медицини [273–275; 279; 522]. З початку 1990-х відкритий доступ до раніше заборонених архівів знову вивів подієву історію – організацію партизанських загонів, командирів, чисельність, бойові дії – на перший план [314; 356; 414; 448; 482; 500].

Для переважної більшості авторів популярним є побутове життя партизанів – матеріальне та медичне забезпечення, проблеми здоров'я та гігієни, що супроводжували їх під час боротьби. Ці аспекти підняті у роботах

Ю. Милевської [374], О. Литвинової [363], С. Федорова [495], І. Капая [315]. У працях російських, білоруських та українських істориків В. Спириденко [471], А. Кентія та В. Лозицького [320], В. Боярського [221; 222] є статті або окремі частини робіт, у яких розглянута специфіка партизан у порівнянні з регулярними арміями і ситуації, які виникають у зв'язку з цим.

Серед інших авторів виділяються праці В. Сіропола, В. Золотарева, О. Білоуса, які залучають методи історичної антропології до свого дослідження. В. Золотарев розгортає перед читачем особливості партизанського життя у різних його проявах. «Антропологічність» роботи відображена навіть у назвах підрозділів: «партизанський дім», «хліб-сіль по-партизанськи» тощо [506]. В. Сіропол звертає увагу на ключову роль у дослідженні повсякдення наративних джерел [459–461]. О. Білоус аналізуючи партизанське житло, харчування, взаємини з цивільними, ґрунтується так само на наративних джерелах, що дозволяє зробити наочними повсякденні практики вояків у тих чи інших ситуаціях [214].

Досить цікаві спостереження про непрості стосунки озброєної та мирної людини навів М. Боровик [217]. Відносини з місцевим населенням радянських партизан вивчає згаданий вже російський історик О. Гогун. Його монографія, напевно, найбільш акцентовано показує фактор складності людської поведінки в історичних подіях, хоча його опису випадків насильства комбатантів до цивільних, притаманне деяке згущення барв, і певний «викривальний» характер роботи [256, с. 276–333].

Значне коло питань повстанського повсякдення підіймають американські історики у виданні за редакцією Дж. Армстронга. Коротко висвітлена тема забезпечення харчами, одягом, ліками. Трохи глибше аналізується моральний стан партизанів, вплив на їхню діяльність природніх умов, відносини з місцевим населенням. Автори не будують спеціальну модель повсякдення, вивчаючи усі майже аспекти нерозривно з подієвою історією партизанських загонів [205]. Наразі ледь не єдиною комплексною роботою у вивченні повсякдення партизан є статті А. Данилової, у яких розкриваються аспекти гігієни, матеріального забезпечення, особистого життя бійців [273–275].

Історіографія радянського руху опору в Україні всебічно висвітлена у монографії М. Слободянюка. Історичній антропології іррегулярних формувань він приділив цілий підрозділ. Прикметно, що більшість науковців вивчає якийсь певний аспект – психологічний стан, медицину, гігієну, постачання, особисте життя і мало хто робить дослідження з охопленням великого спектру сфер повсякденного життя радянських партизанів. На думку М. Слободянюка, найбільш перспективним напрямом досліджень у темі руху опору є історична антропологія, яка вивчає епоху крізь призму людини та людських спільнот [462–464].

З цього блоку можна зробити проміжний висновок, що партизанські армії часів Другої світової є доволі популярною історіографічною темою, однак лише вряди-годи у фокусі дослідників з'являються теми повсякденних практик. Хоч майже ніхто з дослідників не артикулює свою модель повсякдення, більшість з них свої дослідження будують за схемою – партизанський побут (харчування, житло, медичне забезпечення, дозвілля), відносини з цивільними та гендерне насильство. Майже не торкаються вчені проблем воєнно-історичної антропології – внутрішніх переживань та уявлень бійців іррегулярних формувань, їх відмінність у цьому відношенні від регулярних військ. Так само не розроблена методологія вивчення таких формувань.

Аспекти повсякдення УПА на сьогодні найбільш цілісно описані у монографії дрогобицького дослідника В. Ільницького про Карпатський край ОУН, а саме у розділі «Повсякденне життя та побут». Вчений тут розглядає фізичний та психологічний стан повстанців, особливості побуту, відносини з цивільними та між собою. В. Ільницький також торкається зовнішніх аспектів релігійності – духовенства в УПА [298].

У багатьох інших випадках повсякдення УВР розглядається епізодично, переважно у статтях. Наприклад, у нарисі про УПА на Закерзонні М. Іваника є підрозділ про «повстанські будні», де подана коротка інформація про постої, гігієну, свята, повстанський спосіб життя [296, с. 401–448]. У статті О. Пагірі на основі усних джерел стисло описані проблеми харчування, гігієни, дозвілля та медичного забезпечення бійців УПА, в тому числі й на Закерзонні [397, с. 41–43].

Уявлення про матеріальне забезпечення в УПА та організацію старшинських шкіл дає стаття І. Патриляка [406, с. 246–259]. Дуже вартісною є робота Ю. Нестора про культуру харчування УПА, він висвітлює багато невідомих фактів про щоденну їжу повстанців, та особливості партизанської трапези [390]. Тему уніформи військових формувань ОУН та українських повстанців підіймали С. Борчук, А. Гуменяк. Вони дослідили основні типи одностроїв, типи покроїв власного військового одягу [220, с. 321–326].

Тема матеріального забезпечення і тактики української повстанської армії знайшла також відображення у відомій роботі С. Ткаченка [484]. Є. Перепічка коротко описує спорядження УПА, місця дислокацій, озброєнь та партизанський спосіб ведення бойових дій [411]. Питанню організації рейдів, у тому числі з території Закерзоння, присвячена стаття Р. Забілого. Тут також йдеться про умови визвольної боротьби, у яких знаходились повстанці [291]. Проблему мотиваційних спонук вступу людей до УПА розглядає Д. Ткач, який радше окреслює проблематику, не досліджуючи глибоко цей напрям [483]. Досить цікавою є стаття В. Ковальчука про вплив погодних умов на воїнів УПА на прикладі Волинського району. Він аналізує ситуацію з одягом, житлом та хворобами, спричиненими жорсткими підпільними умовами [338].

Криївки – будівництво, влаштування, побут цікавили багатьох дослідників, однак переважно їх описують у частинах великих праць, або у науково-популярному форматі. Ґрунтовною є стаття О. Стасюк про влаштування підпільних друкарень та умови проживання в них [478]. З узагальнених праць на цю тему можна навести монографію М. Паньківа [400] та статтю П. Й. Потічного з 38-го тому УПА [121].

Галина Стародубець системно проаналізувала різні аспекти життя повстанського заплілля. Розглянута діяльність господарської референтури й матеріальне забезпечення повстанців у 1943–1945 рр. Взаємини комбатантів з місцевим населенням мали часто неоднозначний характер й погіршувалися через несприятливі морально-психологічні обставини партизанської війни. Окрім іншого, її монографія включає в себе розлогу інформацію щодо організації

медично-санітарної роботи, особливо на Волині та Галичині. Г. Стародубець також зробила акцент на проблемах з медперсоналом та ліками в УПА і шляхах їх вирішення [473].

У сюжетах повстанської медицини дослідники зазвичай зосереджуються на її зовнішньому, часто формальному боці – формуванні медично-санітарної справи, організації медичної допомоги. Найбільш глибоко сфери медичного забезпечення УВР дослідив А. Кравець, висвітлюючи становлення і розвиток Українського Червоного хреста та служби здоров'я. Його робота є чи не єдиною монографією з тематики, однак вона не торкається питань повсякдення хворих та лікарів [349]. На проблемах організації медичної служби в УПА також зосередила свою увагу Г. Стародубець [474, с. 199–202]. Окрім офіційних фактів повсякденні аспекти медичного обслуговування згадані у роботі М. Срібної, вона описала умови життя в санітарних криївках, раціон харчування хворих [472]. Специфіка догляду жінками-санітарками за хворими стисло описана у статті О. Бежук [210]. Наразі найбільш антропологічною у тематиці повстанської медицини є лише стаття Я. Антонюка [202], в якій з точки зору повсякденної історії поданий нарис про повстанських дантистів на проблему лікування хворих зубів у воїнів УПА і ОУН.

Тему релігійності в УПА на даний момент глибоко майже ніхто не досліджував, особливо з точки зору історичної антропології. Існує лише стаття, присвячена зовнішнім проявам релігії та служби капеланів в УПА авторства Д. Забзалюка [289; 290]. Інформація про українських священників Закерзоння, які співпрацювали з українським визвольним рухом, подана у своєрідній довідковій праці А. Путько-Стех [440]. Короткі біографічні дані про закерзонського капелана УПА Василя Шевчука «Кадила» вміщені у повідомленні А. Коваль [334].

А. Середін найбільш близько підійшов до антропологічного розгляду смерті у націоналістичному середовищі. Саме він, можливо першим, звернув увагу на феномен смерті як складову ідеології українського націоналізму. На підставі аналізу творів провідних правих мислителів робиться висновок, що у смерті борців за незалежність проявляється саме буття нації. Людина, таким чином, ставить



існування свого народу та ідею вище за своє життя. Смерть стає невід'ємним атрибутом самої боротьби [457].

Взаємини між комбатантами та цивільними на прикладі жорстокого ставлення СБ до сексотства подані у статті Я. Антонюка та П. Кисляка, які застосували знання психології до аналізу причин надмірно агресивної поведінки підпільників [204]. Натомість ставлення українського населення західних областей УРСР до українського визвольного руху досліджували О. Іщук та Н. Ніколаєва. Однак, їх розвідка базується виключно на документах радянських спецслужб та виглядає досить однобоко – не показуючи живих, своєрідних відносин між цивільними та комбатантами [305].

Г. Стародубець простежила процеси формування образу «свого», «іншого» та «чужого» в офіційних документах ОУН, а також особливості трактування підпільним середовищем поляків на Волині. Хоча її розвідка демонструє лише офіційний бік образу ворога, можна сказати, що в українській історіографії це чи не перша спроба подивитись на «іншування» з позиції учасників руху ОУН і УПА [475].

З огляду на мету та завдання дисертації – вивченні повсякденних практик виживання на війні, ми не вивчали різносторонню гендерну проблематику у повсякденні УВР на Закерзонні. Однак ми не можемо її обійти в історіографії. Дослідниця Марта Гавришко звернула увагу на складні гендерні відносини між цивільними та комбатантами. Людина зі зброєю отримувала владу над мирними мешканцями, і стосунки повстанців та сільського жіноцтва подекуди носили характер насильства. Авторка також продемонструвала своєрідність стосунків у середині підпілля – між чоловіками та жінками, які не завжди були добровільними [242; 244]. Аналіз досвіду українок у ГУЛАГу, зроблений О. Кісь, хоч напряду не стосується нашої теми, але для нас цікавими є методологічні прийоми, представлені у розділі про релігійні практики в екстремальних табірних умовах [329; 330, с. 143–150]. Цілий спектр гендерних стосунків піднятий у виданні «Жінки Центральної та Східної Європи у Другій світовій війні». Автори аналізують ролі жінки на війні у якості солдата, військовополоненого,

остарбайтера, жертви сексуального насилля тощо. Для нас цікавими є статті В. Гінди, М. Гавришко, І. Ребрової, О. Петренко де проаналізована участь та стосунки з жінками радянських і націоналістичних іррегулярних загонів [267].

Науково-популярні видання та статті є так само корисними, в них висвітлено різні сторони повсякденного життя УПА та ОУН. Чи не найбільш розлого про особливості свят, харчування, постоїв, криївок, одягу УПА йдеться у виданні «УПА: історія нескорених» [491]. С. Музичук підіймає проблематику одягу та одностроїв УПА [230, с. 131–150]. Про матеріальне забезпечення він пише разом з І. Марчуком [384]. О. Пагіря описує повстанський побут [396]. Широке коло практик дозвілля та свят продемонстровані у статті М. Гавришко [243]. Питанню життя та боротьби в криївках присвячені статті І. Патриляка [409], В. Гінди [252], І. Крайнього [350].

У темі визвольного руху ОУН та УПА питання великих наративів є, як ніде, проблемним. Наративи тут містять, зазвичай, характер національних ідентичностей, іноді ми маємо справу радше з політичними маніфестами, оздобленими історичними фактами. Можна припустити, що «повсякденні студії» покажуть більш реалістично людське обличчя повстанців та діячів визвольного руху 1940-х рр. Людей які можуть бути різними – і добрими, і лихими, такими, що діють у безвиході або за холоднокривним планом. Така опція дасть можливість підважити жорсткі наративи і дозволить зробити кроки до порозуміння між істориками. Повсякдення українських повстанців та підпільників дослідники частіше вивчають у науково-популярних жанрах – статтях та замітках, а у наукових дослідженнях відводять місце переважно більш «серйозним» воєнно-політичним, біографічним темам. Повсякденні аспекти в наукових розробках досить часто подаються «описово», втрачаючи за побутом та матеріальним людиною та її світ. Історики вивчають у більшості випадків зовнішній бік історії – встановлюють факти, відслідковують канву подій. У біографічних дослідженнях про діячів ОУН і УПА також зустрічається цей макропідхід. Винятком можна вважати гендерну проблематику УВР, яку останнім часом стали активно

розробляти в рамках антропологічного напрямку. Підсумуємо, що лише вивчення джерел може показати повсякдення людини на війні.

### 1.3 Особливості джерельної бази

Відповідно до мети та завдань дослідження взято джерела, які пов'язані з українським визвольним рухом на Закарпатті 1943–1947 рр. та висвітлюють його повсякдення.

Дисертація базується на даних писемних, усних та ізографічних джерел як окремих типів за типолого-видовою класифікацією [336, с. 118–140]. Більшість з них досі не були опубліковані та залучені до наукового обігу. Весь актуалізований комплекс джерельної бази можна поділити на основні групи за різними критеріями:

- 1) за рівнем поширення (опубліковані, неопубліковані);
- 2) за походженням (документи та матеріали ОУН та УПА, радянські, польські, чехословацькі);
- 3) за родовою належністю (документальні, наративні, періодика);
- 4) за видовою належністю: документальні (інструкції, накази, звіти, програмні документи, звернення тощо) та наративні (листи, мемуари, щоденники, хроніки).

Історія повсякдення, як зазначалося вище, має справу з людською поведінкою, відчуттями та уявленнями. Ці аспекти найкраще відображені у еґодокументах, коли людина описує своє життя та власну спільноту. У роботі ми спираємось, в першу чергу, на наративні джерела. Для повної картини повстанського побуту та практик використано велику кількість документів ОУН та УПА із Закарпаття. Радянські та польські джерела більше стосуються опису українських партизанів зі сторони та дещо доповнюють картину повстанського повсякдення. Варто детальніше зупинитися на аналізі джерельної бази за окремими критеріями.

За рівнем поширення джерела поділяються на опубліковані та неопубліковані. Неопубліковані матеріали знаходяться у Галузевому державному архіві СБУ (ГДА СБУ, Київ), Архіві Центру досліджень визвольного руху (АЦДВР, Львів), Центральному державному архіві вищих органів влади (ЦДАВО, Київ), Архіві Інституту пам'яті народої (ІПН, Варшава, Жешув).

У ГДА СБУ містяться документи ОУН та УПА Закерзоння, захоплені радянськими каральними органами. Також тут знаходяться кримінальні справи на осіб, які походили з цього терену, або перейшли кордон в УРСР у 1947 році. Документи ОУН та УПА Закерзоння зберігаються в основному у фондах 2 та 13. Кримінальні, оперативно-розшукові справи та протоколи допитів на закерзонських повстанців та підпільників зберігаються у фонді 65. Звітна та інструктивна документація радянських каральних органів у діяльності проти ОУН і УПА у фондах 2, 13, 62.

Архів ЦДВР містить переважно документи українського підпілля. У роботі використано матеріали збірки документів Мирослава Онишкевича та Миколи Лебеда. Колекція М. Онишкевича налічує значний обсяг документів підпілля та існує в неописаному вигляді, тому посилання робились згідно з електронною базою АЦДВР. Велика кількість неопублікованих документів двох згаданих архівів (ГДА СБУ та АЦДВР) розміщені у вільному доступі в електронному Архіві визвольного руху (АВР).

У ЦДАВО зберігаються переважно звітні та інструктивні документи українського визвольного руху. Матеріали Закерзоння знаходяться у фондах 3833 та 3834. Також окремі корисні для нашої роботи матеріали про закерзонське середовище визвольного руху знаходяться в особистих фондах відомих закерзонських повстанців, наприклад Є. Штендери – фонд 5245.

У державному архіві Львівської області не було виявлено джерел про закерзонське підпілля.

Документи польських архівів ІПН представлені протоколами допитів заарештованих учасників спротиву, звітами з військових, депортаційних та антипартизанських операцій. Також тут зберігаються захоплені документи

українського підпілля з архіву керівника СБ Закерзоння Петра Федоріва «Дальнича».

Опубліковані джерела представлені окремими тематичними збірками, багатотомними серіями, окремими публікаціями у фахових та наукових виданнях, у додатках до монографій, досліджень, мемуарів.

Існує велика кількість тематичних збірок документів, що ілюструють події на Закерзонні, підготовлених українськими, польськими, словацькими істориками. Одним із найважливіших багатотомних видань є «Літопис УПА». Нас цікавитимуть випуски з документами українського підпілля, радянських, чехословацьких спецорганів, що стосуються Закерзоння в означений період. А саме: 16, 17, 23, 33, 34, 39, 40, 48, 53 томи старої серії та 9 і 21 випуски нової серії. У інших серіях видання містяться спогади учасників визвольного руху.

Український історик В. Сергійчук підготував декілька видань радянських і українських джерел, у яких містяться матеріали Закерзоння. Це – «ОУН-УПА в роки війни. Нові документи і матеріали», «Трагедія українців Польщі», «Український здвиг. Закерзоння», «Десять буремних літ. Західноукраїнські землі у 1944–1953 рр. Нові документи і матеріали». Юрій Шаповал брав участь у виданні кількох томів польських документів про українське підпілля та боротьбу з ним. Документи тактичного відтинку УПА «Бастіон» опрацював М. Іваник.

Окрім цього джерела, про УПА на Закерзонні опубліковані у виданнях під редакцією В. В'ятровича, С. Кульчицького, Ю. Макара, Ю. Мицика, М. Сівицького та інших вчених. У них можна знайти документи оунівського, польського та радянського походження [113; 114; 127–131; 147; 458].

Важливі збірки документів підготував польський дослідник українського походження Є. Місило. У них йдеться про депортацію українців після вигнання німецьких військ у 1944–1946 рр. [144] та операцію «Вісла», організовану польським та радянським урядами [111]. Досить корисною є «Пропам'ятна книга», у якій з фаховими редакторськими коментарями подані списки загиблих вояків УПА [134].

Польські документи про події на Закерзонні публікувались у багатотомному виданні «Польща та Україна у тридцятих-сорокових роках ХХ століття». Редакторами виступив цілий колектив українських та польських вчених [137–143]. У цьому масиві джерел представлений польський погляд на українських партизанів, їх діяльність та боротьбу з ними.

Далі ми класифікуємо джерела, на яких заснована дисертаційна робота, за інформаційно-цільовим призначенням. ОУН і УПА як структури, що намагались встановити свою державну владу, залишили доволі значний масив документації, який можна поділити на кілька блоків.

1) Інструктивні та наказові документи проводів та референтур ОУН, командирів УПА:

- а) накази командирів сотень, відтинків та військових округ УПА;
- б) накази провідників ОУН різних референтур;
- в) інструкції проводів ОУН з детальним поясненням роботи для низових ланок.

2) Різноманітна документація керівників проводів та референтур ОУН і відділів УПА:

- а) інформативно-описові (це так звані «вісті з терену», опис подій, які відбулись, події за визначений час);
- б) організаційні (звіти різних референтур ОУН про роботу ланок організації – санітарну, політвиховну тощо);
- в) інформативно-політичні (діяльність політичних референтур ОУН, настрої населення, стан противника);
- г) звіти підрозділів УПА (оперативні звіти після виконання операцій);
- д) звіти Служби безпеки (СБ) ОУН;
- е) звіти та документація господарських референтур (звіт про заготівлю матеріальних благ, акти прийому-передачі, облік речей на складах тощо).

3) Протоколи допитів СБ ОУН підозрюваних осіб (доволі специфічне джерело з можливими двосторонніми викривленнями).

4) Різноманітні політичні та ідеологічні матеріали ОУН.

5) Підпільна преса та періодика (Закерзонські журнали: «Інформатор», «Інформативні вісті», «Тижневі вісті», «Лісовик» тощо, що опубліковані у 16-му томі Літопису УПА та зберігаються в АЦДВР).

Документальні джерела радянських, польських та чехословацьких органів безпеки можна об'єднати, адже вони загалом однотипні:

- а) доповідні записки, довідки та огляди працівників різних органів;
- б) звіти про воєнні та спеціальні операції;
- в) специфічне джерело – матеріали зізнань з кримінальних справ радянського МГБ та польського УБ на членів ОУН та УПА, при їх використанні треба зважати на вірогідність свідомого викривлення інформації.

До наративних джерел ми відносимо:

- а) спогади та мемуари – написані у різний час учасниками подій;
- б) «денники» та «хроніки» різних відділів УПА – напівофіційне наративне джерело;
- в) листи, переписка учасників УВР;
- г) усні свідчення очевидців.

Якщо проаналізувати джерела з точки зору найбільшої інформативності для нашого дослідження, то тут ситуація виглядає наступним чином.

Звітна та офіційна документація показує питання повсякдення в цілому епізодично та обмежено. Будь-який офіційний документ має визначену форму і особливості, сюжети повсякденного життя, відчуття людей найчастіше проходять повз автора. Найбільше зі звітів УПА ми можемо дізнатись про загальний стан обмундирування, медицини і здоров'я та харчування вояків. Ці дані зазвичай є доволі сухими та короткими. Господарські звіти можуть містити викривлення та приписки з очевидних суб'єктивних причин. Але загалом з них можна дізнатися про економічну сферу життєдіяльності людей підпілля. Інформативно-політичні звіти ОУН показують настрої польського та українського населення. Це джерело можна вважати в цілому репрезентативним, адже керівникам руху потрібна була найбільш правдива інформація у цій сфері, аби вчасно і дієво вживати потрібних заходів. Те саме стосується й звітів СБ – з них також можна зрозуміти своєрідні

повсякденні практики членів підпілля у різних життєвих обставинах. Організаційні санітарні та політвиховні документи – описують конкретну сферу діяльності й цікаві описами стану здоров'я, морального стану вояків і заходами з їх поліпшення.

Документи радянських, польських та чехословацьких урядових органів, як вже було зазначено, для нас є частково допоміжними, адже переважно показують повсякдення УПА і ОУН на Закерзонні зі сторони, а то й взагалі мало зачіпають ці питання. З цього документального масиву ми можемо дізнатись про діяльність українських націоналістів та частково реконструювати повсякденні практики у взаєминах з місцевим населенням. Переважно в них інформація стосується військової діяльності УПА і ОУН, боротьби з партизанами, зв'язків підпілля. Більше інформації про матеріальний стан підпілля знаходиться у польських звітах бойових операцій по знищенню криївок та проводів ОУН на різних теренах. Але знову таки, вони характеризують лише аспекти матеріальної складової повсякдення [401].

Історія як наука передбачає критичний підхід до джерел. У нашому випадку кожний вид джерел має свою специфіку, слабкі та сильні сторони. У їх виявленні використовуємо методи змістовно-логічного аналізу, порівняння. Критика джерел вимагає також їх верифікації. Відомості, які подають окремі учасники подій, перевірялися інформацією про ті самі факти, вміщені в інших документальних джерелах та наративах. Особистісні суб'єктивні дані уточнюються через офіційні документи (переважно наказово-звітного характеру), які подані більш зважено. Загальну ситуацію українського визвольного руху на Закерзонні, матеріальне становище, факти насильства щодо польського чи українського населення верифікуємо через документи польських та радянських джерел. Суперечності виявляються змістовно-логічними методами (узгодженості, виключення), коли найбільш неймовірні та неузгоджені дані відкидаються [336, с. 279–293]. Роботу з джерелами ми проводили з опорою на методичний апарат, напрацьований джерелознавцями історичного факультету Дніпровського національного університету [240; 449, с. 11–64; 450].



Найбільш інформативним для нас є наративні джерела. Надзвичайно важливим джерелом для вивчення повсякдення є різноманітні спогади та мемуари, яких на Закарпатті маємо цілий масив. Ми свідомі того, що мемуари – досить суб'єктивне джерело, при його аналізі слід враховувати багато факторів, зокрема те, що пам'ять є складним процесом, і з плином часу переформатовується та змінюється. На людину та її пам'ять впливає соціальна або національна дійсність, засоби масової інформації та книги, або звичайне забування. Однак, для нашого дослідження ці обставини не є критичною завадою, адже ми вивчаємо внутрішні уявлення вояків, які є суб'єктивними у своїй суті. Водночас ми враховуємо природне прагнення будь-якої людини показати себе з найкращого боку.

Існує висока вірогідність, що питання повсякдення піддавались меншому викривленню авторами. У першу чергу мемуари направлені на маніфестування певного політичного та історичного наративу, і побутові умови, що повсякчас оточували вояків, проходять там як загальне тло основних процесів.

Широке коло питань, які цікавлять історика повсякдення – побут, харчування, свята, дозвілля, умови життя, медичне забезпечення, психологічні аспекти, можна знайти саме в мемуарах. Зазвичай у них ці повсякденні факти і свідчення узгоджуються та доповнюють один одного. При вивченні повсякдення людей певної епохи саме вони можуть бути дороговказом при залученні інших типів джерел. Виходячи з мети та завдань, ми маємо дослідити повсякденні практики та уявлення українських комбатантів на війні – і лише особисті джерела можуть дати нам потрібну насичену картину.

У роботі використано спогади 105 учасників українського визвольного руху на Закарпатті, опубліковані окремо та у мемуарних збірниках. Задіяні також 22 спогади цивільних осіб про досліджувані події. За обсягом усі тексти можуть мати від кількох до чотирьохсот сторінок. Цю джерельну вибірку (спогади від 127 осіб) можна вважати репрезентативною, бо вона включає мемуари членів ОУН і УПА з різних місцевостей цього регіону – Лемківщини, Перемищини, Любачівщини, Холмщини. Активна підпільна та повстанська дія тривала тут від 1943 до 1947 р. Саме розташування регіону сприяло збереженню пам'яті про епоху 1939–1947 рр.,

бо багато підпільників, вояків УПА зуміли потрапити в Європу, Америку, Австралію, де й почасти зафіксували власний досвід війни з тоталітаризмом. Ми уклали збірну таблицю про авторів мемуарів та їхні твори з короткими відомостями про видання, час написання, долю автора, місцевість де відбувались події (див. додаток Г).

Найбільш яскрава група – це командири та старшини відділів УПА (С. Стебельський, М. Дуда, І. Йовик, О. Конопадський), їм характерна лаконічність, прив'язка до місця подій, бойова наочність. Особливістю є те, що спогади або певні щоденникові замальовки, були написані під час боротьби, і через кілька років надруковані у формі безпосередньо спогадів. Тут можна віднайти інформацію про побут, дозвілля, свята повстанців. Відпочинок, повстанський побут – все описано досить лаконічно.

Рядові бійці та підстаршини УПА (І. Дмитрик, Ю. Борець, А. Кордан, І. Герасимів, Д. Чорна та інші) описували свою боротьбу в УПА вже на еміграції, де мали змогу скомпонувати факти, більш розлого розповісти про життя в тих умовах. Тому їхні спогади не перенасичені битвою, як у інших вояків, відтворюють не тільки побутові справи, але й обставини хвороб, епідемій, поранення та лікування в партизанських умовах.

Члени теренової сітки ОУН та допоміжних служб (М. Ріпецький, Б. Гук, Д. Грицько, І. Лико, М. Терепенко та інші) в більшості випадків згадують про свій відтинок спільної справи, а саме: медичне забезпечення, боївки СБ, кущові ланки ОУН. Їхні мемуари більш розкуті і дозволяють виявити не лише зовнішню, а й внутрішню сторону повсякдення – переживання, думки, ставлення до подій та партизанської дійсності у цілому. Особливо виразними є спогади І. Лика, в яких він описав внутрішні відчуття побутових умов, ставлення до жінок, венеричних хвороб, голоду, гігієни в партизанській боротьбі, екстремальні відчуття людини у бойових ситуаціях.

І. Кривуцького, В. Галасу та І. Тимочко поєднує написання мемуарів на схилі літ та, в першу чергу, належність до керівної ланки в мережі ОУН. Відмінним є те, що І. Кривуцький пише більш розкуто про своє життя в підпіллі, власні

переживання, ставлення до жінок, тварин. В. Галаса зазначав, що його спогад був створений для відображення умов підпільного життя і боротьби ОУН та УПА, але він зводив до мінімуму описи побуту та повсякдення, своїх чи чужих переживань. Так, наприклад, він лише коротким абзацом згадує про власне одруження.

Жінки так само були членами мережі ОУН, але їхні спогади відрізняються від чоловічого компоненту мемуаристики за насиченою формою зображення та інакшим підходом добору подій, вартих опису (М. Савчин, І. Тимочко, Ната Ленко, А. Карванська-Байляк, І. Ровенчук-Лабунька, О. Леськів-Кіт, К. Когут-Лялюк). Цікавими є невеликі спогади санітарок М. Бондаренко та А. Мартинюк. Вони є яскравим свідченням важкої з психологічного боку праці медсестри в умовах бойових дій. Основною особливістю мемуарів М. Савчин, відмінною від інших спогадів, є насиченість живим повсякденним життям, художня відтвореність реальних подій. Читач стає ніби сучасником автора, бо в спогадах наведено дуже багато подробиць повстанського побуту та діяльності.

Ще одним видом джерел особистого походження є щоденникові записи старшин сотень УПА, так звані «денники сотень». Ці хроніки повстанських відділів ілюструють їхню безпосередню діяльність у Закерзонському краї. Це джерело є специфічним, адже на їх основі писались подальші оперативні звіти, тобто офіційна інформація поєднана з особистою. Тут можна зустріти як зведення про бої і дії УПА, так і особисті переживання авторів – навіть описи вояцьких забобонів та снів.

Листи у підпільно-повстанському середовищі стосувались переважно справ військових, однак, хоч і рідко, але зачіпають питання повсякдення. Інформація у них іноді неоднозначна та специфічна. Деякі імена, населені пункти чи частини листів можуть бути зашифровані. Однак епістолярні джерела містять цікавий матеріал для історико-психологічного аналізу.

Також у роботі були використані усні свідчення учасників та очевидців Закерзонських подій 1943–1947 рр. Польський дослідник Б. Гук зібрав значну колекцію спогадів ветеранів УПА. Ці розповіді є зазвичай доволі емоційними та іноді заплутаними. Специфіка усних розповідей та їх інформативність залежить

також від того, хто бере інтерв'ю, від постановки питань. Досить часто питання повсякденності у цих розповідях відходять на другий план, поступаючись воєнно-політичним подіям. Ми провели власне письмове інтерв'ю з закерзонським бійцем УПА – паном Петром Йосипом Потічним. Питання були поставлені конкретно на тему повсякденності, й отримали доволі цікаві відомості, що пролили світло на деякі маловідомі аспекти. За приділений час та співпрацю висловлюємо щиру подяку пану Петру Йосипу.

Ще одним типом джерел є ізографічні матеріали, а саме фотографії. Із Закерзоння збереглась достатня кількість світлин, щоб їх можна було залучити до аналізу повсякдення. Переважна більшість фото знаходиться в АЦДВР. Частина з них опублікована у збірниках фотографій та енциклопедичних виданнях. На їх основі можна наочно побачити як повстанці та підпільники вдягались, проводили свята – релігійні, патріотичні та особисті, як харчувались, лікувались, проводили гігієнічні процедури та різні церемонії – присяги, священницькі служби, похорони тощо. Світлини основних аспектів повсякденних практик повстанців вміщені у додатках.

Таким чином, можна стверджувати, що дана джерельна база є репрезентативною і дозволяє провести дослідження повстанського повсякдення. Ми використовуємо архівні та опубліковані документи, мемуари, щоденники, усні свідчення та фото. Цей масив матеріалів дасть змогу комплексно висвітлити проблематику роботи. З огляду на специфіку методик у дослідженні практик повсякдення вояків УПА і ОУН найінформативнішими для роботи виявилися джерела особистого походження.

**Висновки до розділу.** Історія повсякдення – досить популярна тема досліджень, що має свою методологію і є частиною широкого напрямку історичної антропології. Її складова – воєнно-історична антропологія, яка тільки здобуває популярність серед українських дослідників. Залишається майже не проробленою методологія вивчення іррегулярних армій, які істотно відрізняються від регулярних. Історіографія руху ОУН і УПА вивчає переважно подієву історію – основну канву подій та різноаспектну діяльність у тому чи іншому регіоні.

Закерзоння, на відміну від інших регіонів, хоч розглядається у широкому колі літератури, в українській історіографії ґрунтовно не вивчалось. Також ми визначили, що повстанське повсякдення історики розглядають епізодично й досі немає жодної великої спеціальної праці з цього питання. Вивчення повсякдення ОУН і УПА у окремо взятому регіоні – Закерзонні, у визначених часових рамках, дозволить системно проаналізувати практики і уявлення учасників повстанського руху в обставинах війни, дасть змогу побачити людину і її реальне життя у щоденних екстремальних умовах.

Виходячи з теоретичних напрацювань та стану літератури, ми сформувавши робочу модель повстанського повсякдення, за якою буде проводитись дослідження. Джерельна база для цього є досить широкою й складається з неопублікованих, опублікованих документальних та наративних джерел. З огляду на мету, завдання й методологічні особливості роботи, ми представили кожен вид і виділили найбільш інформативні.

## **Розділ 2.**

### **Матеріальна складова повстанського повсякдення**

Український визвольний рух на Закерзонні мав свої періоди, визначені зовнішніми чинниками та внутрішніми змінами у власній структурі. З осені 1943 р. до весни 1944 р. відбулось розгортання підпільної мережі, законсервованої після початку німецько-радянської війни. Від літа 1944 р. до весни 1945 р. формувались закерзонські повстанські сотні, які отримали перший досвід боїв під час переходу фронтів. З 1945 р., з усталенням державного кордону між Польщею та УРСР, оформлюється й нова організаційна структура ОУН – Закерзонський край та УПА – Військова округа 6 «Сян». З кожним наступним роком умови боротьби на Закерзонні ускладнювались, відтак змінювались й умови повсякденного життя учасників визвольного руху на Закерзонні.

Відповідно до теорії людської мотивації та потреб А. Маслоу пріоритетом перед усіма іншими є задоволення фізіологічних потреб – вгамування голоду та сон. Наступним рівнем є вимоги безпеки людини: захист від екстремальних погодних умов (холод, спека, сніг, дощ, вітер) та забезпечення лікування від хвороб та уражень. Умови війни накладають свою специфіку на всі ці структури повсякдення, що досліджуються у даному розділі.

#### **2.1 Культура харчування**

Як і будь-яка армія, УПА потребувала налагодження сталого постачання харчів для свого вояцтва. Дуже часто траплялось так, що самостійно діючий повстанський відділ в УПА мусив дбати про харчування вояків на свій розсуд. Тут ми розглядаємо культуру харчування як повсякденну практику здобуття та вживання їжі у різних умовах партизанського життя.

Переважну кількість продуктів вояки УПА і підпільники ОУН отримували від українських селян. Ступінь добровільності визначався рівнем прихильності населення до повстанців. Взаємодія з місцевими була головним засобом виживання «партизанки». Рідше доводилось збирати харчі в польських, словацьких селах.

Як показують повстанські хроніки, звіти та спогади, відділи УПА, що оперували на теренах, частіше за все заходили у село для вечері [122, с. 91, 80; 177, с. 2–13]. Цивільна мережа ОУН робила все для гарного харчування [119, с. 157, 479; 122, с. 73, 74, 77, 94, 111; 156, с. 81; 168, с. 36, 65, 87; 189, с. 275–276; 191, с. 41; 197]. Самі повстанці відзначали, що вечірні відвідини сіл були доволі частими. Довгий час недоїдаючи, повстанці казали, що «за одним заходом з'їли снідання, обід та вечерю» [168, с. 121]. Траплялось, що вечерю в селі отримували лише від місцевих дівчат, а на самостійне харчування не вистачало, бо «інтендантура забула про нас» [122, с. 80].

Ті повстанці, які квартирували по селах, зазвичай мали краще забезпечення харчами. Селяни ділилися тим, що їли самі: супи, вареники, молоко [123, с. 191; 165, с. 43, 171; 176, с. 48]. Деякі підпільники приходили на вечерю з лісових криївок [184, с. 38]. Селяни могли в дорогу давати хліб, масло, м'ясо, молоко, печені паляниці та мед. З частини продуктів вояки робили запаси на упівський сухпайок – «залізну порцію» [168, с. 60, 179].

Звичайно, підпілля було зацікавлене у високому врожаю. У 1944 р. відбите на німецьких лігеншафтах сільськогосподарське майно та худобу повстанці передавали своїм селянам [161, с. 251; 163, с. 10]. ОУН сприяла засівній компанії, організовуючи населення, та інколи, допомагаючи у посівній чи жнивній компанії. Так, наприклад, у липні 1946 р. проводилися сходи серед населення у справі жнивної компанії [119, с. 412].

У 1946 р. для організації посівної крайовий провідник «Стяг» (Ярослав Старух) видавав детальні інструкції: як максимально провести засів землі, придбати худобу, а якщо українські люди вже виселені – як домовлятися з польським населенням [22].

Представники інших націй також давали продукти харчування для відділів УПА. Коли ті заходили до польських сіл, в першу чергу йшли до мішаних україно-польських сімей, які радо пригощали підпільників. Окрім них є численні свідчення про харчову допомогу етнічних поляків у міжетнічному прикордонні [59, с. 92–96; 146, с. 527; 161, с. 268; 162, с. 123, 127, 136, 135, 140, 207–208; 165, с. 20; 181, с. 271, 309; 191, с. 136].

Провідник ОУН Закерзоння Я. Старух у власних оглядах терену стверджував, що частину харчів повстанці дістають у поляків, «нічого не беручи силою, тільки дорогою добровільних збірок на спільний фронт поневолених народів» [136, с. 2:1003]. Ми також бачимо його накази, що будь-яка заготівля харчів має проводитись тактовно з огляду на політичні та військові умови в терені [35, арк. 50]. «Стяг» звертав увагу, що загалом треба забезпечувати відділи харчами самостійно і не залежати від польського «даху» [16; 132, с. 201–202]. Підпілля намагалось організувати власне господарче життя, щоб не покладатись на населення, яке і так переобтяжене поборами. З цією метою створювались млини та магазини [2].

Для заготівлі контингенту необхідних речей у поляків видавались спеціальні вказівки, щоб вояки поводитись чемно й не чинили насилля навіть у вороже налаштованих місцевостях [136, с. 1007–1008]. Під час рейдів польськими теренами наказувалось реквізувати харчі тактовно і брати тільки те, що потрібно. На всі речі треба було виставляти «квіт». Якщо населення в районі бідує – роздати продукти з державних складів селянам [146, с. 708–710].

Польський повітовий староста у повідомленні до суспільно-політичного відділу Воєводського управління в Жешуві засвідчував, що повстанці під час збирання потрібної худоби для власних цілей застерегли місцевих мешканців, щоб не відкривали вогонь, інакше село буде спалене. Повстанський командир «довів, що не треба їх боятися, оскільки вони прийшли не грабувати і не вбивати, а виступають лише проти комунізму» [132, с. 35].

Той самий провідник Я. Старух «Стяг» наказував підпіллю допомагати, якщо на це є потреба та можливість, польським селянам з україно-польських сіл у



весняних польових роботах. Цей хід мав повернути поляків на бік визвольного руху: «Тим охоронимо себе краще перед небезпекою доносів з їх сторони, – будемо мати сильнішу моральну підставу переводити між ними збірки» [37, арк. 52; 136, с. 1011]. Деякі польські села заприятити до визвольного руху було справою доволі клопіткою, що, однак, за свідченнями очевидців, все ж вдавалось. Тут налагоджували також торгівлю та розвідку [162, с. 198].

Повстанці відзначали, що польське населення добровільно здавало потрібну кількість одягу і харчів для відділу – «зorganizовані в селі і здобуті від ворога речі ми відсилали до табору» [102, арк. 88; 180, с. 93; 189, с. 302]. За вилучені речі у цивільних видавали «документ з тризубом», частіше за все це були бофони, обіцяючи після війни все відшкодувати [94, арк. 6; 165, с. 125; 27, арк. 192; 332].

Ступінь добровільності, очевидно, залишається під питанням. Самі повстанці усвідомлювали, що поляки іноді допомагають від страху перед репресіями [159, с. 170; 180, с. 95; 181, с. 325]. Коли озброєні чоловіки входять до хати і хочуть їсти, цивільній беззбройній людині стає важко відмовити. Однак, якщо взяти до уваги звіти польської армії та сил безпеки, можна знайти підтвердження цим свідченням повстанців.

У польській урядовій документації у 1947 р. описується, що місцеві поляки до відділів УПА цілком лояльні, співпрацюють, харчують та переховують, а до урядових військ ставляться «з недовірою, підозрою і навіть ворожістю» [111, с. 242; 132, с. 212–213]. Через таку прихильність, за директивами Оперативної групи «Вісла», польське населення міжетнічного прикордоння підлягало виселенню, як «неблагонадійне» [43, арк. 209; 111, с. 88, 237, 347].

Після виселення українців, особливо у 1947 р., польські селяни стають основним джерелом постачання харчів для сотень УПА, що втікали від урядових військ. Досить часто цивільні поляки ставились лояльно до українських комбатантів. Командири повстанських відділів розраховували на них, щоб далі продовжити боротьбу [177, с. 212, 214; 178, с. 91]. Для них прикро було бачити, що поляків також депортують [159, с. 343; 178, с. 101].

На Закерзонні в україно-польському прикордонні траплялися й досить цікаві випадки. На перемовинах між представниками польського війська і УПА поляки, щоб запобігти зайвому приводу до конфлікту, пообіцяли підпілля забирати худобу з українських сіл після погодження з повстанцями або брати лише 50 % харчового контингенту [146, с. 481]. Про подібні випадки є й свідчення очевидців [167, с. 156]. Під час пропагандистських рейдів етнічними польськими теренами, що підтримували АК, цивільні поляки також допомагали українським повстанцям харчами [108, арк. 292–294; 119, с. 99, 171; 145, с. 400].

Очевидно, що така співпраця існувала не всюди. Україно-польський конфлікт залишався відкритим. У польських селах відділам УПА їжу іноді доводилось діставати із боєм, часто через те, що там польське військо влаштовувало засідки [168, с. 53]. Окремі вояки УПА свідчать, що сотні часом вистачало продуктів, які вони відбивали під час акцій на польські села, «що були вороже наставлені проти лемків і нашого визвольного руху» [156, с. 189]. Не обходило у таких випадках і без насильства щодо цивільних, які не бажали віддавати своє [10; 162, с. 133].

Під час повстанських рейдів та маневрів відділи заходили у словацькі села, де місцеві люди, за свідченнями упівців, приязно приймали та частували їх [154, с. 254]: «...словаки, а також чехи радо обдаровували нас харчами, давали потрібні нам інформації й не раз переховували наших ранених і хворих, хоч за це грозила їм кара смерті» [154, с. 289–290]. Вже пізніше під час рейду на Захід словаки ставилися до партизан набагато приязніше за чехів [180, с. 222; 194, с. 84, 86, 89].

**Господарники та інтенданти.** Як вже було зазначено, у більшості випадків логістичною функцією щодо заготівлі та приготування їжі займалась місцева господарська мережа ОУН. Її працівники мали забезпечувати повстанців та підпільників харчами під час короткочасних та тривалих постоїв. У війську харчування забезпечувалося вдалою організацією та обліком всіх наявних продуктів відділу.

Сотенний, курінний або ройовий інтендант постачав провіант відповідно для свого відділу. Вони збирали продукти на спеціальних базах районних господарчих

референтів, або ж в умовлених таємних місцях [42, арк. 65–90; 165, с. 28; 179, с. 112–118; 181, с. 260; 390, с. 6].

У таборі лемківського куреня на г. Букова Берда восени 1944 р. почала працювати інтендатура, за наказом якої всі надлишкові речі, крім спорядження, слід було здати на склад. Протягом дня наказ був проігнорований, тому наступного, коли всі були на вправах, інтендант особисто конфіскував «зайві» харчі, ласощі та горілку з колиб вояків [156, с. 64]. Кілька вояків вирішили підлеститись до командира та принесли йому курку та ковбасу, яку суворий курінний наказав привселюдно «поховати у землю» [165, с. 24]. Коли один з кухарів (або інтендантів) заховав для себе якісь харчі, то його за цю провину за вироком польового суду стратили [163, с. 25; 165, с. 24; 179, с. 117].

У сотнях УПА існували господарські рої, які, ймовірно, мали по черзі готувати їжу та заготовляти продукти. У цей час «...решта повстанців відпочивали під деревами, забезпечивши себе заставами і стійками» [168, с. 37]. Сотенні інтенданти для кожного рою організовували харчі під час постоїв у селах [42, арк. 63; 154, с. 110; 165, с. 77, 102; 177, с. 62; 191, с. 18].

На теренах Перемищини ОУН організувала більш-менш стабільну систему постачання. «Встановлено постійні приділи харчування. Навіть проїжджі – кіньми, підводами чи роверами – повстанці отримували на приділові картки з магазинів харчі й інші предмети щоденного вжитку» [189, с. 170]. У наведеній цитаті йдеться про так звані «повстанські харчівні», які існували й в інших районах Закерзоння. Ними завідували господарські референти – «харчовики», які на підпільні картки, або просто на запит вповноваженого вояка чи підпільника видавали продукти [32; 168, с. 71, 104; 189, с. 106, 182, 234; 191, с. 114, 125, 159, 162]. Окремі вмілі господарчі самі готували для своєї мережі у селах, так І. Тимочко смажила налисники [190, с. 124].

Деякі повстанці пишуть про так звані «повстанські республіки», що діяли на певних територіях під контролем повстанців навесні-влітку 1945 р. Тоді для потреб визвольного руху функціонували млини та пекарні [168, с. 143]. Часом

відправлялись навіть транспорти з харчами та іншими речами для куреня УПА у бідні райони Лемківщини [160, с. 46; 189, с. 148].

Господарчий референт готував харчі для сотень і підпільників, які за планом мали перебувати в його районі [99, арк. 88; 162, с. 203–204, 211]. Для виконання завдань господарники вищого рангу збирали наради для власних підлеглих. Тут обговорювали різні матеріальні потреби відділів та підпілля й способи їх влаштування [160, с. 210–211; 162, с. 205; 191, с. 290]. Наприклад, весною 1947 р. районний господарник Бірчанщини «Кум» зібрав нараду кушових працівників господарського напрямку для виконання наказу Проводу. Йшлося про заготівлю товщу та інших харчів, адже за планами керівників боротьба мала продовжуватись. Однак, через масові облави польського війська належним чином провести її не вдалося [154, с. 199–200; 162, с. 211–214].

Накази на організацію харчів та полагодження підземних складів отримували й окремі підпільники, стрільці та навіть працівники СБ. Такі накази з'явилися влітку 1946 р., бо керівництво підпілля передбачало важку зиму [3, ф. № 016, 031; 70, арк. 11; 75, арк. 9, 11; 154, с. 214, 215; 162, с. 211; 189, с. 335].

Майже кожного року можна зустріти розпорядження Проводу ОУН Закерзонського краю та інструкції проводів іншого рівня до їх підлеглих про будівництво магазинів та заготівлю продуктів на зиму та «на запас» [129, с. 56; 142, с. 72;]. До прикладу, накази про заготівлю харчів, створення магазинів та «опіку» за покинутими лігеншафтами видаються до обласних проводів ОУН у серпні 1944 р. [129, с. 43]. Більш докладні інструкції, як організувати збір врожаю, видавало командування УПА. Відділи повстанців мали всіляко сприяти селянським жнивам, зриваючи державні заготівлі. Селян наказувалось вчити ховати своє зерно. Методами спротиву урядовим збіркам були саботаж, напади на заготівельні пункти чи псування радянського реманенту [46, арк. 1–6; 53, арк. 3–7; 129, с. 215–221; 130, с. 246].

Працівники харчового відділу влаштовували сховища продуктів для подальших потреб. Кожного літа та осені підпільники і повстанці збирали харчі на зиму до житлових та харчових криївок: картоплю, борошно, м'ясо, консерви,

зерно, сухарі, макарони [132, с. 37; 119, с. 485; 142, с. 256, 394; 154, с. 256; 160, с. 210; 165, с. 111, 118–120, 125]. У таких випадках вояки, зазвичай, йшли до селян, щоб заpastися харчами. Заготовляли картоплю та корів на м'ясо, сушені овочі [119, с. 161; 122, с. 709–710, 740; 189, с. 67, 295; 191, с. 241]. Для більшої певності, щоб у рядових не виникало проблем, провід видавав детальні, буквально «кулінарно-інженерні» інструкції як консервувати м'ясо та збіжжя [46, арк. 6]. Що прикметно, низові працівники підпілля намагались виконати усі настанови, та пронесли через багато років знання про особливості харчових криївок [162, с. 199]. Наприклад, у жовтні 1945 р. вояки сотень допомагали у цьому процесі – молотили та «магазинували» збіжжя [119, с. 151, 373]. З огляду на насичення терену військом супротивника зимою 1947 р. підпільники продовжували забезпечувати криївки харчами у лютому цього року [182, с. 64]. Військо польське при цьому намагалось знищити подібні запаси або зіпсувати їх, а дуже часто навіть отруїти [149, с. 236; 162, с. 214; 165, с. 103; 189, с. 329–330; 191, с. 307–308].

Погано побудовані харчові криївки або потужність гірських паводків, подеколи, псували склади припасів та самі харчі [123, с. 360, 259; 176, с. 174; 189, с. 342–343]. Це було для підпілля своєрідним досвідом «магазинування» на наступний рік. Для запобігання таким випадкам існували інструкції, які ставили завдання – вчасно відводити весняну воду з криївок-складів або переносити майно в інше місце [123, с. 360].

Районові харчові видавали харчі й на свята, зокрема печиво, «що на тодішній час було для нас люксом» [154, с. 185; 190, с. 121–122, 133] У селах харчові місцевої мережі ОУН та дівчата-волонтери намагались зробити привітну та затишну атмосферу для вояків не тільки під час свят: «Чисті кімнати, старанно застелені білими скатертями столи, теплий сніданок» [154, с. 112].

**Трофеї та полювання.** Повстанці здобували продукти харчування й найдавнішим способом, яке тільки знає людство – полюванням. Наприклад, у сотні «Шума» вояки одного разу наловили багато диких гусей та качок, що вистачило засолити чотири бочки, які ретельно заховали. «Повстанці, навантажені гусячим

м'ясом, кляли кухаря за його винахід» [168, с. 193–194]. Іноді вдавалося вполювати оленя або кабана [152, с. 132–133; 156, с. 109; 163, с. 91–92].

Так само могли поповнити харчовий запас рибальством у річках та водоймах. Для швидкого вилову риби вояки могли глушити рибу гранатами, а потім готувати. Або ж дуже часто харчувались тим, «хто що собі назбирав у лісі» [162, с. 96; 167, с. 95, 127; 168, с. 121, 134, 197, 210–211; 189, с. 261, 281, 334].

Досить часто продукти здобувались за рахунок ворога – трофеями. Наприклад, у 1944 р. повстанці захопили кілька обозів харчів у більшовиків [181, с. 245; 194, с. 20–21]. Сотня «Бурлаки» могла напасти на табір або військовий транспорт поляків, і захопити ворожі харчові запаси [154, с. 254]. Відділ УПА також міг відбити їжу у комісій з переселення і у такій кількості, що: «тішились вояки, що будуть мати ситі свята» [189, с. 256, 277]. Провід ОУН наказував воякам здобувати харчі у бою, або робити спеціальні атаки на склади продовольства ворога [129, с. 56; 161, с. 261].

Якщо вірити повстанським оперативним звітам та донесенням польської розвідки, то вояки дуже часто захоплювали їстівні трофеї. Протягом боїв вони могли бути різними: жива худоба, картопля, м'ясо, сіль, боби, цукор, оселедці, макарони, борошно, солонина [78, ark. 24–45; 79, ark. 107–108; 119, с. 90–91, 230, 233, 237, 249, 260, 400, 407, 410, 454; 132, с. 31; 146, с. 670]. Також траплялися цілі «знахідки»: 140 кг масла, вози, навантажені хлібом, кілограми смальцю [119, с. 90–91, 159–172]. До рук повстанців потрапляли й цілі центнери солі та сушеної картоплі [119, с. 182, 265].

Часом захоплених харчів вистачало, щоб покрити потребу у продуктах на деякий час [119, с. 365, 425; 181, с. 254]. Для здобуття прихильності населення повстанці повертали українським селянам їхню пограбовану поляками худобу [119, с. 177, 188, 191, 230, 256]. Деякі повстанці також стверджують, що основний контингент харчів забирали у польського війська чи ворожих польських сіл [156, с. 189; 163, с. 90; 165, с. 111, 135–136]. Іноді достаток продовольства у ворога був причиною нападу на нього [111, с. 59, 68; 163, с. 119–120].

Хоча супротивник також міг відбити їстівний трофей у повстанців. До табору сотні могли вдертись поляки саме під час готування чи «магазинування» їжі [189, с. 295]. У радянських документах також знаходимо звіти про захоплені в УПА харчі [129, с. 133].

**Варіанти меню та культура харчування.** У польових умовах – під час таборування відділів у лісі або на вишколі, харчовий раціон повстанців Закерзоння загалом задовольняв потреби повстанців [123, с. 198, 205, 206]. До прикладу, меню у таборі могло складатись зі сніданку (чорна кава з хлібом), обіду (суп зі шматком м'яса або гуляш, додавали також боби, горох та картоплю), вечері (так само суп) [119, с. 725; 163, с. 20; 165, с. 85; 168, с. 197]. У кожного стрільця була своя «їдунка» – алюмінієва чи бляшана тарілка, яку він мив після трапези [165, с. 46].

Важливою для харчування відділу УПА під час маршів була «залізна порція», своєрідний сухий пайок на чорний день. У сотні «Веселого» «залізну порцію» видавали сотенні інтенданти в полотняних мішечках, які складалися з: «вареного сухого м'яса, вудженої солонини, сухарів із чорного хліба й гороху» [156, с. 70; 165, с. 25]. У сотні «Месники» «залізною порцією» був засолений шмат сала [169, с. 78].

Дуже часто вояки УПА та підпільники ОУН готували страви лише з картоплі й давали їм різні назви – як свої, так і народні: «бандурки, шваби, комплі, булі, грулі – це так на зміну, ніби в нас була різна страва... Пекли, варили, смажили, пекли пляцки з тертої бараболі, галушки і чир. Найсмачніша, однак, їжа з бараболі – це “сліпі пироги-стульники”» [189, с. 299, 334].

Зимом повстанці їли переважно страви з м'яса та борошна, товщ, хліб і бараболю. Ніхто не задумувався, що брак вітамінів може завдати шкоди здоров'ю [168, с. 40]. Але весною часто у вояків починалась цинга. Зимувати в лісі було особливо важко. Вояки заходили глибоко в ліс та жили довкола вогнищ, поки були харчі. А їх дуже часто бракувало, особливо м'яса та хліба [189, с. 303].

Щоб швидше приготувати вечерю, зазвичай задіювали багато стрільців. Умови партизанського життя змушували готувати вночі, однак так і не доваривши м'ясо, доводилось за наказом командира все покинути й маршувати далі [122,

с. 79]. Так само, швидке пересування військ супротивника змушувало повстанців припинити консервування та розподіл м'яса між стрільцями. І швидко відходити, залишивши запаси ворогу. Можна сказати, що характерною рисою культури харчування повстанців був швидкий прийом їжі через раптові сутички з ворогом [189, с. 285–286, 292].

Після довгих маршів у терені, насиченому ворожим військом, командир не дозволяв розпалювати вогонь, і доводилось їсти «залізну порцію» – сушене та засолене сало і м'ясо, хліб, цибулю та огірок. Для втомлених солдатів цей обід смакував неабияк: «Ми стали обідати, й той обід мені здавався найсмачніший за все життя» [168, с. 47, 197].

Зазвичай повстанці їли те, що дає населення, і не вередували. Проте, бували й випадки нарікань через одноманітний раціон. Такі бунти були можливі у знайомих підпільниць, які погоджувались перейти від борщу та вареників, змінивши «репертуар молодих господинь, тим більше, що поранені й хворі мало не діставали скрут кишок від солідних, фунтових пирогів» [184, с. 29].

У криївках – санітарних пунктах, після місяців життя дівчатам-санітаркам доводилось «урізноманітнювати» супи, називаючи їх по-різному, додаючи різні інгредієнти [154, с. 169]. Хоча не всі жінки підпільниці вміли добре куховарити. Так, Анні Карванській та її подругам сотенний «Бурлака» наказав зварити уху, хоч ніхто з них майже не вмів готувати, дівчата все ж зварили пристойну страву, «яка всім смакувала» [167, с. 95–96].

На свята намагались приготувати традиційне святкове меню. На Великдень 1945 р. члени надрайонного проводу мали великий торт та ласощі. Однак, спокійно поїсти не завжди вдавалось, бо перед загрозою ворога доводилось усе ховати [190, с. 121–122].

На свято Великодня у 1947 р., коли почалась операція «Вісла», підпільники з СБ, що перебували в лісі, забрали у селі приготовані для них паски, яйця, писанки та м'ясо. Однак, довго святкувати не довелось, бо почалась облава. Швидко поховали своє «харчове добро» і втекли [191, с. 185–189].



Знанням та улюбленим командирам підпільники та вояки могли зробити солодкий подарунок, наприклад, «андрутовий торт і сирник», які сотенний «Хрін» розподілив між вояками [189, с. 324–325]. Відповідальні командири, «щоб у стрільців не зродилась загумінковість», радили нижчим старшинам ділитися харчами з іншими частинами сотні [189, с. 105–106].

**Екстремальні варіанти харчування.** Інший спосіб харчування наступав тоді, коли українські комбатанти не могли знайти провіант. Під час довгих маневрувань та життя у лісі, особливо, коли терен був насичений польськими військами, для більшості повстанців та підпільників наставала ситуація екстремальних умов. Доводилось довгий час перебиватись абичим та голодувати. У цих обставинах суттєво змінювалось й ставлення до їжі.

Під час тривалого карпатського рейду лемківського куреня під командою «Рена» у повстанців швидко закінчувались харчові припаси та наставав голод. Повстанці з'їли волів та коней – «голод не перебирав» [156, с. 35; 163, с. 35; 165, с. 26, 32]. Інколи у воєнних умовах їжа вмотивовувала комбатантів до бойових акцій проти ворога, коли повстанець був готовий на все, щоб здобути харчі [156, с. 77].

Під час маневрувань до повстанців долучались «два невідступні товариші повстанського життя: голод і холод, які ведуть на зустріч неминучої смерті» [123, с. 174; 168, с. 63]. Після довгих переходів весною 1945 р. вояки сотні «Веселого» були змучені голодом і перевтомою, та не могли далі просуватись [119, с. 139].

Без їжі вояки розтягували «залізну порцію», харчуючись помалу. Після фізичного виснаження наставало й психологічне: «загніздився в душі і третій ворог, найгрізніший – безнадійність» [168, с. 63, 123]. Коли рій, що відійшов за харчами, повернувся з хлібом, маслом, молоком або картоплею, «в таборі неначе перемінився світ. Все ожило, ожили і повстанці» [168, с. 64–65, 122, 152].

Похід у село за харчами окриляв вояків додатковою мотивацією та силою – ані втома, ані фізична слабкість не заважали дійти до мети [168, с. 64–65]. Могло бути і таке – повстанець після голодування, наївшись досхочу, падав непритомний, і його забирали місцеві санітари [191, с. 47].

З підходом зими ситуація з харчами погіршувалась – не всі мали харчові криївки чи змогу зайти у села [119, с. 90–91]. Зимом 1946–47 рр. підпілля вживало сухарі, бараболю, відвар з сушених грибів або волових кісток, чого було зазвичай недостатньо під час виснажливих маршів засніженим тереном [176, с. 228]. Голод призводив до того, що навіть сире м'ясо з підземних магазинів чи тільки забитої худоби «з великим апетитом смакували, не зважаючи, що може пошкодити» [176, с. 232; 189, с. 325; 191, с. 314]. Часом доводилося вживати лише сире чи недопечене м'ясо або тільки якийсь вид продуктів, від чого з'являлися кишкові хвороби [189, с. 272].

На північному Закерзонні була трохи гіршою ситуація з водою, ніж у гірських масивах на півдні. Взимку багато струмків були замерзлі або перетворювались в багно, і доводилось воякам їсти сніг, щоб вгамувати спрагу [123, с. 172]. А під час довгих пересувань та втеч від облав у 1947 р. для повстанців гостро поставала проблема нестачі питної води [162, с. 131, 140].

З настанням весни боївкам, зазвичай, бракувало продовольства. За таких умов рятівними ставали запаси в харчових магазинах. Повстанці з апетитом їли м'ясо «...з сухарями, обтерши їх від сантиметрового грибу об маринарку» [160, с. 215; 165, с. 148]. Але, як ми вже згадували, погано зроблені магазини часто зовсім не вберігали продукти – «...півголодний стан був явищем щоденним» [123, с. 259; 176, с. 174]. У цю пору року вояки хворіли на цингу, бо овочів, багатих на вітаміни, вже не було. Через це повстанцям доводилось пити березовий сік [168, с. 40, 49].

За браком провізії в пригоді ставало все, що потрапляло під руку: ягоди, суниці, різні злаки, квасок, напівзгнила картопля, яблука з диких яблунь [162, с. 131; від кислих яблук у людей боліли зуби та пухли животи; 168, с. 64–65; 160, с. 215], гриби, недозрілі горіхи, різні трави, з яких варили супи, або навіть їли кору дерев [162, с. 133; 163, с. 40; 168, с. 45, 47, 152–154, 169; 177, с. 64; 178, 119–120, 130; 189, с. 336, 345]. Іноді доводилось вживати лише гриби, і не завжди їстівні, від чого «дістали шлункові корчі і не мали сил іти далі» [176, с. 257; 189, с. 345]. Кухарі, за браком продуктів, могли лише заварити чай з листків малин, суниць «і

ще якихось рослин» [168, с. 166]. Деякі повстанці через голод збирали на ходу слимаків, «і смачно з'їдали» з печеною картоплею [189, с. 339].

Після голодних днів та маршів знайдена картопля або солоне м'ясо була справжнім святом [168, с. 119, 130]. Дуже часто воякам не вистачало просто теплої вареної їжі [165, с. 27]. Натомість, коли вдавалось зайти у населені пункти селянський домашній харч «смакував як ніколи та, здавалось, додавав сил», «що то була за вечеря, ми довго потім згадували її». Ніхто не думав про сушку одягу та взуття, а лише про їжу [162, с. 96; 168, с. 165, 169].

Чотовий сотні «Хріна» Олекса Конопадський «Острроверх» відмічав, що у підпільників ОУН ситуація з харчами була легша, ніж в УПА. Лише з тієї причини, що підпільників було менше – їм одного продуктового схрону вистачало ледь не на рік, в той час як в УПА «пивниця йшла на одну вечерю» [189, с. 342–343]. Про більшу забезпеченість підпільників харчами свідчить й Петро Йосип Потічний [197].

Харчування в криївках, за спогадами І. Кордана та М. Лабуньки, було вкрай обмеженим: «З'їдали ми впродовж доби по чотири сухарі та випивали по півлітри ячмінної кави без цукру» [169, с. 136]. Протягом шести місяців підземного існування інших харчів у підпільників не було. Тільки на Різдво з'їли по шматку сала, яке, через велику економію, протухло. За декілька місяців сухарі починали пліснявіти та смердіти. З овочів залишалась в'яла цибуля чи морква, яка в останній зимовий період за браком води ставала ледь не єдиним джерелом вологи [169, с. 136, 141–142; 173, с. 135–138].

Особливо екстремальними умови харчування були під час операції «Вісла». Депортувавши українське населення Закерзоння, польська влада завдала УПА найбільшого удару – не було кому годувати повстанців і підпільників. Харчові криївки-магазини частиною потрапили до рук ворога або були ним отруєні, решта стали недоступними через насичення ворожими військами [45, арк. 49–50, 54; 154, с. 252; 159, с. 59].

Тоді, весною 1947 р., основним завданням сотень УПА було оминати облоги та здобути хоча б трохи харчів. При цьому небезпека натрапити на засідку

збільшувалась. Вислані за харчами стрільці гинули в бою чи були захоплені, адже на них спеціально полювало польське військо [111, с. 236; 189, с. 322, 340]. «Кожний бохонець хліба треба здобувати наступом, боєм, жертвами» [136, с. 2:1104]; «...ми вже не їли нічого п'ятий день...», – такі та подібні цитати досить часто зустрічаються у повстанських документах щодо часів операції «Вісла» та рейду на Захід [159, с. 59, 360; 162, с. 224; 178, с. 164; 189, с. 323, 347 349–350; 194, с. 86].

У 1947 р., перебуваючи на теренах Закерзоння, українське населення якого було майже виселене, підпільники харчувались буквально «що Бог пошле» [168, с. 121]: «...проходячи городами, рвали зелену цибулю... кільканадцять картоплин, посаджених у полі...» [187, с. 144]. Такі самі відомості наводять В. Щигельський, В. Галаса та інші: «Основною їжею була картопля...З того періоду походила приповідка: «здобудеш картоплю або загинеш в боротьбі за неї» [42, арк. 63–64; 194, с. 76–77; 382, с. 269].

Хоч у 1947 р. здобути харчі було ще важче, ніж зазвичай, інколи все таки вдавалося взяти з підземних магазинів м'ясо, приготувати та з'їсти [154, с. 282–283; 165, с. 174; 189, с. 332–333]. Знаходили трохи картоплі у депортованому селі, або залишену іншою сотнею УПА, чи те, що зосталося від польського війська [42, арк. 64; 95, арк. 98; 159, с. 352–353, 360; 189, с. 327–328; 191, с. 328].

Весною 1947 р. партизани з УПА отримали від харчовика м'ясо, «воно смерділо, лазили по ньому хробаки, але чи хто звертає на це увагу, коли голоден» [189, с. 320–321]. А вояк «Кілко» від голоду їв запліснявілу паляницю [165, с. 148]. Проблема ще полягала в тому, що досить часто сотні не встигали нормально приготувати їжу через постійні бої. Часом не було чим навіть розпалити вогонь: «здобуваємо з допомогою трута або дивимось, чи не горить трава, яку підпалювали поляки» [132, с. 204–205]. У таборі вояки, щоб хоч якось підживитись, варили «гарячу зупу з води». Навіть якщо щось поживне було у страві, її не вистачало на всіх, тому видавали по дві ложки на вояка [162, с. 219; 194, с. 76]. Траплялись дні, коли їли лише траву [45, арк. 49–50].

Воюючи тривалий час без нормальної їжі, бійці при забої тварин вдавались до нетрадиційної поживи у звичайних умовах: «щоб зберегти сили, п'ють сиру, свіжу кров худоби» [178, с. 130]. Перекусити могли й під час перерви у бою: «Санітари перев'язують ранених, доїдаємо рештки бараболі, яку захопили вранці, та сире м'ясо» [177, с. 58].

Польські силові структури спеціально робили заходи для виснаження українських партизанів – знищували харчові склади, блокували доступ до населених пунктів. «Банди (як називали поляки відділи УПА – прим. В. П.) ходять голодні, і настрій у них погіршується з дня на день» [111, с. 281].

Переживаючи постійний голод, вояки вже не зважали на пряму загрозу смерті. Наприкінці червня 1947 р. повстанські райони бомбардували з літаків. Чотовий «Острове́рха» згадував, що це його не відволікало від їжі, а навіть загальний переполох дозволив взяти собі харчів понаднормово: «Я скористався їхнім переляком, набрав собі одну їдунку юшки, з'їв, пішов набрав другу, також з'їв, а потому взяв собі ще пів'їдунки... Може, хтось скаже, що я був пажерливий... голод так мені докучив, що годі було соромитися» [189, с. 342–343].

Через фізичне та психологічне виснаження люди ставали нервовими. Постійний голод притуплював пильність. Йдучи за хлібом, бойовик СБ «Цяпка» потрапив у засідку польського війська, яке взяло його в полон [191, с. 331–333].

Отже, харчування в УПА та ОУН на Закерзонні залежало від умов воєнної ситуації в терені. Харчі здобували у населення, в бою та від природи (збиральництво й полювання). Їжу організовували в селян через інтенданта УПА або господарського референта ОУН. В інших випадках відділ або боївка реквізувала продукти безпосередньо, в обхід «підпільної бюрократії». Досить часто приходили на вечерю в села. Харчове меню так само залежало від умов боротьби. Можна виділити три варіанти повстансько-підпільного меню на Закерзонні: 1) звичайна сільська їжа під час квартирування в населених пунктах; 2) польова кухня, порцій якої як завжди не було вдосталь для молодого вояцтва, але вона забезпечувала нормальну життєдіяльність; 3) екстремальні прийоми їжі (в бою, під час маневрів, у криївці, в умовах виснаження), коли не вистачало

потрібних для життєдіяльності людини калорій – харчувалися будь-якими продуктами, не завжди доброякісними, а інколи навіть шкідливими.

## 2.2 Одяг та однострої

У цьому підрозділі розглянемо як повстанці та підпільники одягались, які мали способи здобуття одягу і одностроїв. Проаналізуємо практики партизанів з одягом в екстремальних ситуаціях та своєрідне вояцьке ставлення до нього.

**Варіанти обмундирування.** Кожне військо має свої однострої. Відомо, що партизани і підпільники УПА та ОУН одягались у різний цивільний, напівцивільний та військовий одяг іноземного (німецький, угорський, радянський) та власного виготовлення [87, арк. 9–20; 91, арк. 89; 491, с. 162–168].

У перший рік існування відділів УПА на Закерзонні (1944 р.) повстанці носили різнорідний одяг, який вдавалось здобути у різний спосіб – німецькі, радянські, чеські, словацькі, угорські військові мундири, уніформи української поліції та цивільний одяг [152, с. 34; 156, с. 58, 69; 160, с. 253; 163, с. 7; 165, с. 14; 169, с. 65]. В той час у Перемиській області заготівлею одягу на зиму почав займатися інтендантський апарат під керівництвом обласного провідника В. Галаси «Орлана», який отримував відповідні накази з тоді ще Львівського проводу. Керівники звертали увагу на потребу власного виробництва взуття та одягу [46, арк. 3, 5; 129, с. 43; 187, с. 77].

Тоді чітких відмінностей за одягом між ОУН і УПА не існувало, кожен носив те, що зміг здобути. Наприклад, підстаршина сотні «Веселого» І. Герасимів «Палій» носив вермахтівську шинель та цивільні штани [156, с. 127–129]. У вересні 1944 р. підпільники СКВ мали доволі строкатий набір одягу та взуття, до того ж у поганому стані. Чота з 30 чоловік під командою «Хріна», сотні з Любачівщини мали загалом цивільний одяг, льняну білизну, німецькі чи російські шапки. Взуття – «дерев'янки, ходаки, а дехто й босий» [168, с. 182; 189, с. 98–99].

Сотні куреня «Рена», командира «Чорного», роззброювали відділи угорців, вбирались в їхні уніформи, і мали тільки малярську зброю. Сотні «Хоми», «Ягоди» були одягнені в німецькі уніформи та мала німецьку й російську зброю [165, с. 26–27; 189, с. 106; 159, с. 206].

Члени української поліції у 1944 р. переходили до лав повстанців у власній уніформі. Не всім повстанцям подобалось таке вбрання, при зустрічі з іншим відділом: «наша поліційна уніформа викликала у них погорду» [191, с. 10–11]. Під час карпатського рейду «Рена» повстанці були одягнуті у німецькі, малярські, (та напевно ж і поліційні) однострої та цивільне вбрання [191, с. 38]. Така строкатість могла в подальшому заважати при оперуванні в терені з польськими військовими [191, с. 139].

Після пересування фронтів і насичення терену радянськими військами ходити у вермахтівському одязі було не вигідно та небезпечно. Деяким групам вояків вдавалося здобути радянську уніформу [159, с. 210]. В інших відділах Холмщини та Підляшшя ходили в чому є – у цивільному, а хтось у військовому одязі [122, с. 821].

Вже пізніше, у 1945 р., зі встановленням сталих кордонів та офіційної влади, повстанці намагались пристосуватись до потреб та вимог терену, де діяли, й носити польський однострій, а радянський вважався винятком [156, с. 159; 165, с. 74]. Для кращої конспірації повстанці могли надягти польські військові шапки – рогатівки (конфедератки) [159, с. 321; 189, с. 143]. «У наших часто польська уніформа» – цей вислів можна зустріти у багатьох повстанських джерелах [159, с. 172; 189, с. 311; 191, с. 240]. Проводячи контент-аналіз мемуарів учасників визвольного руху, ми помітили, що досить часто словосполучення «польська уніформа» (однострій, вбрання тощо) асоціюється з одягом «своїм» та «своїх».

Для засідок повстанці переодягались, щоб спантеличити ворога, спочатку в червоноармійські мундири, а потім, під час «полювання» на поляків – у польські однострої [189, с. 181–182]. Бійці ж УПА з УРСР, що брали участь в акціях на Закерзонні, зокрема в пропагандистських рейдах [226, с. 63], були одягнуті по-радянськи без відзнак [156, с. 127–129].

Бойовики Служби безпеки (СБ) та Адміністративних боївок (АБ) мали малярську, польську уніформи, цивільний одяг з польськими «конфедератками» та плащами, деяким діставався радянський однострій [44, арк. 303, 306; 122, с. 74; 176, с. 49; 191, с. 126]. Вояки УПА помічали, що «есбісти» користувались запасами вбрання, і бували то у військових одностроях, інколи у цивільному вбранні – в залежності від поставлених завдань [152, с. 103]. Перебуваючи на лікуванні у терені, вояки намагалися перевдягатись у цивільне, щоб не привертати зайвої уваги [122, с. 852].

Радянський одяг вояки часто використовували для маскуванню на початковому етапі 1944–1945 рр. [122, с. 68]. На Холмщині існувала навіть спеціальна група російськомовних повстанців, одягнутих по-радянськи для дезорієнтації ворога та операцій для взяття полонених [122, с. 100, 104]. Хоча радянська уніформа у підпіллі на Закерзонні, яке було під владою Польщі, не завжди була корисна. Бувало, що своїх, як Д. Грицька, декілька разів приймали за більшовика та ледь не вбили [122, с. 83; 191, с. 103, 107–108].

Так само розповсюджений серед УПА польський однострій міг увести в оману самих повстанців (й неодноразово це траплялось) і ворога могли сприйняти за свого, втративши вирішальні миті [119, с. 210, 370; 178, с. 117]. З іншого боку дуже часто ми зустрічаємо факти, коли мімікрія під польського вояка була на руку повстанцям, бо поляки не одразу їх впізнавали, і підпільники отримували час на атаку чи втечу [159, с. 169, 215; 165, с. 107]. Під час наступальних операцій сотні УПА цю обставину досить вдало використовували [122, с. 846]. Відчайдушні та кмітливі командири, такі як «Хрін», «Бурлака» чи «Калинович», могли прикинутись польською частиною для втечі чи атаки в залежності від ситуації [165, с. 108–109, 160; 182, с. 65]. Повстанці також використовували польське вбрання, видаючи себе за АК та спілкуватись з польським населенням, щоб швидше вивідати корисну інформацію, здобути харчі та одяг. Такі практики були доволі частими та ефективними [122, с. 118, 120, 125, 127–128, 136, 850–852; 156, с. 259].



Про строкате вбрання вояків УПА свідчать польські донесення: «Мундири різні... німецькі, російські, польські. Переважає однак цивільний одяг» [111, с. 158, 241; 132, с. 21, 36].

**Варіанти здобуття одягу.** ОУН, як спільнота, що має державні амбіції, намагалась задовольнити потреби своїх членів самостійно. Підпільні та сотенні командири докладали зусиль для влаштування майстерень з шиття одягу, взуття, бандажів та інших текстильних виробів [48, арк. 21]. У різних районах Закерзоння ми бачимо свідчення про існування таких майстерень. Одразу під час формування відділів УПА на Закерзонні у великому військовому таборі на Буковому Берді у 1944 р. працювали кравецькі, шевські, рушникарські артїлі. Або ж люди йшли в підпілля з власним обладнанням [159, с. 184; 191, с. 27, 42, 44–45].

Провідники низових ланок ОУН та командири УПА намагались налагодити власне виробництво одягу та взуття в УПА через місцевих цивільних шевців. Існували запаси шкіри та матеріалу на літнє вбрання у кущів мережі ОУН [149, с. 215; 176, с. 187, 221–222]. Сотник «Ярич» завдяки ній та здібним бійцям-кравцям організував пошиття власної упівської уніформи за індивідуальними мірками [156, с. 133–134]. В інших відділах також були кравецькі майстерні [163, с. 100; 165, с. 123, 135; 169, с. 126]. Власного виробу були в повстанців шапки-петлюрівки та мазепинки обов'язково з власноруч виготовленим тризубом. Їх робили доволі майстерно з алюмінієвих ракетних набоїв – у середині був тризуб, а довкола вінок з колосків [152, с. 99; 163, с. 94; 165, с. 110–111; 230, с. 131–150].

На початку 1945 р., за свідченнями вояків, на Любачівщині діяла повстанська адміністрація, яка охоплювала всі сфери життя. У подальшому часі дії УПА та ОУН на цій території повстанці мали лісові землянки з шевськими і кравецькими майстернями, які виробляли уніформи, зброю, ліки, бандажі для перев'язки ран та інші необхідні дрібні речі. Саморобне взуття виходило специфічним – лише одностороннім, адже не було відповідних форм для лівої та правої ноги. З терену Любачів–Ярослав відправляли транспорти з взуттям у інші райони. Також були лазні і пральні з залізними печами, якими майже не користувались, тому пранням займалися місцеві кущі [160, с. 212; 168, с. 34, 40; 173, с. 116–117].

У мережі ОУН на Перемищині в деяких селах працювали кравці та шевці, які могли виготовити повністю новий одяг та взуття за індивідуальними мірками [191, с. 58–59]. Тут у повстанських осередках працювали: «швальні білизни, мундирів, взуття, робітні шкарпеток, панчіх, рукавиць, шаликів, светрів, бандажів, рушників тощо» [189, с. 170–171]. На Лемківщині у сотні «Бродича» були свої шевсько-кравецькі майстерні та грабарня шкіри, що розміщувались по криївках та селах і мали персонал з кількох осіб [165, с. 110; 189, с. 292].

У сотнях також були свої умільці – кравці та шевці, які допомагали лагодити одяг і взуття під час постоїв у лісі [119, с. 149, 150, 161, 476; 165, с. 113; 175, с. 251; 189, с. 318, 315, 304]. Бували навіть шевці у кожній чоті, які після партизанських походів на привалі мали багато роботи – послідовно кожному латали черевики та одяг [122, с. 81, 82; 123, с. 191, 193, 200, 229; 194, с. 55, 64].

Для підпільників існували й інші джерела здобуття одягу. Господарчі референти закупляли одяг в містах та селищах напряму чи через посередників – цивільних українців, поляків [102, арк. 79; 122, с. 707, 709]. Підпілля продавало коней, щоб купити потрібний одяг. Уся готівка мала бути облікована та проходити через касу району [103, арк. 114–119; 2]. Торгові зв'язки організації охоплювали не тільки терен Закерзоння, але й польські міста та словацькі села. Існують численні відомості про торгові зв'язки як окремих підпільників, так і боївок чи проводів певного рівня [142, с. 424; 164, с. 72, 75, 90, 124; 165, с. 154; 181, с. 275]. Окремі жінки-підпільниці могли поїхати в місто (наприклад, Сянок) і купити необхідне для потреб підпілля, як це робила І. Тимочко [190, с. 129]. Одяг також могли купити підпільникам і знайомі люди у місті. Та сама І. Тимочко таким чином отримала теплий плащ, який був їй завеликий і знайомий кравець з Перемишля перешивав його за її мірками [190, с. 163]. Для купівлі могли використовувати також місцевих контрабандистів [189, с. 288]. Окремі відділи УПА продавали збіжжя, коней і отримували доволі солідні суми злотих, які витрачали на нагальні потреби. Господарчі відділи в обмін на коней отримували від поляків шкіру на черевики, ліки й бандажі [103, арк. 111–114; 111, с. 59; 159, с. 117]. Служба Безпеки могла вилучити 132 тис. злотих у контрабандистів [70, арк. 4]. Торгові операції

могли організувати й через «колег» у Армії Крайовій [152, с. 211]. Інколи доводилось продавати окремі хати з виселених сіл та бляху [122, с. 238, 707–709, 735]. Наразі можна стверджувати, що більшість фінансів на Закерзонні підпілля отримувало саме з подібних операцій. Досить часто гроші збирались від населення на «бофовий фонд» або у вигляді «оподаткування» [96, ark. 78, 111–114; 97, ark. 170–171; 103, ark. 13].

Окремим господарчим працівникам доводилось ходити по селянам та випрошувати зайвий кожух чи сорочку для партизанів [160, с. 210]. Підпільні «урядовці» також видавали речі воякам. Хоча, як це часто буває, люди при посаді неохоче ділились з потребуючими, і вищим провідникам доводилось проводити виховні бесіди чи звітувати далі керівництву про «надуживання своїх прав» [129, с. 121; 159, с. 233–234, 305].

У багатьох випадках одяг здобували на бойових акціях, конфіскували у полонених ворогів. Судячи зі звітів така практика в УПА була досить частою. Бойовими трофеями були – плащі, білизна, взуття, ковдри, палатки, сорочки, піджаки, штани, різноманітний цивільний одяг [12; 119, с. 159, 172, 176, 178, 182, 188, 191, 210–211, 237, 244, 249, 269, 273, 277, 286, 294–295, 454, 307, 308, 315, 352, 372; 146, с. 604; 180, с. 87].

У 1944 р., при переході фронтів, до рук бійців УПА потрапляло багато трофеїв від відступаючих німецьких та угорських військ, у тому числі теплий одяг [132, с. 20]. Про захоплені УПА з радянського конвою шинелі та інший одяг інформують й самі радянські працівники комісій з виселення у Польщі [146, с. 758, 773].

Часом трофеї після бою зі станицею ВП були досить солідними: 72 шинелі, 37 німецьких куфайок, 52 пари взуття. Після бою вояки розподіляли здобуте вбрання між собою [119, с. 295, 488]. Інколи після акції на містечка (наприклад, м. Дубецько) вдавалось захопити матерію для пошиву одягу та білизни [119, с. 213; 161, с. 261]. Працівники польської розвідки робили висновок, що часто напади відділів УПА мали на меті захоплення одягу. До того ж з цією ж метою траплялися напади й на цивільних [78, ark. 24–45; 111, с. 59, 68; 142, с. 136].

Зазвичай повстанці роздягали полонених ворожих вояків, віддаючи їм своє старе лахміття – штани, черевики, мундири [95, арк. 170; 159, с. 18, 172, 201, 253; 161, с. 284; 165, с. 118; 166, с. 45–46; 177, с. 18, 84; 187, с. 77]. Від дезертирів з Чаупівці отримували радянський однострій, самі передавали їм цивільне [122, с. 64, 65]. Стрільці могли увірватися до ворожого табору, і захопити запаси вбрання – білизну, черевики, плащі, мундири, що було великим скарбом для них [95, арк. 169; 168, с. 155; 189, с. 346, 302]. Самі повстанці називали виряди на ворога за одностроями, взуттям та зброєю – «роздобеньками» [163, с. 22–23].

Деякі вояки не гребували зняттям мундирів з вже вбитих ворогів, особливо офіцерів. Командування сотні («Крилач») намагалось боротись з цим явищем, але даремно – солдати вважали, що мають право на такі трофеї [159, с. 177, 179]. Достеменно невідомо, чому сотенний «Крилач» не хотів забирати у загиблого ворога однострій, адже УПА, як ми знаємо, відчувало гостру нестачу одягу, особливо теплого. Можемо висловити припущення, що це він вважав поганим тоном або навіть поганою прикметою. До прикладу, в інших арміях зняти одяг чи якісь речі з вбитого ворога вважалось ознакою майбутнього лиха чи смерті [455, с. 223–225].

Хоча, як буває на війні – окрім перемог та здобутків бувають і втрати. У бойових сутичках самі повстанці втрачали свій одяг і його запас [119, с. 208; 180, с. 80], або ж він ставав подертим чи повністю непридатним до вжитку [159, с. 181; 161, с. 264; 165, с. 134; 189, с. 340; 194, с. 31].

За браком одягу повстанці могли його «організувати» у терені діяльності, тобто у селах. Місцеві мешканці, в тому числі й поляки, ділились одягом «добровільно» [102, арк. 67–68; 119, с. 489; 160, с. 211; 189, с. 301–302, 304]. За свідченнями польського старости, під час збору харчового контингенту упівці наказували селянам принести мундири, шапки та набої [132, с. 35]. Під час нападів на польські гарнізони у містах і містечках, одяг та білизну реквізували з державних складів [111, с. 158, 241; 160, с. 60]. Українські виселені села, за наказом Я. Старуха підлягали спаленню, а перед цим максимальному вилученню потрібних

речей. Якщо сюди вже завезли поляків зі Сходу, повстанці могли вигнати новоприбулих, конфіскувати взуття, а потім підпалити село [132, с. 36–38].

Не завжди вдавалось тактовно «організувати» одяг. Військова уніформа у цивільних провокувала комбатантів до експропріації. До прикладу, на Холмщині хлопець, що повернувся з німецького полону, мав гарний американський мундир. Місцева оунівська боївка взяла його «на око» та хотіла роздягнути силою, з першого разу це не вдалось, адже хлопець був не слабким. На другий день люди зі зброєю завітали до нього додому: «Не знати, як воно б закінчилось», якби брат хлопця не був місцевим керівником підпілля і вчасно не дізнався про ситуацію [162, с. 117].

Все таки, незважаючи на подібні практики, місцеве населення посправжньому допомагало повстанцям з амуніцією та уніформою, яка залишалась від військ, що проходили селами [167, с. 148, 154; 176, с. 113]. Під час постоїв біля сіл люди допомагали знайомим воякам одягом, що заохочував зокрема сотенний «Дідик» [156, с. 156; 165, с. 50, 179]. Хоч нестача одягу та взуття частково компенсувалась різними здобутками – бойовими трофеями чи заготівлею в населення, але залишався нагальним брак зимового одягу [119, с. 91].

**Екстремальні ситуації з одягом.** Протягом тривалого часу ситуація з одностроями, білизною та взуттям в УПА і ОУН на Закерзонні була проблемною. Підпільні писарі час від часу звітували, що «стан умундирування незадовільний» [112, с. 52, 56, 89, 139; 119, с. 334, 365, 383, 424, 507, 726; 122, с. 317, 392; 123, с. 226; 176, с. 113].

Унаслідок тривалих рейдів взуття та одяг вояків зношувались: «Я майже босий, черевики розлізлися, мій одяг зігнув і прикриваю тіло накидкою» [159, с. 258; 191, с. 51, 54, 42, 44–45]. Без майстрів вояки самі шили собі «взуття» зі шкіри корів, або ходили у черевиках без підшови. Брак гарного взуття призводив до серйозних обморожень та хвороб [122, с. 113; 156, с. 72; 163, с. 41, 44; 160, с. 212]. Про стан повстанців після кількадечних маршів наочно розповів Є. Кметь: «Ноги опухлі, здебільшого обвинуті онучами, які щораз розлітаються, доки зовсім

не облетять. Останки обшарпаної одежі висять, мов купа брудного лахміття на виснажених кістяках» [168, с. 63].

Восени 1946 р., після довгих виснажливих боїв з польським військом та маневрувань тереном, сотня «Стаха» перебувала у жахливому стані: «хлопці босі й обдерті». Сотенний «Хрін» розпорядився відіслати чоти по селах для «організації» одягу та взуття побратимам [189, с. 285]. Станом на 19 жовтня ніхто з солдатів сотні «Хріна» не мав шинелі, багато хто був у подертому взутті, пообмотуваному шматами: «Всі дрижали з холоду і прискіпували крок, щоб бодай трохи зігрітися» [189, с. 296]. Незважаючи на такі невігоди життя стрільці, у легкому, часом мокрому вбрані, засинали у лісах, навіть з настанням заморозків [122, с. 62–63].

Після бою у повстанців часто був подірваний одяг, і в цих випадках траплялись й кумедні моменти: «Командир Байрак... на ньому були подерті польськими кулями штани. Хоч як мені не було до сміху, але я засміявся» [189, с. 340; 159, с. 181]. Повстанець «Боксер»: «схуд... змарнів, без шапки, в подертій маринарці, пошматованих штанях і одним великим черевиком» [189, с. 340–341]. З вояцьких свідчень виявляється, що шевським приладдям, яке було в розпорядженні підпілля, часто важко скористатись [168, с. 155].

Велике значення в екстремальних умовах має взуття, особливо гарно підігнане та приношене [170]. Брак взуття ставав додатковою мотивацією для бійців та зайвою причиною для командирів на бойові акції проти ворога. Для прикладу наведемо атаку на станицю НКВС в м. Перегінсько під час Карпатського рейду «Рена» 1944 р. [156, с. 77].

Під час постоїв у лісових масивах в зимову пору, особливо гостро в УПА і ОУН на Закерзонні ставало питання нестачі одягу: «З одного боку, пригорить шинеля від вогню, а з другого – примерзла до снігу» [189, с. 303]. Такі ситуації траплялись часто в партизанському житті [162, с. 136; 122, с. 317; 165, с. 42]. У холодну пору року стрільці могли залишитись у літньому одязі у «мізерних одностроях і не раз тряслись від холоду», особливо під час відпочинку [168, с. 145, 165]. Навіть командир сотні «Хрін» ходив у маринарці. Бійці, що мали одяг, пропонували його сотнику, однак він відповідав: «Я прийму цю шинелю, але тоді,

коли кожен стрілець вже буде убраний. Я повинен убратися останнім». Врешті, відіслані на заготівлю одягу солдати повернулись з потрібною кількістю вбрання [189, с. 304].

Однак, дефіцит одягу переслідував сотню «Хріна» й далі. Весною 1947 р. про надзвичайно важкий стан власних солдатів писав у листі до «Рена» С. Стебельський: «...нас називають «лицарями Лемківщини». Однак ці «лицарі» мають такий вигляд, що їх можна використовувати для залякування людей». Верхній одяг вояків за зиму був попалений біля вогнищ. Деякі не мали нижньої білизни, а багато хто «ходять у постолах з коров'ячої шкіри». Сотенний просив у командира тактичного відтинку допомоги у справі одягу, бо через блокаду урядових військ польські села та міста закриті для підпілля: «Пробачте, що пишу про це. Але я обірваний. Може яка-небудь латана куртка, але щоб була ціла, бо нема чим її латати» [132, с. 204–205]. Таке становище було спільним для багатьох українських комбатантів весною-влітку 1947 р. [142, с. 264; 45, арк. 55–56].

**Своєрідне сприйняття одягу у підпіллі.** Для новобранців військо УПА уявлялось з підтягненими ременями та вичищеними чобітьми [159, с. 15]. Однак, на практиці було зовсім інакше. Зміна білизни була не частою. Кожне переодягання було великою радістю, що видно навіть з напівофіційних хронік відділів, коли можна було скинути брудне та насичене паразитами-«партизанами» спіднє. «Чиста білизна заступає в нашому партизанському життю гарне убрання, яке ми надівали в неділю та свята, перебуваючи в дома» [122, с. 60, 392].

Напевно, як і в кожному війську, перед офіційними заходами вояки мусять полагодити та почистити свій однострій. Повстанці ладнають та чистять уніформи перед офіційними зустрічами з представниками АК або польської влади, а також перед рейдом польським тереном, де треба було показати гідність українського повстанця: «Українське стрілецтво належно вбране та озброєне» [119, с. 166; 146, с. 481; 168, с. 72, 179].

Для рейдів польськими селами видавались відповідні інструкції, щоб стрільці тримали себе в чистоті та бадьорості [38, арк. 351; 146, с. 709]. Самі вояки про такі операції згадували: «Всі були чисто вдягнуті, поголені й культурно

поводилися» [156, с. 183]. Ті самі вимоги були під час «Великого рейду» в американську зону окупації Німеччини через Польщу і Чехословаччину «ми ніколи не заходили в село необчищені й неголені» [156, с. 233; 159, с. 341].

Подібні клопоти у стрільців виникали, коли приїздило повстанське начальство – наприклад, курінний чи керівник тактичного відтинку УПА на Закерзонні [189, с. 323; 159, с. 315–316].

У повстансько-підпільному середовищі сформувалась особлива культура носіння одягу та ставлення до нього. Для важливих операцій повстанці позичали один в одного або обмінювались власним кращим одягом. Іноді так наказували провідники, як було з Іваном Ликом, який мав віддати свій кращий плащ бійцю, що відходив у інший терен [176, с. 113]. Так само, коли бойовик «Цяпка» відряджався на нове місце праці, обмінявся зі своїм побратимом кожухом на плащ, що був зручніший при довгих мандрах тереном [191, с. 126]. Опісля зустрічей зі знайомими вояками з «Великої України» стрілець «Палій» отримав у подарунок добротну радянську форму та чоботи [156, с. 127–129]. Нестача якісного одягу спричиняла обміни, хоча й не завжди бажані. Восени 1947 р. повстанець Степан Дубницький обміняв свої поношені на кращі чоботи селянина [165, с. 191–192].

Про своєрідне ставлення до одягу у підпільно-повстанському середовищі свідчить приклад, наведений П. Потічним. Вже перебуваючи в Німеччині у 1947 р., він опинився у лікарні з апендицитом. Під час одужування і прогулянок коридорами лікарні якийсь чоловік запропонував Потічному обмінитись халатами, на що юнак радо погодився. Факт обміну швидко виявила лікарняна поліція і цей випадок дещо вразив медичний персонал. В лікарні існував поділ пацієнтів за халатами: з хірургічного відділення носили – чорні, а з венеричного – червоні і т. д. Про таку класифікацію, очевидно, не знав молодий колишній повстанець. За звичаями українських партизанів, обмін одягом був чимось буденним, виявом взаємодопомоги та товариськості, і в цивільних умовах виглядав дивацтвом [199, с. 89, 92].

Як бачимо, одяг у повстансько-підпільному середовищі був набагато ціннішим, ніж у мирний час. Для вояків треба було докласти зусиль, щоб знайти



собі однострій, коли вони приходили до війська, і якщо він зношувався. А бойові дії та партизанське життя лише пришвидшували псування. ОУН намагалась здобути обмундирування будь-яким способом – з допомогою цивільних, захоплюючи у ворогів, купівлею, власним виробництвом. Однак, воно не покривало усіх потреб підпілля. Як не хотіли упівці мати свій власний однострій, все одно зовнішній вигляд у них був доволі строкатим, хоча на Закерзонні й переважав польський військовий стрій. Особливо дефіцитним для комбатантів було зимове вбрання і доводилось часто потерпати від холоду. Усі ці обставини мали своє відображення у повсякденних практиках членів ОУН і УПА – трофеєм видавався мундир не тільки супротивника, але й цивільного. Одяг був спільним надбанням і ставлення до нього було більш суспільним, ніж приватним.

### 2.3 Житлові умови

Розглянемо питання влаштування постів вояків УПА та членів підпілля. Зважаючи на чисельний склад та відмінні бойові завдання, оунівці та упівці квартирували по-різному.

**Лісові табори.** На ранньому етапі існування відділів УПА на Закерзонні лісові табори були фортифіковані та укріплені ровами з кулеметними гніздами. Стрільці жили в землянках з дерев'яними нарами, мали опалення [112, с. 439; 181, с. 247, 275, 295; 194, с. 71–72]. У подальшому сотні та чоти, що оперували окремо, намагалися, за можливості, побудувати табір та склади для нього. Укріплені місця на більш-менш сталий період створювали не тільки зимою, але й в теплу пору року. Однак, як ми побачимо, не всім вдавалось довго протриматись в одному таборі через постійні бойові дії [132, с. 85; 194, с. 64; 123, с. 173, 205; 122, с. 119; 180, с. 82].

Сотні, які оперували в лісах гористої Лемківщини, мали більш вигідні табори на кілька десятків теплих колиб. Перемиські повстанці, що потрапили до поствою сотні «Біра», взимку 1946–1947 рр. навіть трохи позаздрили тамтешній «атмосфері

приємного запаху» в колибах та організації [152, с. 157]. Сотня «Дідика» робила зимові землянки з дерев'яними лежанками та пічкою. У вкритих снігом колибах воякам було доволі затишно [165, с. 83–84; 154, с. 235–236].

Те саме в цей час робила сотня «Хріна». Частина вояків будувала, інша копала, третя група заготовляла харчі. Однак, цій сотні щастило менше – поляки почали наступ на табір і його довелось залишити. Далі повстанці будували ще чотири табори, які постійно знаходили вороже військо [165, с. 298, 300–303; 132, с. 204–205]. Взимку 1946–1947 рр. повстанським сотням було важко перебувати довгий час у таборах через часті облави урядових військ [136, с. 1065].

Пізньою осінню 1945 р. сотня к-ра «Біса» (курінь «Залізняка», Любачівщина) будувала лісовий табір і землянки на зимівлю. За тиждень повстанці збудували 17 землянок з бійницями та кількома входами. У середині кожної ставилася піч для обігріву. Перебування у лісовому таборі взимку було відносно безпечним, адже у 1945–1946 рр. польські війська ще не наважувались заходити в ліси, особливо у мороз та снігопад [168, с. 125, 37].

Для табору намагались вибрати вдалий природний ландшафт – річку з високим берегом, густий ліс, або острови серед боліт. Влітку 1947 р., щоб оминати небезпеку, сотенний «Шум» розділив свій відділ на чоти, одна з яких на декілька днів стала табором на острові серед торф'яних боліт. Табір був добре захищений та замаскований, а головне – вояки могли трохи розслабитись та відпочити [168, с. 165, 209–210].

Є. Кметь та В. Чорна відзначали, що вигідним для повстанського лісового табору було розташування на етнічній межі між українськими та польськими селами, оскільки польське військо не сподівалось, що УПА отабориться так близько [168, с. 96; 194, с. 53].

Для вишкільного табору нашвидкоруч робили колиби з гілок, але при цьому добре тактично влаштовані [194, с. 17; 156, с. 62–63]. Підстаршинська школа ім. полк. «Коника» спочатку розташовувалась у лісі, але через недоліки конспірації доводилось кілька разів змінювати місце постою між лісом та селами [119, с. 722–724; 191, с. 187–188, 192–193]. На підстаршинському вишколі у 1945 р. були

присутні вояки чи не з усього Закерзоння, і їх треба було якось влаштувати на ночівлю. Кожен рій будував власну колибу, кухню, туалет [159, с. 315–316]. Табори в лісах були більш придатні для життя сотні влітку, але часті відвідини довколишніх сіл розконспіровували його [156, с. 154–157].

У таборах – в землянках чи колибах, під час дощу могло сильно залити водою, і їх доводилось будувати знову. Зливи так часто гасили вогонь, що не можна було навіть приготувати їжу. У таких таборах повстанці вмоцувалися «на твердому лежку, зробленому з гілок дерева, моху та ялини» [168, с. 131–132, 142, 144]. На г. Букова Берда 1944 р. повстанські колиби також не рятували від дощу [191, с. 27]. Суха ж погода в лісі несла ще й небезпеку. Збудовані з гілля і трави хижі могли швидко загорітись від найменшої іскри [168, с. 53].

За несприятливих обставин умови постоїв у лісі були примітивніші. Справа таборування та ночівлі в лісі, очевидно, вимагала деяких знань. Вояки, які мали досвід підстаршинських шкіл, виготовляли ліжка з гілок та чатиння, накритих плащ-наметом [154, с. 200; 156, с. 154–157]. Такий варіант ночівлі був досить частим, навіть взимку спали на «гніздах» з гілок [122, с. 114; 123, с. 172; 165, с. 38, 44]. Опісля повстанці мушили замаскувати місце постою, щоб вороже військо не пішло слідом за ними [168, с. 152]. Навіть на тимчасових стоянках стрільці лягали так, щоб швидко зайняти бойові позиції і відбивати ворожий наступ [154, с. 158, 287; 159, с. 49].

Безпечним місцем за повстанськими мірками був саме ліс. Наприклад, весною 1945 р. командування УПА наказало зміцнити дисципліну та конспірацію, оминати бої через деяке розпорошення відділів після зими. Повстанці переводились з місць по селах – до лісових таборів, а заходили до сіл тільки вночі для харчування [168, с. 36; 159, с. 165]. У лісах можна було сховати й повстанське «господарство» – підземні склади з харчами, землянки з верстатами для шиття одягу і взуття, лазні і пральні [168, с. 40].

Досить часто темний час доби повстанці використовували для маршів, а у лісі для відпочинку ставали зранку. Часто в джерелах можна зустріти подібні цитати: «Як тільки запали перші сутінки, сотня залишила табір». За умов блокади

сіл і насиченням терену ворожим військом, сотні УПА переходили у більші лісові масиви [168, с. 56–57, 128–129, 135, 145; 189, с. 285]. Вдень за гарних умов проводились денні вишколи для вояків [168, с. 104].

Лісові масиви давали повстанцям зручний простір для пересування та життя, бо тут було набагато легше сховатись від ворогів, тижнями перебувати у відносній безпеці. У районах постійної дислокації та відпочинку намагались не робити засідок та не мати з ворогом непотрібних боїв. Те саме відмічали польські органи безпеки: «УПА в основному пересувається вночі і чудово орієнтується в терені. Вдень відпочивають у своїх сховках» [111, с. 158, 241, 311].

На південному Закерзонні підпільники переважно зимували в лісах, які були під контролем УПА. Зв'язок між підпільниками в мережі та з населенням не припинявся і в зимову пору. По селах існували тимчасові криївки, куди заходили в разі появи супротивника. Для підпільників, які не могли або не бажали квартирувати в лісах, споруджували великі криївки [187, с. 62–63, 66].

Можна сказати, що в партизанському житті ліс займав певну символічну роль. Так, вояки сотні «Хріна» улюблений буковий ліс над селом Завадка Морохівська називали «серединою світу» [189, с. 289–291]. Для повстанця Романа Маца особливою була роль лісу та його мешканців – звірів, від споглядання яких він наче наповнювався натхненням та життєвою силою [182, с. 58–59]. Промовистий діалог відбувся на перемовинах між місцевою польською владою та українським підпіллям. На зауваження польського коменданта, що він не гарантуватиме безпеку упівцям, якщо вони прийшли на перемовини з гранатами та пістолями, булавий «Сокіл» відповів: «мешкаючи під ялицями, не знаю чи зможу трапити під ту яличку, під котру сховаю пістоль і гранати, і тому ношу їх при собі» [40, арк. 5; 146, с. 454–455]. Деякі колишні вояки УПА і ОУН асоціювали свою діяльність у визвольному русі саме з лісом. Про це свідчать назви спогадів: «Ліс горить!», «Ліс наш батько», «В лісах Лемківщини», «На зеленій Лемківщині», «У лісах Любачівщини», «Коли ліс був наш батько».

**Постої в селах.** Повстанські будні йшли у постійних багатокілометрових походах, від яких вояки були вщент стомлені. За сприятливих обставин вечеряти

та ночувати сотні УПА приходили до сіл, де умови квартирування були, звичайно, вигіднішими за лісові. Найбільшим благом постою у селян була можливість побути у сухому приміщенні, висушити одяг і взуття та поїсти домашньої їжі [177, с. 2–13; 122, с. 37, 47, 107; 154, с. 110; 168, с. 129, 102, 183, 187; 159, с. 181; 165, с. 39]. Інформацію про першу ночівлю сотні в селі нотує у своєму деннику за 1944 р. Я. Коцьолок «Криlach» [178, с. 27–34]. Працівники місцевої мережі ОУН розподіляли вояків по хатах. Однак, і тут відпочинок був нетривалий – при наближенні ворожих військ, щоб не наражати місцевих людей на помсту – відходили знову в ліс [168, с. 129, 148–149; 175, с. 76]. Так само й підпільники, проходячи повз якесь село, могли звернутися до місцевого станичного або навіть солтиса, щоб їм виділили якусь хату чи дали вільне ліжко [159, с. 237–238; 165, с. 18].

У безпечній ситуації в терені підпільники та окремі боївки самооборони, а іноді навіть сотні, могли кілька днів квартирувати у селах «рїй за роєм у кожній хаті вниз села» [159, с. 321]. У таких випадках виставляли розвідку та користалися відомостями від простих людей про ворожі маневри [189, с. 104, 165; 194, с. 53]. Командири намагалися виховувати власне вояцтво та ночувати й проводити свій побут поміж них. Деяким боївкам СКВ вдавалось навіть зимувати в селі на квартирах у людей, дуже прихильних до УПА [189, с. 105, 141; 190, с. 87; 154, с. 221]. Зі спогадів ми бачимо, що селяни у переважній більшості випадків радо приймали в себе вояків, яким всіляко допомагали та «берегли» [167, с. 77, 104–105, 108, 130, 149]. *(Детальніше про це у розділі 3.4 про відносини з цивільним населенням).*

Сотня «Вовки II» на Холмщині влаштувала кількадечний постій в польській колонії [122, с. 61]. Очевидно, що у ворожому населеному пункті партизани не могли довго перебувати – одразу хтось привів би до них урядові війська. З іншого боку багато поляків в умовах Закерзонського прикордоння доволі позитивно ставилось до УПА та співпрацювало, навіть надаючи можливість зробити криївку під власною хатою [181, с. 315].

Траплялися випадки, коли часу на розквартирування по хатах не було, або треба було сотню чи боївку тримати єдиною. Повстанець М. Улян оповідає про 140 осіб, що спали у двох малих хатах, головним було «аби тільки поспати». Однак такі постої часто закінчувалися ворожими облавами на село [159, с. 264]. Спецвідділ СБ з п'ятнадцяти осіб заночував у хаті селянина. Розмістились на підлозі: «один біля одного, в одязі й при зброї, закутавшись хто в свого плаща, а хто в білу палатку». Хоч було вогко та холодно, але «всі спали як побиті» [154, с. 206].

Повстанці, які ночували в селах, наражали себе на небезпеку раптового нападу та оточення ворогом. Особливо це стосувалось поодиноких бійців сотень, які виходили у кількадечну відпустку, заходили до родичів, знайомих чи за харчами. Досвідчені підпільники могли оминати ворога, а ось окремих солдат без сотні у терені міг легко «пропасти» [129, с. 152; 159, с. 169; 163, с. 122–123; 154, с. 132–133]. Стрільці сотень самі розуміли, що в терені їм небезпечно пересуватись самим, особливо без досвіду уникання погоні й облав, і на спеціальні завдання ходили дуже неохоче [194, с. 68; 165, с. 121].

Селяни часто давали у розпорядження партизанам стодоли і стріхи, з яких вони могли швидко втекти від ворожого війська [142, с. 362; 159, с. 237–238; 168, с. 146; 194, с. 53]. Оскільки підпільники пересувались тереном переважно вночі, на день могли зайти до села і «переднювати» у стодолі [189, с. 73], інколи без відома господарів [191, с. 127; 162, с. 145]. Після життя під відкритим небом у лісі, навіть ночівля у стодолах для вояків «видавалась великим люксом» [194, с. 58–59; 181, с. 251].

Під час маршів тереном як окремі групи підпільників, так і цілі сотні могли заночувати у виселених та спалених селах – де вже не було людей [154, с. 186; 189, с. 299; 122, с. 98]. У таких покинутих помешканнях важко було одразу зробити тепло, адже будь-якій печі, навіть найпростішій, потрібен час для розігріву та справжнього виділення тепла в оселю [122, с. 91]. Хоча для працівників підпілля, які постійно були поміж людей, повне виселення села означало припинення

конспірації. Після цього жити в підпільних хатах було неможливо – господарів не було [190, с. 183].

Підпільники ОУН в основному мали поодинокі квартири в селах. До підбору «домівки» підходили досить ретельно. Це мали бути господарства «людей певних», не п'яниць чи балакунів, брали до уваги, які будуть сусіди. Все мало відбуватись у суворій таємниці. У разі деконспірації перед ненадійними особами, з ними проводилась розмова або погроза. Особливою, за правилами конспірації, мала бути подальша поведінка та життя у таких хатах. Мала бути напрацьована система попереднього огляду перед входом у дім – кличок, знаків, а опісля варти та розвідки довкола [55, арк. 11–13; 59, арк. 68–82; 129, с. 17–19]. На Закерзонні дуже часто націоналісти користувались такими підпільними квартирами замість криївок [167, с. 87].

Цілими «партизанськими столицями», з ледь не суцільно прихильним населенням, були села на Лемківщині, Перемищині, Любачівщині. Тут була налагоджена мережа ОУН та симпатиків руху, формувалися повстанські загони [188, с. 81–87; 187, с. 53, 66; 176, с. 61; 190, с. 108–110, 198; 184, с. 57; 189, с. 88, 141, 289–291]. Деякі з учасників визвольного руху називають територію, підконтрольну повстанцям – «Повстанською республікою» [191, с. 102–103; 168, с. 32, 143; 171, с. 71, 83].

**Криївки.** Зазвичай з початком осені підпільники готувались до зими – будували в першу чергу харчові криївки [154, с. 122; 129, с. 56; 131, с. 192]. Після переходу фронтів провідники ОУН і УПА наказували членству готуватись до «твердого підпільного життя», маючи про всякий випадок таємні сховки. Ці підземні приміщення слугували складами для харчів, зброї, медикаментів, тимчасовими або постійними сховками для людей [142, с. 256; 48, арк. 1, 12; 136, с. 1095]. Великі житлові криївки для зимівлі на Закерзонні почали будувати вже у 1944 р. [160, с. 46, 210]. Керівництво повстансько-підпільного руху переважно знаходилося у підземних бункерах. Оточені у криївці «члени штабів УПА», за спостереженнями поляків, ніколи не здаються живими [111, с. 241, 431].

Криївки планували заздалегідь, підпільні працівники мали підбирати місце та матеріал. Окремі з них робились для «спеціальних цілей» [31]. Очевидно, місцева мережа підпілля мала дбати про безпеку підземних приміщень перед ворогом. За правилами конспірації низові працівники мали тримати у секреті, навіть для власних керівників, свої спеціальні сховища, магазини чи домівки і відкривати їх лише за нагальної потреби [128, с. 18; 129, с. 18, 43, 46–47, 56, 61; 130, с. 249]. Про розмах «криївчаної справи» на Закерзонні говорить польська статистика. Якщо вірити цим цифрам, лише у ході операції «Вісла» урядовими військами було знищено 1178 бункерів і криївок [325, с. 218].

До будівництва залучали як тих, хто там житиме, так і сторонніх вояків з іншого району. Деякі групи криївчаних майстрів робили кілька сховків та передавали їх тереновим працівникам [194, с. 52–53, 61]. Під час роботи будівельники постійно перебували у лісі та ходили в село за харчами. Місцеві мешканці окрім харчів допомагали з інструментом, матеріалом та пранням одягу [176, с. 100; 191, с. 104, 231, 233; 165, с. 194–200]. Найбільш уразливою криївка була під час будови. Декілька разів підпільникам доводилось переривати роботу і ховатись, а також перевіряти «знаками», чи не виявили поляки їхній підземний дім [191, с. 237–238]. Після деконспірації, наприклад, вояки сотні «Хріна» мусили кілька разів змінювати місце будови шпиталю [189, с. 272]. Коли супротивник брав у полон когось, хто знав про криївку, за правилами підпілля її треба було залишати. Те саме стосувалось і підземних складів. Повстанці намагались одразу розподілити між собою одяг, взуття та зброю [178, с. 87]. Після будови підземного житла зверху для маскування висаджувались дерева, щоб не було жодних натяків на перебування під землею повстанців [175, с. 229].

Перебування у криївці завжди було пов'язане з небезпекою. Одна чота командира «Громенка» під час облоги польського війська знаходилась у криївці, стійковий ненавмисне сам привів ворогів до сховку. Так загинуло 22 вояка, а пізніше провід видав наказ повстанцям не переховуватись, а прориватись з боєм крізь ворожі лави [165, с. 174–175]. Подібні факти траплялись і на Грубешівщині



[160, с. 40]. У маленьких криївках не було нормальної вентиляції, через певний час не вистачало повітря [160, с. 50–51; 149, с. 221–222; 159, с. 128–131].

Збереглося й опубліковано багато спогадів самих будівельників криївок, яким чином вони їх виготовляли [169, с. 136–137]. Наприклад, восени 1944 р. на Лемківщині підпільна боївка протягом шести тижнів будувала криївку розміром 4х4 м, 2 м у висоту [154, с. 134–135]. Бункер референта СБ «Гуцула» будувався протягом двох тижнів, з довколишніх сіл транспортували будівельний матеріал. Але його відмінністю від звичайних криївок було піднесення над землею, а не цілковито підземне приміщення. По суті це була землянка з бійницями, по різні боки якої була криниця та туалет [154, с. 246–247]. Такі конструкції партизани використовували й в інших теренах Закерзоння [194, с. 64].

Очима поляка, полоненого повстанцями, криївка виглядала просто колосальною. Увійшовши у підземелля через порожній пень, головне приміщення йому здалось здатним вмістити 150 осіб. Кімната мала електричне освітлення з динамо-машини. Кілька дверей вели у склади продуктів та зброї. Солідним було й харчування підпільників – «товста зупа з передвоєнними макаронами». Хоча такі відомості, подані у звіті оунівським інформатором, мають сприйматися критично [146, с. 577–578]. Електричне освітлення у криївках дійсно існувало – частіше від акумуляторів, які вдавалось здобути від селян, або навіть хитрістю від польських урядових військ [97, арк. 34; 165, с. 197].

Окремою темою є лікування та догляд за хворими і пораненими в умовах партизанської війни, а також ускладнення та проблеми, що супроводжували лікарів і санітарів УПА. На Закерзонні підземні партизанські шпиталі облаштовували – у лісах, горах, криївках по селах і навіть виритих нашвидкоруч ямах, де ледве вміщувалася одна особа [179, с. 122–123; 152, с. 94–95; 163, с. 100–101; 169, с. 160–162; 165, с. 113–114]. Польські урядові донесення свідчать, що ОУН мала в терені розгалужену мережу підземних шпиталів з медичним персоналом, які важко виявити [111, с. 241; 83, арк. 40–48; 100, арк. 289; 42, арк. 63; 28, арк. 8].

Найбільш відому криївку-шпиталь на горі Хрещатій (Лемківщина) будував Ю. Борець «Чумак» з двома роями вояків. Шпиталь мав «дві великі кімнати, кухню, магазин і туалет. Одна кімната мала вимір 7х9 метрів, друга – 6х5, третя – 4х3, а для туалету призначалося місце недалеко потоку» [152, с. 150]. Про внутрішнє оздоблення та матеріальне забезпечення криївки-шпиталю подбала Сяноцька мережа ОУН [152, с. 154]. Про будівництво цієї криївки є спогади й інших вояків [159, с. 339–340; 165, с. 113–115]. Незважаючи на велику конспірацію та маскування, 23 січня 1947 р. криївку виявили польські урядові війська. На їхню вимогу здатися 16 повстанців і медиків вчинили самогубство, одного захопили живим при спробі втекти з бункера [111, с. 40–48; 326, с. 264; 155, с. 94]. Але така будівля криївки була скоріше винятком, своєрідним «люксовим шпиталем». Переважна більшість підземних лікарень були невеликі, схожі на яму [179, с. 15, 123]. Досить гнітючим був побут лікарів і санітарів, які постійно проводили час у криївках [123, с. 205; 189, с. 249–250; 194, с. 59].

Зимової пори в криївці можна було витримати, бо земля замерзала і всередині було відносно сухо і тепло. Працювали, з огляду на конспірацію, винятково вночі [169, с. 136–137]. На шостий місяць в криївці закінчувався кисень, що вже не горів вогонь та доводилось сидіти в темряві, це змушувало до виходу зі сховку [169, с. 141–142; 142, с. 264]. Життя в криївках було досить важким, особливо для жінок. Після зимівлі в бункерах підпільниці часто хворіли [190, с. 183; 167, с. 127; 173, с. 126–128, 134–138; 187, с. 104–105].

Слід зазначити, що учасникам українського визвольного руху на Закерзонні криївки не подобались, їх вважали вимушеним сховком, що було пов'язано не тільки з численними незручностями, але й доволі пасивною роллю тих, хто перебуває в ній. Їм, по суті, залишалось покладатись на долю – чи виявлять криївку вороги. А викрити підземне приміщення було можливо, особливо для «знавців» певних ознак. Так, зокрема взимку сніг над криївкою танув, бо крізь землю просотувалось тепло. Весною підземне приміщення заливало водою, яку спочатку намагались відвести та вичерпувати. Часом забивались й продухи – і там було майже неможливо перебувати. А якщо продовжували жити й влітку, було

помітно, що трава над криївкою росла краще, адже люди під нею видихали вуглекислий газ [182, с. 24; 191, с. 271; 162, с. 119; 181, с. 305; 150, с. 175].

**Екстремальні житлові умови.** Під екстремальними умовами розуміємо варіанти постоїв та ночівлі повстанців і підпільників, які могли зашкодити здоров'ю. Можна сказати, що будь-які обставини на війні, особливо партизанській, є небезпечними. Однак, як ми бачили, проживання у селі було більш-менш прийнятним, те саме можна сказати про гарно облаштовані лісові табори. Наближеними до екстремальних були умови побуту в підземних криївках, особливо довготермінового. Тут за надзвичайні житлові умови ми вважаємо такі, які учасники визвольної боротьби могли прийняти лише у екстремальній ситуації бойових дій, надмірного фізичного та психологічного виснаження, коли ніщо вже не мало значення.

Вояків та підпільників часто мучило недосипання. Постійні походи, бойові дії, погоні та облави не залишали часу на нормальний сон та відпочинок. Спали частіш за все прямо в одязі, «притулившись один до одного» [191, с. 223; 168, с. 83–84, 145; 165, с. 176]. У кризових ситуаціях, після кількох днів без сну, вояки могли влаштуватися на гілках дерев, прив'язуючи себе ременем, щоб не впасти. Залазили у стодоли сіна для короткого сну, незважаючи на небезпеку [159, с. 24; 190, с. 178].

Після довгого виснажливого маршу, втечі від ворога, підвідділ УПА міг заночувати у лісі просто неба, охороняли сплячих чергові стійкові. «Підкладаю під голову “Дехтяра” і засинаю, як убитий» [191, с. 123, 302; 168, с. 57, 123, 152, 166; 163, с. 15]. У надзвичайних умовах людина вже не переймається буденними пересторогами та звичками: «Незважаючи на небезпеку простуди, клалися на вогку і зимну землю» [176, с. 171; 181, с. 277]. Надміру утомлені та голодні, повстанці були байдужими до всього. На короткому відпочинку деякі стрільці лягали на землю і відмовлялись далі рухатись. «Їм було вже все одно, де вмерти» [168, с. 120].

Повстанці відчували брак теплого приміщення, особливо за поганої погоди. Наскрізь мокрими були від дощів та поту після цілодобового маршу. Особливо

дошкульним це було на одноденних стоянках без облаштованих колиб. Хоча протягом життя у таких умовах повстанці вже не звертали уваги на обставини [168, с. 133, 135–136, 142, 169–170]. У партизанській війні траплялися випадки, коли повстанцям у засідці треба було чекати на підхід ворога під зливою по декілька годин [189, с. 336].

Як бачимо, життя в лісах облаштовувалось людьми з УПА і ОУН на Закерзонні за будь-якої погоди. Вояки згадують, що люди звикають та пристосовуються до найгірших умов через набутий досвід: «Навчилися спати під дощем (не у всіх були плащ-палатки)... спали в холодні ночі на підстеленому сухому хмизі по-двоє, спинами один до одного. Можна було – і часто доводилось – спати стоячи, спершись на дерево, коли дощ не переставав, а деяким удавалось спати навіть на ходу» [170; 173, с. 90; 168, с. 40; 165, с. 150]. За відсутності ковдр могли вкритися мохом [162, с. 99]. «Раніше мені й на гадку не приходило, що можна жити в таких невигодах, без теплої страви, без спокійного нічлігу, у безнастанній журбі і тривозі» [168, с. 83–84, 145].

Іноді холод та перевтома змушували також не зважати на небезпеку оточення ворогом і таборувати, принаймні кільком чотам, в малих хуторах. Інша частина сотні жила в лісі на морозі, часто без вогню [156, с. 92–95]. Заборона не палити вогню на постоях в лісі траплялась досить часто, і навіть за порушення були покарання, бо вояки хотіли хоч трохи зігрітись. До того ж стрільці мусили по-партизанськи курити – в кулак [123, с. 166; 194, с. 78].

Погані житлові умови дуже впливали на моральний стан військ. Це, особливо в холодну пору року, приводило до втрати бойового запалу та масових дезертирств з відділів УПА [165, с. 74–75].

Терпіти житлові незгоди доводилось й підпільникам. Спали, наприклад, у «густих лозах в колишньому німецькому окопі». Під час листопадових морозів надовго заснути на землі не вдавалось «нами трясє, мов у пропасниці, зуб на зуба скаче», але не могли розігрітись ходьбою, щоб не побачив ворог [191, с. 129, 138; 162, с. 206; 176, с. 249].

Життя сотень УПА взимку 1946–47 рр. було доволі важким. Повстанці спали буквально під відкритим небом на снігу. Ліжка робились з чатиння довкола вогнища, вояки засинали, а на ранок бачили, що одяг пригорів від незгаслого вогню [42, арк. 63; 189, с. 303, 312–313; 132, с. 204–205; 181, с. 277; 168, с. 166].

Слід зазначити, що для повстанців та підпільників не існувало постійного місця постою та дислокації, більший час вони проводили у русі, лише час від часу заходячи до своїх «баз» – сіл, криївок чи таборів. Сама партизанська тактика боротьби змушувала постійно змінювати пункт базування. Лише перебуваючи в криївках, особливо взимку, підпільники довго не залишали свій прихисток. Уникання постійності ставало стилем життя. Особливо це стосувалось знаних провідників ОУН та командирів УПА. До прикладу, за споминами вояків УПА, командир І. Шпонтанк «Залізник» ніколи довго не перебував на одному місці, а постійно переходив від сотні до сотні. Так само вчиняв й В. Мізерний «Рен», який, однак, мав свій штабний осідок, місце знаходження якого точно не знали інші провідники району [190, с. 110–111, 159]. У постійному русі перебував В. Галаса «Орлан» та багато інших провідників Закерзоння [169, с. 124; 112, с. 411; 156, с. 189; 190, с. 111; 178, с. 47, 87–90]. Існували навіть спеціальні вказівки від керівництва, що радили підпільним воякам не засиджуватися на одному місці та перебувати в постійному русі [5; 48, арк. 19].

Як ми бачили, житлові умови на війні залежали від ситуації, у якій перебували українські комбатанти. Лісові табори сотні УПА намагались влаштувати, коли перебували на одному місці довший час. Особливо це було важливо взимку. За ліпшої нагоди, коли у терені не було ворожого війська заходили до села – де були вигідніші умови. Підпільники ОУН переважно перебували у населених пунктах, але їхнє життя було так само суворо регламентоване не так військовою дисципліною, як приписами конспірації. Вони були по суті правилами для тих, хто хотів довше прожити в умовах підпільно-партизанської війни. Криївки були саме таким вимушеним прихистком для підпільників, боївків, поранених та лікарів. Війна як екстремальна ситуація накладала свій відбиток на відпочинок та сон вояків – досить часто не вдавалось

нормально поспати, або ж робити це під дощем на морозі, на холодній землі чи деревах.

## 2.4 Практики гігієни

Почнімо з питання, що таке гігієна? Згідно з українським етимологічним словником «гігієна» є грецьким словом, що означає «щось корисне для здоров'я, здорові умови». Автори словника стверджують, що це слово навіть споріднене з українськими «жити», «живий» [284, с. 512]. Тобто, гігієна це основа та запорука гарного здоров'я.

Зміна житлових умов та військовий спосіб життя накладають відповідні зміни на гігієнічні процедури будь-яких людей, які потрапляють на війну. Партизанський спосіб ведення бойових дій – без постійного прихистку та у постійному русі, наклали ще й свою специфіку на можливість більш-менш регулярно дотримуватись правил гігієни.

Українські повстанці та підпільники ретельно дбали про чистоту та гігієну, коли це було можливим. Зазвичай на постоях, вишколах і після тривалих переходів вояки УПА милися в потоках та річках, там само кожен прав свою білизну. Температура води не мала значення у воєнних умовах, зимова вода була особливо неприємна для новачків [122, с. 76, 845; 156, с. 137; 176, с. 50; 181, с. 248; 163, с. 105; 170].

Розпочинали вояки свій ранок в польових обставинах – вдалині від рідної хати та домашніх звичок: «“Чорнота” – пішов над потічок голити бороду. На куці ялівцю поставив дзеркало, а на другому перевісив рушник... Помившись по пояс, відсвіжили тіла холодною водою потоку» [176, с. 39]. У партизанських умовах повстанці мились та голились за будь-якої зручної нагоди. Бойові контакти з ворогом дуже часто не дозволяли закінчити усі процедури [154, с. 140; 180, с. 79; 166, с. 192; 159, с. 203].

Старшини намагались організувати регулярні гігієнічні процедури у лісових таборах та під час зупинок, за вільного часу [159, с. 60, 347; 168, с. 197]. У сотнях існував суворий розпорядок – зранку, або на дозвіллі стрільці чистили одяг та взуття, приймали водні купелі [122, с. 59, 62, 63, 829; 123, с. 215]. Командир міг прямо наказати митись снігом на дворі серед морозу [122, с. 100]. Курінний «Коник» під час підстаршинського вишколу влітку 1945 р. наполягав на виконанні всіх необхідних гігієнічних процедур усього вояцтва [159, с. 315–316].

Часто доводилось не звертати увагу на холодну воду – прати одяг та купатись восени [122, с. 76]. Зимою дотримуватись гігієнічного розпорядку було ще важче й солдати ходили кілька тижнів в одній сорочці, в якій розводились паразити [159, с. 56]. Великі річки були далеко, менші водойми – замерзлі, або перетворювались на багно. Хто мав мило, не міг ним скористатися, бо воно погано милилось [168, с. 170]. Хоча, все одно доводилось приймати «зимну купіль» або обтиратись снігом [122, с. 100; 191, с. 172]. Але, звичайно, бійці, як і будь-яка людина, старались частіше проводити водні процедури у сонячний і теплий день [177, с. 261, 276, 281].

Повстанці намагались вчасно помитись і поголитись перед святковими урочистостями, або перед рейдом до теренів з інонаціональним населенням, щоб виглядати пристойно та солідно, на що давались інструкції проводу [39, арк. 350–352; 146, с. 709–710; 159, с. 342; 154, с. 186].

Часто під час квартирування у селі повстанці і підпільники використовували нагоду, щоб покупатись в прихильних господарів [168, с. 176; 122, с. 107; 180, с. 79], або просто у людей, в яких зупинився на ніч відділ, з невідомим нам ставленням до УПА. До прання одягу організували жіночу мережу та місцевих селянок. Відповідальними за прання та видачу чистого одягу були господарчі працівники [46, арк. 2, 5; 165, с. 41, 179; 122, с. 107].

Траплялися випадки, коли гостра потреба змінити одяг та помитись змушували відійти від засад конспірації та притупляли повстанську обережність. Підпільники заходили до родичів або знайомих селян і, невдовзі, натрапляли на облаву [159, с. 181].

У питанні щодо миючих засобів відомо, що на теренах Любачівщини провідники наказували вистрілювати собак у селі, а з їхнього товщу робити мило для повстанців [184, с. 29]. Про мило власного виробу свідчать й інші джерела [100, арк. 29; 168, с. 170]. Однак, дуже часто мила не вистачало і доводилось обходитись без нього, терпіти незручності, зокрема те, що неможливо було поголитись [132, с. 204–205; 194, с. 55]. У деяких районах існували навіть лісові лазні і пральні, якими майже не користувались, бо пранням займалися місцеві кущові працівники ОУН [168, с. 40].

Для будь-якої людини особиста гігієна є також зміною білизни та одягу. На війні, особливо партизанській, така можливість стає набагато меншою. Запас сорочок і білизни був невеликий, щоб щотижня перевдягатись. У солдатів УПА білизна була лише та, що на собі. І на значному протязі часу у вояків не було змоги випрати її та помитись самому [168, с. 170, 155]. Наприклад, протягом рейду «Рена» через Карпати 1944 р. вояки довго не могли випрати білизну та обсушитись. Позаводились воші, які не давали спати [156, с. 73]. Та навіть під час постоїв в таборах з великою кількістю людей не вистачало води і не завжди можна було добре вимитись [163, с. 22].

За першої ліпшої нагоди одяг намагались прати та дезінфікувати засобами, які купували у польського населення. Часто відбувалися санітарні «рейди» (санітарні перегляди) відділами та навіть селами, для профілактики та запобігання хворобам у військовому та цивільному середовищі. Колишні вояки УПА Дм. Грицько та Є. Кметь вважають, що поляки та більшовики навмисне поширювали по селах бактеріологічну зброю – інфекційні захворювання, щоб завдати шкоди повстанцям та прихильному населенню [112, с. 440; 168, с. 170; 191, с. 172]. Щодо цього є й інші свідчення, про що мова буде далі.

У військових умовах воякам по кілька тижнів доводилось ходити та спати в одній сорочці – в одязі заводились паразити. За вільної хвилини та можливості повстанці пропарювали та виварювали білизну й уніформу. Але «така «дезінфекція» допомагала на два-три дні, а потім воші знову брали верх» [159,



с. 56]. Є. Кметь згадував, що певним засобом проти вошей були мурахи, які їх з'їдали [168, с. 155–156].

Постійна боротьба з вошами – «партизанами», «звірятками», «худобою», «інвентарем», «найкращими друзями», «блондинками», «радянськими громадянами», як їх жартома називали вояки, приводила іноді до курйозних моментів [165, с. 32; 122, с. 75, 829, 845; 168, с. 53–54, 89]. За заведеним розпорядком на постоях сотень, коли був вільний час або зранку проводився індивідуальний санітарний огляд. Досить часто його результати констатували поганий гігієнічний стан стрільців [103, арк. 171–190]. Одну з таких ревізій занотував повстанській хронікер у деннику сотні: «в часі перегляду один стрілець з 1-го відділу знайшов у своїй білизні 280 вошей, які в протягу одної год. знайшли смерть в нігтях стрільця» [123, с. 168].

У рядах УПА була заведена, навіть сувора, дисципліна щодо гоління. Курінний «Залізник» з Тактичного відтинку «Бастіон» запровадив у сотнях обов'язкову стрижку «під нуль». Основною метою таких заходів було запобігання шкоди від «другого ворога» вояка УПА – вошей. Хто відмовлявся, тому загрожував польовий суд [169, с. 125]. Вояки з відділів цього району (Любачів–Ярослав) дуже часто згадують масові гоління. Стригли один одного, але без вміння та поганими ножицями, відтак стрижки виходили то «під макітру», то обчикрижені «як вівця», як жартували про це повстанці [194, с. 55]. Командири сотні «Месники ІІ» розпорядились не допускати, щоб волосся було понад 4 см [122, с. 169]. Практикувалось також примусове гоління, як покарання від курінного «Залізника» стрільцям, які втекли з поля бою [122, с. 178–179]. Схожа ситуація була у лемківському таборі під час підготовки сотні «Веселого» – перукарі дбали, щоб всі стрільці також були підстрижені та поголені [156, с. 82].

Щодо туалетів, можна сказати, що при відділах УПА на коротких зупинках їх зазвичай не облаштовували, і нужду справляли просто неба [159, с. 53]. Інколи викопували спеціальні ями в лісі, вірогідно, на тимчасових стоянках [398, с. 42]. Вже у стаціонарних таборах повстанці мали спеціальні «лятрини», особливо, коли існувала небезпека кишкових хвороб [179, с. 118].

Досить складними, як ми вже бачили, були гігієнічні умови в криївках. Під час перебування у них, витрати води ще більше мінімізували, особливо в разі відсутності в криївці криниці. Протягом багатомісячного зимування українські комбатанти здебільшого не милися і не голилися, у них розводилися воші [169, с. 136; 165, с. 200]. Після виходу на поверхню навесні підпільники ділилися враженнями: «позаростали, брудні, виглядаємо, немов злі духи. Шкіра на обличчі різнокольорова, перетинки у вухах мало не тріскають від шуму лісу та співу птахів» [169, с. 149].

Отже, ситуація з гігієною в УПА була далекою від задовільної, незважаючи на всі старання командирів, санітарів та рядових триматись у свіжості та чистоті. Великі скупчення людей, бойові дії, коли саме життя стає в смертельній небезпеці, «дрібні» гігієнічні проблеми стають маловартісними. Серед жахів війни довкола, серед смерті побратимів, основним завданням людини стає виживання. Лише з певним часом занедбані санітарні умови даються ознаки у вигляді паразитів та серйозних масових інфекційних захворювань.

Гігієнічні процедури були в УПА суто вояцько-партизанськими – нерегулярними та відбувалися за будь-якої пори року. Повстанці все таки принагідно намагались дбати про гігієну як основу доброго стану здоров'я. Наскільки можемо судити з опрацьованих нами джерел, лише бій, марш чи інша воєнна ситуація могла завадити встановленим гігієнічним практикам. Також проблемними були водні процедури в криївках за браком води.

## **2.5 Хвороби та ураження**

Будь-які воєнні дії завжди супроводжуються травмами та пораненнями комбатантів. В залежності від стану матеріального забезпечення воюючих армій, обставин та кліматичних умов, в яких ведеться війна, вояки піддаються різним небезпекам для життя та здоров'я. Одними з головних складових повсякдення

вояка на війні є хвороби, поранення та медичне забезпечення, які в екстремальних умовах стають чи не найважливішими для виживання.

Зазвичай у великому скупченні людей, особливо в армії, коли багато чоловіків живуть та харчуються в одному місці, підвищується вірогідність захворювань. У партизанських умовах, як ми бачили, гігієнічні умови були зазвичай незадовільними.

Бруд та воші створювали ґрунт для розвитку хвороб, особливо тифу [168, с. 170]. У сотнях час від часу спалахувала ця хвороба, також хворіли місцеві люди, а ліків не було [102, арк. 147–148; 119, с. 383]. Єдиним полегшенням було те, що хворі перебували у відносній «безпеці» від ворогів, бо поляків відлякували написи «тиф» на хатах [159, с. 327]. Інфекцію повстанські санітари лікували сирими яйцями та відваром з гілля верби, лікарі робили уколи наявною вакциною [159, с. 265]. У сотнях проводились також профілактичні щеплення проти черевного тифу.

Найбільш дошкульним плямистий тиф виявився на Лемківщині навесні 1945 р. у сотні «Веселого» [119, с. 137]. Справжніх ліків не було, і вояки самі прали білизну та виварювали її в окропі, не маючи навіть мила [179, с. 125–128; 156, с. 97–98]. Після ретельного лікування майже вся сотня одужала, не вижили лише троє. Сотенний санітар, який самовіддано опікувався хворими, врешті захворів сам і помер [154, с. 76–77]. У подальшому, час від часу, за нагоди в сотнях та серед населення проводились щеплення проти черевного тифу [25, арк. 7; 156, с. 477; 119, с. 477].

У таборі УПА на г. Букова Берда багато вояків страждали від шлункових розладів через велику кількість споживання волового товщу. Після застереження санітарної служби кухарі зменшили вміст жиру в стравах [179, с. 118, 123–129; 163, с. 22]. Внаслідок поганого харчування, антисанітарних умов у повстанців поширювалася дизентерія, або «червінка», зокрема під час довготривалих рейдів [165, с. 23; 191, с. 51; 179, с. 128]. Важкохворих відсилали до шпиталів та сіл на опіку лікарям та санітарам [179, с. 129; 122, с. 383, 425]. Для догляду за хворими командування наказало будувати шпиталі [189, с. 272; 159, с. 49]. Дизентерію

лікували доволі своєрідними методами – печеною бульбою, або палили деревину липи, потім товкли попел та вугілля, отриманий порошок розбавляли з водою і пили [167, с. 67; 189, с. 272]. Швидше за все, таким способом намагались отримати активоване вугілля.

Раціон харчування без достатньої кількості вітамінів спричиняв у повстанців цингу. Цю недугу лікували недостиглою ожиною, цибулею та ячмінною кавою [156, с. 62; 179, с. 118]. Цинга часто спалахувала навесні. Повстанські санітари використовували настоянку йоду і гліцерину, які не давали належного лікування. Іншим засобом був відвар з молодого чатиння сосни, який невдовзі почав діяти. З появою зелені хворі вживали лісовий щавель, листя барбарису та інше [168, с. 49, 40].

Хворіли учасники визвольного руху й інфекційними хворобами. Так, Анна Карванська-Байляк, перебуваючи конспіративно в польському місті, захворіла грипом, але, незважаючи на слабкість та високу температуру, їй треба було дотримуватись підпільних приписів та змінювати місце квартирування [167, с. 193–194].

Життя без постійного теплого прихистку так само позначалось на здоров'ї. В умовах холодної зими та вологої весни тіла підпільників обсипали чиряки, що заважало роботі. Такий стан «дуже дошкуляв та болів» [176, с. 180; 119, с. 497; 191, с. 65]. Від холоду люди хворіли на запалення суглобів. Таких звільняли від обов'язків служби і дозволяли лікуватись протягом кількох місяців. Однак, навіть після позірнього одужання, вояки ще довго не могли стати повноцінно до лав [154, с. 164, 237–238; 142, с. 384]. Траплялися випадки запалень інших органів – легень, повік тощо [90, арк. 19–20; 179, с. 124; 156, с. 287; 123, с. 185].

Час від часу серед повстанців поширювались хвороби шкіри, такі як сверблячка або короста. Її лікували дьогтем та толом. Хворих відсилали до сіл, де їх ізолювали в окремому інфекційному відділі [168, с. 142–143; 165, с. 23].

**Венеричні хвороби.** Як відомо, вони розповсюджуються у военний час у будь-яких арміях та прилеглих до бойових дій територіях. В УПА до венерично хворих, за спогадами учасників, ставились доволі суворо, оскільки неможливо

було лікуватись в польових умовах. Набагато загрозовішою була небезпека зголошення недужого до співпраці з владою в обмін на лікування. У випадку хворого командира адміністративної боївки «Зими», про який оповідає Іван Лико, підпілля наражалося на небезпеку викриття цілої районної мережі ОУН. Провідник району «Чорнота» постановив ліквідувати необачного повстанця, що невдовзі було виконано [176, с. 209–211, 219–221].

У сотні «Яра» було виявлено трьох венерично хворих жандармів. З огляду на неможливість лікування та можливу здачу полякам, польовий суд засудив їх на кару смерті: «Вирок виконано перед цілою сотнею». З того часу в сотні проводились щоранку «шванцпаради» (перегляд бійців в оголеному вигляді), що мали виявити інших хворих [159, с. 327]. Перевірки на венеричні хвороби проводились й у відділах СБ, які тісно контактували з населенням [75, арк. 40; 3, ф. № 021].

Працівники СБ самі допомагали з виконанням вироків польових судів. Так, в одному відділі стратили кількох вояків через венеричну хворобу та її утаєння. З цієї okazji також видана пересторога для всіх підпільників щодо обачності до венеричних хвороб, адже ворог, за інформацією ОУН, спеціально намагається заразити місцевих жінок та повстанців, засилаючи венерично хворих осіб [25, арк. 7; 1, ф. № 0000009–10; 0000019; 38, арк. 16].

Курінний командир «Рен» проголосив в одному з усних наказів, що вояка, в якого виявиться венерична недуга, чекає присуд смерті. Обґрунтовував це тим, що такий наказ існував в інших відділах УПА. Не маючи прямого зв'язку з ГВШ УПА, «Рен» спирався на інформацію від вояків УПА з інших теренів. Однак, курінний лікар М. Ріпецький «Горислав» з такою думкою не погоджувався. У лемківському таборі на Буковому Берді «Горислав» виявив трьох венерично хворих, але для «Рена» причину звільнення з лав повстанців подавав іншу [179, с. 116].

Офіційні інструкції теренових провідників ОУН з приводу венеричних хвороб вказували, що хворих слід лікувати переважно за їхній рахунок, у надзвичайних випадках коштом організації. Хоча за самовільне лікування за організаційний рахунок лікаря могли стратити. Приписувалось також

влаштувати лікування місцевих жителів. Працівники Служби здоров'я мали розслідувати, хто став розсадником інфекції, та всіляко їх блокувати. У разі «навмисного зараження» з такими особами наказувалось «поступати безоглядно» [102, ark. 140; 103, ark. 100; 19, арк. 1–2]. Незважаючи на часом жорстоке ставлення до венерично хворих, підпільні санітари все ж намагались знайти якісь ліки та організувати лікування [122, с. 696]. На півночі Закерзоння курінний Іван Шпонтант «Залізник» організував для венерично хворих «спецланку» з п'ятьох осіб. Їхнє головне завдання полягало – за будь-якої нагоди здобувати ліки. Іван Кордан пише, що ці хворі віддали життя у боях [169, с. 112–113]. Сотенного командира «Біса» курінний «Залізник» звільнив від обов'язків як венерично хворого, а він, вірогідно, пішов на лікування та зголосився до співпраці з ворогом [122, с. 395].

Якщо проаналізувати господарські звіти мережі ОУН, у таблицях доходів-розходів ми побачимо, що «на лікування» йшли значні суми витрат. Цікавою є графа «венерики», на яких, наприклад у сотні «Вовки», йшло майже 20 % усіх витрат. Тобто, можна стверджувати, що до венерично хворих застосовували одночасно у різних місцевостях різні підходи. Частина командирів ставилась до них дуже суворо, аж до покарання смертю. Іноді ж їм підпілля намагалось з усіх можливих сил допомагати. Ними опікувались і купляли ліки [122, с. 231, 238, 240–241, 707, 717, 735].

**Обмороження.** Повстанцям в умовах партизанського бою доводилось швидко залишати місце постою під натиском ворога. Іноді вони не встигали одягнутись – і вибігали зі своєї схованки в чому були. У холодну пору року це несло загрозу обмороження. Втікаючи від ворожого війська, повстанці могли бігти по снігу босими. Після завершення бою, через деякий час вояк переставав відчувати ноги. «Віддер від сорочки рукави, позавивав трохи ноги й пішов лісом в напрямку села Березниці, куди було 9 кілометрів», – писав повстанець «Лісовий». Такі пригоди клали вояків на кілька місяців на лікування [154, с. 132–133].

Стрілець «Відвабний» вибіг у білизні та легкому светрі з бункеру, втікаючи від погоні, отримав поранення. У результаті бойового виснаження та больового шоку втратив почуття реальності: «натискав свої пальці на ногах. З них

поробились льодові соплі, які під натиском рук відламлювались, як патички. Ми відірвали його від тієї макабричної забави й пообмотували йому ноги» [154, с. 138].

Стрілець «Кілко» пізньої осені 1944 р. обморозив стопи, а потім ураження поширилось і до колін, стало важко ходити. Його звільнили від службових обов'язків, щоб відігрівався біля вогню, але ставало ще гірше, і вояк почав думати про самогубство. Старшини та санітари залишили повстанця у селі на догляд місцевим людям і підпілля. Від такого важкого обмороження він видужав лише через півроку [165, с. 43, 48–49].

Взимку 1946–1947 р. повстанцям, через постійні облави польського війська, регулярно доводилось ночувати в лісі просто неба, що викликало у багатьох серйозні обмороження кінцівок та застуди, у тому числі з летальними випадками [176, с. 230–234].

Тривалі цілоденні марші сотні на сильному морозі, коли вояки проходили по 30 км, неабияк загрожували здоров'ю. Чотовий УПА О. Конопадський згадував: «Багато стрільців відморозило собі пальці на руках, вуха, носи і лиця. Я нарахував двадцять трьох обморожених. Надвечір рештками сил (вже багатьох стрільців треба було вести і нести) ми дійшли до Горішнього Вислока» [189, с. 314]. Навіть під час постоїв, коли довгий час стрільці були на чергуваннях – обморозували руки, ноги та вуха [159, с. 321].

Такі травми призводили до пухирів, що тріскали, і на їхньому місці залишались глибокі рани. Багато хто не міг ставати на ноги, і сотенні санітари на постоях у селі лікували обморожених в гарячій воді з борною кислотою, або сироваткою – процедури давали гарні результати [168, с. 160–161].

**Лікування та медицина.** Нестача ліків супроводжувала повстанців майже увесь час боротьби [103, арк. 175; 9; 150, с. 108, 175; 119, с. 365, 383, 425; 156, с. 155; 194, с. 59]. Дефіцит ліків підпілля компенсувало по-різному. Сотенні санітари застосовували народні методи та гірські трави, – «це часом помагало» [156, с. 132; 189, с. 171; 191, с. 178]. Відморожені ноги лікували у сільських бабусь, які прикладали мазі та кролячі шкірки [165, с. 52, 59; 159, с. 266]. Іншим

підпільникам цілителі радили споживати плісняві сухарі, які знешкоджують зараження [182, с. 34]. Санітари УЧХ вчилися збирати та використовувати природні ліки. Які зілля для цього годяться, дізнавались з підручника Юрія Липи «Ліки під ногами». Закерзонський лікар УПА Б. Крук «Мелодія» видав власний практичний посібник з природних ліків [103, арк. 100–102; 179, с. 189–193; 25, арк. 6; 190, с. 95; 168, с. 154].

Більшість медперсоналу в УПА та ОУН, не мали фахової медичної освіти. Тому високо цінували підготовлених лікарів, у крайніх випадках вдаючись до їх викрадення з цивільних лікарень [14; 146, с. 771–772; 142, с. 106; 194, с. 73; 181, с. 266; 159, с. 320]. Брак фаховості компенсували постійними медичними вишколами [167, с. 58; 420, с. 5–6; 33, арк. 243–244; 26, арк. 1–4; 194, с. 62]. Організація намагалась провести якнайбільше таких вишколів, аби більше людей мали уявлення про першу допомогу [103, арк. 96–98; 25, арк. 1; 48, арк. 22]. Вони проводились час від часу, під проводом лікарів з освітою і досвідом [100, арк. 39; 179, с. 310; 183, с. 343; 156, с. 125–127]. Загалом повстанці воліли лікуватись у будь-який спосіб, аби не йти до підземних шпиталів.

Підпілля мало торгівельні зв'язки з населеними пунктами Польщі, в яких закупалися ліки та потрібні матеріали. За господарськими та фінансовими звітами видно, що великі суми грошей витрачались на медикаменти для сотень [97, арк. 170–171; 102, арк. 92; 103, арк. 25–28; 122, с. 231, 238, 240–241, 707, 717, 735]. Їх закупали через своїх людей у населених польських пунктах [18; 179, с. 311; 162, с. 205]. Під час переходу фронтів була можливість захопити ліки з аптеки, в якій працював лікар – член ОУН [162, с. 195]. Як це не дивно, ми знаходимо свідчення, що в купівлі ліків сприяли й цивільні поляки, які подекуди допомагають навіть більше за «своїх» – українців. [161, с. 258; 163, с. 110].

Морально важкими ставали ситуації неспроможності допомогти пораненим без належного обладнання, умов та ліків [179, с. 287, 122–123, 140, 221; 181, с. 256; 25, арк. 8; 159, с. 265]. Ситуацією з дефіцитом медичних кадрів користувались аферисти, девіантні особи та особливо ворожі агентури [159, с. 180, 265; 162, с. 197; 191, с. 216; 189, с. 178–179, 181].



Як бачимо, в екстремальних умовах ведення партизанської боротьби ризик появи різноманітних інфекційних уражень і хвороб підвищувався у рази. Українським повстанцям доводилось воювати у незадовільних гігієнічних умовах, що було додатковим фактором поширення недуг. Нестача матеріального забезпечення, в першу чергу, теплого одягу взимку, також давалося взнаки. В екзистенційній для людини ситуації загрози смерті від кулі чи в полоні, воїни УПА та ОУН обирали сповнений ризику варіант порятунку, як втеча без верхнього одягу та взуття взимку з подальшим обмороженням. Етично важкими і неоднозначними були рішення деяких командирів щодо ліквідації венерично хворого соратника.

## **2.6 Бойові поранення та травми**

У цьому підрозділі проаналізуємо повсякденні практики повстанців і підпільників Закерзоння щодо поранень. Розглянемо різноманіття бойових уражень, яких вони зазнавали від перебування в екстремальній ситуації – бою, втечі, переховуванні.

Воєнні дії, як відомо, спричиняють появу великої кількості поранених, евакуація та догляд за якими є одним з показників ефективності воюючої армії. Партизанська війна створює свої особливі умови для уражених, часом своєрідним є й саме ставлення до поранень членів іррегулярних військових з'єднань.

Вояк УПА мав бути психологічно готовим до важких умов повстанського життя. Отримати поранення означало наражати на підвищену небезпеку не лише себе, але й побратимів та простих людей, в яких він перебував. Однак, старшини, санітари та прості вояки намагались докласти усіх можливих зусиль для порятунку своїх уражених соратників.

Командири УПА під час різноманітних інструктажів нагадували воякам, що вони не повинні здаватися в полон та залишати поранених на полі бою [119, с. 318; 146, с. 673]. На практиці, після битви повстанцям доводилось нести своїх

поранених до укриття. Це, звичайно, уповільнювало партизанський марш. За спогадами, вояки та сотенні санітари допомагали смертельно раненим до останньої хвилини, не погоджувались на прохання їх дострелити [168, с. 45–46, 168].

Зазвичай, одразу після бою вояки надавали побратимам першу допомогу – обмивали та перев'язували рани, а пізніше відправляли до шпиталів у криївках чи селах. Щоб легше перевозити поранених, повстанці могли взяти вози у селах і везти поранених до збірного пункту сотні [25, арк. 6; 179, с. 312; 190, с. 169; 154, с. 136–138, 161; 189, с. 235; 181, с. 313; 165, с. 97, 105; 177, с. 24; 162, с. 132; 420, с. 8].

У порятунку вояків під час бою великою була роль санітарів, які виносили поранених на своїх плечах під ворожим обстрілом [189, с. 286; 165, с. 95–96; 194, с. 73; 168, с. 67]. Особливо важливим є надати пораненим першу допомогу, від якої залежить їх виживання. На цей аспект звертали увагу у посібниках для санітарів [29, арк. 974–996].

Деякі вояки були доволі важкими для транспортування або переносити їх не було можливості. Таких ховали в густій рослинності або у найближчій криївці, поки вороги не підуть з терену. Пораненому ж залишався лише пістоль з останнім набоем та сподівання кращої долі, що його не знайдуть супротивники [159, с. 60–61]. Траплялось, що дуже ослаблений вояк втрачав надію, що побратими його заберуть і, не дочекавшись, вкорочував собі віку [168, с. 88–89].

Після бою поранених повстанців могли підібрати місцеві селяни та надати першу допомогу. Або ж спочатку лікували обізнані підпільники та санітари, а потім приходив фаховий лікар, якому доводилось обходити всю округу [189, с. 128–130; 175, с. 128–129; 154, с. 218–219; 149, с. 184–186]. Підпільник міг відлежуватися у стодолі довший час, доки рана не загоїться [159, с. 183]. Під час тривалого рейду «Рена» через фронтову німецько-радянську лінію, хворих та поранених залишали у селах на опіку місцевим мешканцям та підпільній мережі [191, с. 51].

Доволі часто бойова ситуація вимагала від повстанців не зважати на поранення і продовжувати тримати вогневий контакт з ворогом. Особливо важливо

було бути в строю, незважаючи ні на що, старшинам, підстаршинам і вістовим відділів УПА, які тримали зв'язок між різними групами бойових відділів [189, с. 249–250, 338; 168, с. 67].

Досвідчені військові знали про тонкощі воєнних дій та їх наслідки. Так, командири могли суворо заборонити що-небудь їсти перед боєм, адже сподівались жорстких боїв та багатьох поранених. Повний живіт ще неперетравленої їжі міг ускладнити першу допомогу [159, с. 222].

Досить цікавими є описи особистого досвіду поранення окремими стрільцями. У розпалі бою вояк спочатку не помічав пошкоджень, але невдовзі давалось взнаки ослаблення організму, він втрачав свідомість. У такій ситуації свої могли сприйняти пораненого за мертвого і під натиском ворога не забрати його з поля битви. У результаті вояк залишався на самоті – доводилось перев'язувати себе самому, а до того ж і відбиватись від ворогів [189, с. 338–339]. Судячи з джерел, вкрай рідкісними були ситуації, коли відділу треба було швидко відступати і поранених могли залишити на полі бою [149, с. 179–180].

Отримати поранення повстанці могли й випадково – використання зброї несе в собі небезпеку нещасних випадків через необережність. Так, бойовик «Цяпка», щоб знешкодити полоненого поляка, який раптово кинувся на нього, машинально пустив чергу з автомата, забувши при цьому, що іншою рукою тримався за передній отвір зброї [191, с. 105].

Не всі люди, які потрапляли в підпілля, вміли поводитись з бойовими засобами. Закерзонський пропагандист «Орелець» або «Професор» через необережність призвів до детонації – від вибуху йому сильно пошкодило стегно та руку. Співробітникам УЧХ вдалось прилаштувати його в міський шпиталь Перемишля, адже у підпіллі б його не вилікували. Після цього він не міг нормально ходити [155, с. 57–58; 187, с. 155–156].

Схожий інцидент був зі стрільцем «Вишнею». Він випадково зачепив запальник з гранати, коли заскакував на віз, та не встиг її відкинути – вибухом йому відірвало обидві руки, пошкодило груди і живіт. На його благання

дострелити, позбавивши мук, побратими погодились. Цей випадок дуже вразив увесь бойовий відділ [194, с. 70].

В українському підпільно-повстанському середовищі частими були випадки бойового самогубства у безвихідній ситуації – при тяжкому пораненні, загрозі неминучого полону. Вояки самостійно вкорочували собі віку «останнім» набоем чи гранатою, або благали про це своїх соратників [168, с. 116; 165, с. 45; 189, с. 284; 156, с. 103; 179, с. 123–124, 139; 169, с. 160–162]. Так, наприклад, важко поранений розривними кулями вояк «Терка» з сотні «Громенка» просив побратимів його застрелити, що після вагань було виконано: «то була трагічна хвилина. Всі від тієї сцени відступили, бо не можна було дивитись» [166, с. 193; 159, с. 224–225, 228]. Тема бойового самогубства членів українського визвольного руху варта окремого воєнно-психологічного дослідження.

**Бойове виснаження.** На війні, коли організм людини перебуває у постійній напрузі, настає небезпечний момент психологічного виснаження та апатії. Для запобігання таким ситуаціям в регулярній армії передбачена ротація для відпочинку та відновлення нормального стану. У підпільно-партизанських умовах ротація унеможлиблювалася. Вірогідною була лише зміна постю – село, ліс, криївка. Для учасників визвольного руху на Закерзонні навантаження посилювалося постійним очікуванням зустрічі з невидимим ворогом, розкриттям сховку, боєм, переслідуванням, страхом перед діями ворожої агентури. Стресовий синдром підвищувався також через втрату товаришів, страждання і загибель знайомих цивільних людей від ворожого насилля та виселення зі своїх земель, що особливо було поширено на Закерзонні.

Після запеклого бою з власними втратами у вояків УПА наставало фізичне та психологічне виснаження, лише нагальна потреба спільно будувати табір відволікала їх від прикрих думок про реалії війни [194, с. 68]. Те саме переживали підпільники мережі ОУН. Кілька втеч від облав та дні без нормальної їжі призводили до великої втоми та нервового знесилення: «У певному моменті я відчув дивну, цілковиту байдужість». У всіх членів боївки з'явилась апатія до всього, що відбувається довкола [176, с. 249; 181, с. 279].

Надмірне фізичне перенапруження призводило до підвищення нервовості бійців, виникненню конфліктів «на рівному місці», коли вояки могли у гніві схопитися за зброю [161, с. 264–265; 165, с. 199–200; 168, с. 142]. Стрессова ситуація, перевтома та інші не вигідні умови партизанської війни швидше за все призводили до ослаблення імунітету організму – та у наслідку викликали різні захворювання [99, арк. 124; 165, с. 115].

Нічний двадцятикілометровий марш сильно діяв на вояків: «кожний був вимучений, аж страх було дивитися» [168, с. 148; 165, с. 159, 166]. Стомлення і натерті до кривавих ран ноги від постійної ходьби та неналежного стану взуття забирали у вояків останні сили як фізичні, так і психічні, відтак деякі відмовлялись йти далі [168, с. 65–66; 159, с. 353; 165, с. 112]. До втоми додавався брак харчів, повстанці ставали байдужими до всього: «На короткому відпочинку декотрі стрільці лягали на землю і не хотіли далі рухатись. Їм було вже все одно, де вмерти» [168, с. 120].

Траплялися випадки, коли від психічного та нервового виснаження вояк, який був усім відомий як безстрашний, а швидше за все, насправді, тамував в собі свою напругу, вмер від серцевого нападу під час бою, не зазнавши поранень [159, с. 131–132]. Або у іншому випадку траплялись нервові зриви та істерики [181, с. 327].

Сильна втома і виснаження наступали від повстанських умов життя – спеки, холоду, голодних днів, зневоднення. Давалися ознаки також особливості партизанської війни. В УПА намагались нести стільки зброї, скільки можна, адже було невідомо, скільки зустрінеться ворогів і де можна буде поповнити арсенал та амуніцію [491, с. 184–202; 180, с. 220; 484, с. 23–24]. Ставалось, що стрілець, навантажений кулеметним спорядженням, від бігу відчував запаморочення [159, с. 51; 168, с. 150].

Війна накладає свій відбиток на психіку бійців. Так, колишні вояки армій можуть гостро переживати своє воєнне сучасне та минуле навіть у снах – голосно «ходячи в бій» і не прокидаючись при цьому [165, с. 56, 246].

Під час операції «Вісла» повстанці були змушені проходити з боями до 45 км щоденно: «Усі були втомлені до краю, у подертих мундирах і чоботах, шкіра й кості, тільки очі світилися якимось блудним вогнем». По недовгому відпочинку знову вирушали в похід [159, с. 352]. У таких умовах почорнілі вояки просили командирів про відпочинок. Надто втомлених та фізично знесилених сотники звільняли від обов'язків повстанця та відпускали «шукати кращої долі» [159, с. 357].

Після безперервних боїв та маневрів навесні-влітку 1947 р. кожен вояк УПА «перевтомлений так, що ледве на ногах держиться» [177, с. 47]. До всього додавались також моральне пригнічення з причин бойових невдач та втрат [177, с. 60]. Під час одного з тимчасових постоїв вояки сотні «Бурлаки» спали, незважаючи на обстріл польського війська. «Стріляли майже до ранку... розривні кулі розриваються прямо над нашими головами. На правду треба партизанських нервів та стану перемучення (в якому ми знаходимося), щоб спати під час цього. Однак, багато хто спить смачно – аж ліс гуде» [177, с. 64].

Такий стан вояків УПА підтверджують і польські звіти. Захоплені урядовими силами повстанці навесні 1947 р. «переважно виснажені фізично та завошивлені» [111, с. 67].

Цікаво, що боєць УПА Петро Потічний в особистому інтерв'ю автору на питання про випадки бойового стресу, психологічного та фізичного виснаження відповів: «усе це, звичайно, було, але потрібну увагу до цих проблем приділяють щойно тепер. Тоді усі старалися це терпіти і до цього привикати» [197].

Отже, в УПА, як і у будь-якій армії, було багато бойових травм, з якими намагались боротися усіма доступними методами. Дуже важливою була перша допомога санітарів під час бою та одразу після нього. Підготовці медиків у підпільному середовищі приділяли значну увагу, однак за браком фахівців часто доводилось використовувати малопідготовлених людей. Окрім фізичних уражень, воїни УПА страждали від психо-фізіологічного перевантаження організму. Хоча повстанці не надавали цьому великої уваги, зі спогадів ми бачили у них чіткі ознаки бойового стресу та посттравматичного синдрому, який особливо

посилювався в специфічних партизанських умовах – без ротації, безпечного заплілля, у постійному русі.

**Висновки до розділу.** Протягом партизанської війни на Закарпатті українські комбатанти боролись за виживання, власне, своєї спільноти та народу. Їхнє повсякдення було насичене межовими ситуаціями – окрім бойових зіткнень, проблемним було задоволення базових потреб життєдіяльності. Без міцного заплілля та сталої логістики, через брак матеріальних ресурсів повстанці досить часто відчували голод, їхні мемуари насичені спогадами про постійну нестачу харчів, особливо в ті моменти, коли ворог мав ініціативу і переслідував бійців УПА.

Вагомими були проблеми з одягом. Чітко фіксується нестача нижньої білизни, що призводило до гігієнічних проблем. У зв'язку із вкрай інтенсивними навантаженнями швидко зношувались штани, піджаки або мундири, які вдавалося захопити у ворога або пошити. Візуально у повсякденні повстанці виглядали непрезентабельно, докладаючи максимум зусиль до відновлення нормального зовнішнього стану у випадку рейду інонаціональною територією, переговорів з польським підпіллям тощо. Проте найбільшою проблемою ставала нестача теплового одягу, що призводило до переохолоджень та обморожень. Повстанські командири чітко усвідомлювали роль гігієни у запобіганні хвороб та епідемій, проте умови боротьби час від часу складались так, що санітарний стан бійців був незадовільним. Постійне перебування в екстремальних умовах виснажувало організм фізично та психічно. До цього додавалися й різноманітні хвороби та бойові ураження, які призводили до гострого больового стресу. Усі ці фактори, у свою чергу, вели до деформації нормальної поведінки у нервову, конфліктну, неприйнятну за нормальних умов. Однак, коли воєнне повсякдення тривало протягом довгого часу, люди звикали навіть до таких надзвичайних обставин. Цей факт підтверджують й самі учасники бойових дій. У наступному розділі ми подивимось, як ці матеріальні умови відображалися на людських уявленнях і які методи компенсації застосовувались повстанцями для мінімізації цих шкідливих впливів.

## Розділ 3.

### Внутрішньо-психологічний світ повстанців

У цьому розділі розглядаємо кілька проблем, які загалом можна віднести до повсякденних уявлень українських комбатантів. Зокрема, йдеться про життєво необхідні потреби людини у відпочинку, психологічній розрядці та опорі. У фокусі уваги – практики та уявлення членів ОУН і УПА щодо дозвілля, свят, релігійності. Протилежністю до життя є смерть, яка на війні постійно оточує комбатантів. Усвідомлення власної та чужої смерті є помітним фактором у світовій культурі та людському повсякденні. Вирішальним для повстанського руху була взаємодія з місцевим цивільним населенням, в першу чергу, українцями. На Закерзонні з осені 1944 р. люди стали об'єктом міждержавних договорів, що втілювались у переселення українців до УРСР, згодом депортації продовжились акцією «Вісла». У міжетнічному прикордонні, яким було Закерзоння, важливим також ставав чинник присутності інших націй – поляків та євреїв, уявлення про них повстанців ми проаналізуємо.

#### 3.1 Дозвілля та свята в житті учасників визвольного руху

У цьому підрозділі ми спробуємо розглянути практики дозвілля і свят у повстанському побуті та повсякденні. Описуючи зовнішній бік святкувань, ми намагатимемося відтворити внутрішнє відношення та переживання подій самими повстанцями та підпільниками.

**Дозвілля.** Як і всі люди в екстремальних умовах, повстанці УПА та підпільники ОУН на Закерзонні намагались відволіктись від суворої дійсності, що їх оточувала. Дозвілля зазвичай вважають за вид діяльності, спрямований на задоволення фізичних, соціальних та духовних потреб у вільний час через розваги та відпочинок.



Згідно з етимологічним словником української мови слово «дозвілля» походить від слів «дозволити» = «схвалити» або «воліти» = «захотіти», «вибрати», «мати волю до чогось» [285, с. 102–103]. Відповідно, ми висвітлимо лише ті приклади дозвілля, які повстанці на Закерзонні могли собі дозволити у відведений (схвалений) керівництвом час. Інші випадки відпочинку та вільного проведення часу можна зарахувати до несанкціонованого дозвілля, тобто – порушення дисципліни у воєнний час. Для прикладу, у своїй статті про дозвілля бійців УПА М. Гавришко зводить ці два варіанти дозвілля в один, що – на нашу думку – не є коректним [243].

Повстанці та підпільники ОУН і УПА на Закерзонні найчастіше користались дозвіллям у період постоїв та зимувань. Під час квартирування в селах вечорами вояки УПА співали повстанських пісень. За спогадами бійців, у таких випадках грали музики, молодь танцювала, стрільці разом із місцевими дівчатами розмовляли та жартували, долучались до танців [165, с. 22–23; 156, с. 153; 181, с. 248; 166, с. 80]. Деякі вояки самі були здібними музикантами і могли заграли на скрипці – на селянському весіллі або для себе і побратимів [182, с. 66–70; 165, с. 56, 110].

Підпільниця М. Савчин згадувала, що «пісня була улюбленою розривкою для повстанців... вона змінювалась, залежно від обставин, але ніколи нас не покидала» [187, с. 168]. В сотнях УПА Перемиського куреня був власний стрілецький хор, який виконував пісні на свята та урочистості. Диригентами були лікар «Шувар», ройовий «Лоза», а часом сам сотенний М. Дуда «Громенко» [152, с. 101, 111–112, 120]. Свої хори були й в інших сотнях УПА на Закерзонні [189, с. 252]. Вояки підвідділу «Вовки», рейдуючи Підляшшям, квартирували у польських селах, де «разом з поляками забавлялися весело танцями і іншими товариськими грами» [122, с. 134]. Піснями завершували різні урочистості – військові присяги, свята [123, с. 640].

Під час зимового постою в лісі 1945–1946 рр. при лемківській сотні «Дідика» була організована бібліотека, кожен міг позичити книжку для читання [156, с. 158]. Відомо також, що у цей час невеликі бібліотеки існували у відділах «Ударники-4»

та «Ударники-5» [119, с. 246]. Підпільники позичали книжки у місцевих селян для читання – в основному українську літературу [176, с. 116, 203–204]. Взимку у криївках, коли було вдосталь часу, так само читали книжки, грали в карти та розмовляли [65, арк. 44–45; 176, с. 235; 169, с. 140].

Підпілля розпоряджалося акумулювати всі наявні книжки та робити з них бібліотеки в селах, криївках тощо [47, арк. 44]. Завдяки таким запасам вояки Холмщини мали змогу вечорами читати книжки, в тому числі М. Капустянського «Українська збройна сила» [122, с. 92, 93, 97, 113–114]. Читали вояки підпільні закерзонські пресові органи та пропагандистські матеріали ОУН – «Універсал УГВР», «Стрілецькі вісті», «Вісті з фронту», «Інформатор», «Тижневі вісті», «Інформативні вісті» – гумористичний журнал, «Лісовик» [117; 122, с. 82; 477].

Повстанці, хоч і рідко, але отримували короткі відпустки, щоб провідати близьких в інших теренах та відпочити. Так сотенний В. Щигельський зміг провідати свою дружину, яка мешкала на території УРСР [108, арк. 177; 159, с. 182].

Доволі часто вояки і підпільні працівники грали в шахи чи шашки – між собою або з цивільними. Бувало, шахи були саморобними [194, с. 65–66; 178, с. 69; 162, с. 114; 122, с. 138, 845]. Боець сотні «Біса» Євстахій Кметь до дозвільних занять повстанців відносив: співи, читання книжок і підпільних часописів, гімнастичні вправи, рибальство, оповідання історій, споминів та анекдотів, різні ігри та забави. Шахи і доміно були загальним захопленням, з шахів постійно проводились турніри, а деякі умільці грали навіть «всліпу» [168, с. 95–96, 210; 181, с. 351]. Цікавим було ставлення до карт деяких старшин: «...у сотні не дуже-то визнавали. Командир забороняв, а як вони десь і показувались, то по якомусь часі їх нищено» [168, с. 95–96]. Хоча дуже часто українські революціонери користувались картами для гри та ворожіння [167, с. 131; 122, с. 92; 178, с. 69].

Молоді вояки часто знаходили, як повеселитись. За спогадами, в сотнях за гарних умов було завжди гамірно. Повстанці жартували, розповідали гуморески, деякі веселі вояки робили пародійні сценки [194, с. 65–66; 122, с. 113–114; 165, с. 71]. У сотнях «Месників» рядові та старшини ділились на команди та «весело»

грали в «кічку» – гру, коли треба збити встромлену в землю палицю [122, с. 189]. На перше квітня у сотнях жартували та розігрували один одного [181, с. 253].

Іван Кордан запам'ятав, що під час лісових постоїв у сотні «Балая» були спортивні змагання. У сотні «Громенка», за свідченнями Ю. Борця, старшини одного разу влаштували кінські перегони на великій галявині. Тоді, влітку 1945 р., на Закерзонні панував відносний спокій, і повстанці могли відпочити [169, с. 124–125; 152, с. 43]. Навіть в умовах великих облав та бойових дій операції «Вісла» повстанці намагались відволіктись. 22 травня 1947 р. при сотнях «Крилача» та «Бурлаки» був проведений шаховий турнір (який, напевно, тривав кілька днів), переможцями стали працівники СБ В. Гарабач «Орач», І. Кривуцький «Аркадій» та політвиховник сотні «Бурлаки» Й. Вівчаровський «Євген» [178, с. 118]. Дозвілля було для комбатантів дуже важливим, адже допомагало відволіктись, забути про ворога та заспокоїти нерви [181, с. 348].

**Свята.** Розважали та втішали учасників визвольного руху також різноманітні свята – головню релігійні та патріотичні. Слово «свято» (урочистий, торжествений, знаменний день) має етимологічну близькість зі словами «святий», «свячений», «священний» і має спорідненість з авестійським «spanah» – «святість» та давньоіндійським «śvāntáh» – «квітучий» [284, с. 199–200].

Дослідники свята, як феномену людської культури, визначили його функції. Серед основних: ідеологічна (свято як засіб залучення людей до традицій, ідей та вірувань і їх закріплення у масовій свідомості) та компенсаторна (задоволення обмежених у будні потреб: їжі, напоях, відпочинку, стримуванні поведінки) [223, с. 46–47]. Важливою складовою свята є присутність почуття радості, піднесення, позитивного емоційного настрою, наявність саме «святковості». Це відрізняє їх від церемоній, які є стриманішими і холоднішими за емоційним настроєм. У них більше значення надається запропонованому сценарію та розписаним заходам, в яких учасники церемоніалу слідуєть якомусь обряду [309, с. 119].

У спогадах українські повстанці особливо відзначають релігійні свята. Душевні переживання та незвичайний настрій християнського свята асоціювались у них з дитинством, чарівністю [168, с. 91–92; 176, с. 223].

Наприклад, святкування Великодня 1945 р. готувалося всією районною мережею ОУН Перемищини – дівчата пекли паски, калачі, бублики, коржики та розмальовували писанки. Частину висилали до відділів УПА на Лемківщину, де населення жило бідніше. Лемківський повстанець І. Дмитрик саме описував один з таких дарунків: «Важко собі уявити напруження, з яким стрільці розглядали великі пакунки... на мить мені вдалось, та чи тільки мені, що до мене простягається рука рідної мами» [163, с. 82]. Вояки трохи й сумували у цю пору за домом, та минулими щасливими святкуваннями великого християнського дня [123, с. 194, 195, 239]. Проводились святкові вистави для сотень УПА, які організували за допомогою культурно-освітнього референта у відділах [187, с. 127, 129–130].

Удосвіта біля вівтаря шикувались дві сотні УПА, провідники, теренові боївки та підпільники. Були також сільські дівчата, що допомагали у приготуваннях. На столі – м'ясо, хліб та чарка. Наприкінці трапези раптово міг початись бій [160, с. 211; 190, с. 121; 187, с. 87; 168, с. 166]. Незважаючи на настрій людей, війна тривала.

На свята серед людей брав слово провідник або командир. На привітання «Христос Воскрес» відповідали «Воскресе Україна» Повстанці також брали участь у спільних богослужіннях з місцевим населенням, у лісових масивах на такі відправи спеціально запрошували священника [189, с. 256–258, 324–326]. У всіх присутніх був святковий настрій, вояки пригадували минулі «безжурні Великодні у батьківській хаті» [122, с. 110; 181, с. 268, 351]. Після свята був «обливаний понеділок», і тут наступала пора, коли кожного, навіть командира, могли облити. Старшини, зокрема «Хрін», заохочували радісну атмосферу, бо «веселий вояк ніколи не буде думати про невигоди і родину, яку мусив залишити» [187, с. 107; 189, с. 260, 326].

Навіть загрозові наслідки облав під час операції «Вісла» у 1947 р. не завадили підпільникам ОУН і повстанцям УПА урочисто відсвяткувати Великдень та Зелені свята, на які вони також зуміли приготувати святкові страви [166, с. 174–175, 179–180; 181, с. 351; 189, с. 323–325; 152, с. 171–172; 176, с. 243–244].

Різдво, так само як і Великдень, було для вояків чимось особливим, особистим та чарівним. Комбатанти згадували затишок сім'ї на свята, і їх огортали дуже ностальгійні відчуття [165, с. 86–87, 145; 181, с. 268, 321]. Вояки УПА мали своєрідне почуття смаку. Щоб відтворити звичну обстановку на Святвечір повстанці могли прикрасити ялинку стрічками набоїв та симетрично підвісити гранати. На вершку горів смолоскип. Усі ці урочисті оздобы створювали для вояків особливу атмосферу партизанського свята [182, с. 59].

Навіть під час рейду «Рена» у 1944 р. селяни пригощали вояків, чим могли. Тут було спілкування та співи колядок. Зазвичай суворий курінний виголосив промову, не позбавлену сентиментальності, чим розчулив вояків і селян [165, с. 46–47]. Функція високого командира на таких учтах була контролюючою, щоб вояки не перебирали зайвого, але також додавала особливості свята – не кожного дня можна було сидіти за одним столом з курінним [160, с. 213].

На Різдво 1945 р. у таборі сотні «Месники II» (Любачівщина) повстанці організували вертеп з ролями: в тому числі Сталіна, Черчилля, Гітлера, з яким виступали для гостей – селян та підпільників. Атмосфера святкування передалася навіть через сухий офіційний звіт: «Ніччю прибувають підводи з різдвяними дарунками. Здається, жодна армія тепер не має такого багатого свята як ми. Стрілецьтво дуже задоволене з такого піклування людей над ним та радісно зустрічає свято» [122, с. 170–171; 181, с. 248–249]. Бійці відділення «Хріна» колядували у лемківських селах разом з місцевими селянами [189, с. 241].

Різдво та Святвечір 1946 р. підпільники та повстанці Перемиського куреня бажали відсвяткувати урочисто, хоч і далеко від родичів, але в колі друзів. Звістку про планований різдвяний збройний напад на Бірчу вояки сотні «Громенка» зустріли без ентузіазму. Наказ командирів шикуватись до бою застав їх зненацька не менше за польських солдатів, що не очікували нападу у повстанській святковий вечір. Всі хотіли провести «релігійно-сімейне» свято традиційно [152, с. 86–88; 166, с. 99].

Сотня «Дідика» на Різдво 1946 р. квартирувала у таборі в лісі. Була оголошена збірка, де командир побажав воякам наступне Різдво святкувати вдома

в незалежній Україні. Опісля повстанці співали та колядували, і навіть у важких партизанських умовах вміли радіти [168, с. 125; 156, с. 158–159]. В той самий час сотня «Месники-3» влаштувала службу Божу зі священником у лісі, відбулось посвячення хреста на символічну могилу полеглих борців за волю. Опісля відбувались святкові застілля на обіді та вечері, співали пісень і колядок. У святкуваннях брало участь місцеве населення – близько 600 осіб [123, с. 208–209].

Господарчий референт та його помічники організували приготування святкування та відповідних страв [102, ark. 44; 94, ark. 78; 167, с. 141]. На Перемищині господарчий «Кум» та інші дбали про окремі подарунки для хворих – в кожному пакунку, «перев'язаному стяжечкою та прикрашеному чатинкою» була ковбаса, булка, тістечко та листівка з побажаннями [162, с. 209; 99, ark. 64]. На інші свята, наприклад, Св. Миколая, підпільна мережа також припасала подарунки для бійців – їжу та тютюн [165, с. 85].

Підготовка до свята іноді ставала доволі ризикованою. Щоб приготувати різдвяні страви, господарському референту І. Тимочко доводилось ходити до довколишніх сіл, що могло розконспірувати постій повстанців. З приготуванням Святвечора допомогла родина місцевого священника, і усе пройшло «урочисто і достатньо» [190, с. 133].

Господарі у селі накривали святковий стіл для розквартированих підпільників та бойовиків СБ. У світлі свічок за одним столом збирались повстанці, селяни-хазяї. Провідник виголошував молитву. Після вечері колядували у селах [176, с. 136–137]. Незважаючи на всі сподівання, наступне Різдво 1947 р. ті самі підпільники зустрічали вже в інших умовах – в криївці серед лісів Лемківщини. Але й там влаштували святкові урочистості з вечерею та колядками [176, с. 222].

На латинське Різдво відділи УПА могли раптово завітати на святкування в польське село. Першу реакцію цивільних – вояки заспокоювали твердженням, що вони нічого лихого не мають на думці, лише хочуть при нагоді підживитись [159, с. 322].

Новий рік (за старим календарним стилем) теж був серед свят, що відзначали упівці. Основним побажанням було зустріти наступний рік у вільній державі. Особливо любили свято місцеві люди – сподівались, що Новий рік будуть зустрічати з вояками УПА. Сотенні наказували чотам квартирувати у різних селах району, щоб задовольнити кілька сіл. Так само у селах урочисто святкували Миколая та Йордан [123, с. 210; 163, с. 101–102; 166, с. 108–110].

Не завжди всім повстанцям вдавалося по-справжньому відсвяткувати. Тим бійцям, що потрапляли до службової чоти під час свята, заборонялось вживати алкоголь – вони мали охороняти всіх інших. Так було з О. Конопадським на Йордан 1947 р. [189, с. 306]. Святкували українські комбатанти також Зелені свята, день «Матері Божої страдаючої» [122, с. 119, 121 826; 123, с. 201, 225].

Закерзонське керівництво ОУН приділяло значну увагу святам [103, арк. 87]. В інструкціях КП наголошувалось, що дні Миколая, Різдва та Новий Рік 1945–1946 рр. слід використати з метою пропаганди, об'єднуючи революціонерів та народ у взаємодопомозі та солідарності [20]. Повстанці ділили з селянами не тільки біду, а й радості.

Про патріотичні свята більше інформації можемо знайти саме в офіційних документах ОУН – інструкціях та звітах, підпільній пресі. В оперативних звітах ТВ «Лемко» та «Бастіон» патріотичні свята згадані у розділі «політвиховання». З огляду на те, що у документах особистого походження згадок про патріотичні свята набагато менше, ніж про релігійні, можемо припустити, що для учасників визвольного руху на Закерзонні вони були більш формальними та офіційними. Відповідним було й внутрішнє ставлення до них.

Залежно від вільного часу та погодної ситуації, у терені відділи УПА організовували патріотичні свята у різних масштабах. Це могли бути урочисті збори населення у селах з варіативними програмами святкування. А бувало, що обмежувались лише власним відділом – короткими тематичними промовами та бесідами.

Політично важливим для ОУН і бійців УПА було Свято державності 30 червня. До свята могли готуватись за три дні. Проводились урочисті збірки

сотень у лісі. Тут влаштували символічну могилу та прикрашали її вінками. У присутності місцевих людей та кількох сотень священник служив службу та панахиду. Командири та політвиховники виголошували промови, стрілецько хором співало патріотичних пісень [11, ф. № 0000155; 15, ф. № 0000153; 119, с. 385–386, 426; 122, с. 119, 830; 123, с. 227–228].

Значущим для підпільно-повстанської спільноти було свято Героїв (23 травня), час ушанування подвигу борців за державність. На цю дату проводились символічні панахиди. В першу чергу день Героїв був річницею загибелі авторитетного провідника ОУН Є. Коновальця. Церемонія складалась з промов та виголошення рефератів політвиховником та стрільцями. На такі свята «у вояків настрій сумно святочний» [122, с. 111, 197; 181, с. 271]. На святі Героїв наприкінці травня 1946 р. у лісах Перемищини, після кількадечної підготовки, проходив парад цілого куреня УПА. Зранку «святково виглядаючи», сотні маршували з довколишніх сіл до лісу, де була впорядкована символічна могила героїв з прапорами та портретом Є. Коновальця і відбулась сама церемонія [152, с. 110–112]. Можна тільки уявити, як подібні заходи діяли на населення, та безперечно підвищували бойовий настрій самих повстанців.

День здобуття армією УНР Києва (31 серпня 1919 р.) націоналісти вшановували, як «свято Зброї». Провідники підпілля різних рівнів давали доручення своїм підлеглим організувати відповідним чином свято, бо «народ... мусить відчувати святочний настрій» [4, ф. № 0000005]. Сотні УПА намагались, за можливості, провести це свято помпезно, про що існують численні звіти. До програми заходів входила урочиста служба божа в церкві зі священником та місцевим населенням. Потім йшли вступні та привітні слова провідників і командирів; виголошення промов за темами; спів стрілецького хору. Повстанський автор звіту нарахував загалом близько 1200–1400 учасників [132, с. 29; 123, с. 207; 95, ark. 171].

Інколи разом з патріотичними святами проводили складення присяги та мітинги з ораторами від КП ОУН. Природні умови дозволяли проводити масові заходи. Так, на святі Зброї (серпень 1945 р.) у Корманицькому лісі бійці та



командири сотень УПА «Бурлаки», «Ластівки» і «Крилача» склали урочисто присягу вояка УПА. Промовцем був В. Галаса «Орлан», а вояки повторювали слово в слово, поклавши руки на зброю [187, с. 95]. З проведення свята Зброї 1945 р. перемиським куренем залишилась відома фотографія старшин сотень УПА за столом. Позаду них ми бачимо велику інсталяцію тризуба з гілок та дротів (*див. додаток Д*).

Урочисто також відзначали повстанці день Соборності (22 січня) [67, арк. 51–57; 123, с. 212; 119, с. 271–272]. На «свято Карпатської України», окрім офіційної частини, про події стрільцям УПА розповідали самі захисники Срібної землі, такі як сотенний В. Щигельський «Бурлака» [178, с. 84; 119, с. 317–318, 508].

Іншими важливими датами націоналістичного церемоніалу були річниці жертв і подвигів української зброї та окремих членів оунівської спільноти. У листопаді згадували «свято Базару» – на честь трагічного завершення II Зимового походу армії УНР [112, с. 160; 119, с. 246–247; 123, с. 166] та «Листопадовий зрив» [101, арк. 86; 94, арк. 170; 181, с. 260]. У грудні вшановували дні «Біласа та Данилишина», місцеві осередки видавали святочні накази та збирали членство і населення на відзначення [123, с. 169; 7, п. 26, ф. 0000001]. У січні згадували подвиг захисників станції Крути. У лютому «свято Ольги Басараб» – героїчну смерть підпільниці УВО в польській тюрмі [119, с. 271–272; 123, с. 176; 117, с. 225–226].

Доволі цікавим було «свято Моря» (29 квітня) – в підпільно-повстанському середовищі обговорювали тему «важливості моря для держави» [56, арк. 42–43, 68; 119, с. 366–367]. Дата свята пов'язана з 29 квітня 1918 р., коли «під звук армат українського війська... піднялися українські прапори на щоглах чорноморської флотилії» [117, с. 41–42].

У закерзонській підпільній періодиці – у виданнях «Інформатор», «Інформативні вісті», «Перемога» – виходили вітальні замітки до багатьох свят. Зазвичай, більша увага тут приділялась патріотичним святам. Про них друкували коротку історію, чому слід святкувати, яку традицію мають продовжити нинішні покоління українців [117, с. 67, 91, 115, 213, 225, 226, 247, 257, 529, 551]. У деяких

виданнях вміщали вірші, присвячені якійсь події [117, с. 547]. На початку чи в кінці заміток подавались короткі надихаючі гасла на кшталт: «Салют Героям Революції!» [117, с. 67]; «За новий Перший Листопад!» [117, с. 520, 528]. Святочні статті у повстанських часописах, їхній емоційний настрій та пізнавальна складова дозволяють нам зрозуміти, в якому інформаційному полі знаходились учасники визвольного руху на Закарпатті, що формувало їхні уявлення про складові патріотичних свят.

Крайовий Провідник Я. Старух «Стяг» доручав усім військовим відділам та організаційним осередкам вшанувати Т. Шевченка 9–11 березня 1946 р. Пропагандисти мали підготувати реферати для населення про великого поета та читати його твори [21; 120, с. 813]. Цю вказівку повстанці намагались виконати з масовим залученням українських селян. Сотні «Біра», «Дідика» та «Хріна» провели Шевченківські дні 1946 р. у багатьох селах, збираючи кілька сотень людей на мітинги. Тут виголошували промови, читали вірші та реферати про Кобзаря [102, арк. 103; 119, с. 317–318].

Прикметно, що саме про патріотичні свята пише провідник В. Галаса у своєму спогаді, який майже не торкається питань повсякдення, а присвячений в основному воєнно-політичним подіям. Це є певним додатковим підтвердженням тези про їх офіційний статус. Свята були для нього чимось іншим – це був час, коли він, як знаний провідник та пропагандист, виголошував промови перед народом [167, с. 164; 155, с. 82–83].

Окрема тема – особисті свята в спільноті повстанців Закарпаття. З очевидних причин підпільники не дуже хотіли розкривати свої особисті дані про дату народження та подібне. Можна припустити, що святкування днів народження не було прийнятним у їхньому середовищі. Дуже рідко ми знаходимо відомості про чийсь «іменини». Наприклад, чотового «Ореста» з сотні «Месники» привітали стрільці букетом квітів, «скромним пакунком», побажаннями та заспівали «Многая літа» [123, с. 231].

Трохи більше інформації є про повстанські весілля [181, с. 317]. Наприклад, до весілля заступника сотні «Орського» та Анни Байляк готувалась вся місцева

мережа ОУН. Господарчий «Вишинський» їздив в село Лімна за печеною курятиною. Після вінчання святкові «столи вгинаються». Для молодих зготували також торт на подарунок [167, с. 121–124].

Пишне весілля Марії Савчин та Василя Галаси влаштували їхні побратими по боротьбі. Охорона забезпечувалась сотнею «Коника», вінчання провели два священника у сільській церкві, а пісні та привітання повстанців створили настрій дійсного весільного щастя. Цю важливу віху у житті «Марічка» описує з особливим художнім настроєм. Перед самим днем переживала дуже сильно: «ходила як не своя, голова аж тріщала», – було усвідомлення незвичності майбутнього сімейного життя [187, с. 90–92; 167, с. 115–116; 142, с. 408]. Натомість молодий, провідник «Орлан», про одруження нотує лише абзацом – про зміни у особистому житті подає «характеристику» своєї дружини, як помічниці у праці та боротьбі на майбутні десять років [155, с. 77].

Після трьох років важкого подружнього життя у підпіллі про річницю весілля Василя та Марії згадав лише їхній друг «Птах», який подарував їй квіти, привітав, зробив приємність для душі. «Орлан» після перенесеної хвороби з клопотами та справами дружину не привітав [187, с. 209].

У нашому розпорядженні також є фото з вінчання лікаря Віктора Добровольського «Рата» та санітарки Анни Скірки «Дори», що відбулось 23 листопада 1946 р. на Лемківщині. Як можемо бачити (*див. додаток E*) усі присутні знаходяться у веселому настрої. Однак, навіть на молодих звичайний військовий та цивільний одяг.

Варіанти проведення дозвілля були нечисленними у повстанських умовах. Але навіть такий вільний час – пісня, гра чи просто бесіда – все одно давали можливість згадати про мирні часи та відпочити. Любили святкувати повстанці в основному релігійні свята, що асоціювалися у них з дитинством. Свято, як феномен, дозволяло розслабитись від постійного бойового стресового напруження, а також військової субординації і дисципліни. У випадку з «патріотичними святами» можна почасти назвати їх націоналістичним церемоніалом. У цих важливих датах ми бачимо деякі відзначення, які важливі суто для оунівської

спільноти, що кристалізувалась через підпілля, бойові акції та спільні знаменні події. ОУН намагалась через патріотичні свята виховати та належним чином сформувані не тільки своє членство, а й усю націю. Урочистості були додатковим приводом до співпраці та єднання з місцевим населенням, яке зазвичай раділо спільному святкуванню.

На прикладі повстанських свят ми чітко бачимо їхні функції – ідеологічно-пропагандистську та компенсаторну – що виражалась у гамуванні часто незадоволених потреб бійців у харчуванні, емоційній розрядці, сміху та радості, коли дозволено висміяти та залучити до святкових ігор навіть командира. Можна сказати, що свята і години відпочинку дозволяли бійцям УПА і ОУН залишатись людьми у постійній екстремальній ситуації, у якій вони жили.

### **3.2 Релігійність та забобонність в уявленнях вояків ОУН і УПА**

Релігійність ми розглядаємо як складний елемент, пов'язаний з релігією як світоглядом у масовому або індивідуальному світосприйнятті. У суспільстві з глибокою конфесійною традицією побутова релігійність часто не обмежується рамками офіційного віросповідання [456, с. 68]. Українське суспільство Галичини та теренів Закерзоння (Лемківщина, Перемищина, Любачівщина, Холмщина, Підляшшя) було досить релігійним, особливо в порівнянні зі Східною Україною. До прикладу, член ОУН Марія Савчин згадувала, що підпільники-східняки, виховані у радянському суспільстві, дивувались рівнем релігійності західняків і навіть просили пізнати Бога [187, с. 67]. Відчуття релігії може сильно проявлятися у людей саме в періоди суспільних потрясінь – війн та революцій.

Війну називають «межовою ситуацією», тобто небезпечною, загрозливою, невизначеною та непередбачуваною. Події, які розгортаються у цьому «прикордонні», майже не залежать від волі та розуму людини. Чим менше керованість та контроль над обставинами, тим сильніша схильність у людини знайти психологічну точку опори [456, с. 69].

**Віра у вище заступництво та долю.** Віра в Боже Провидіння та особливу допомогу вищих сил часто з'являється у вояків різних армій, які перебувають у складних умовах. В українських комбатантів це виражалось у вірі у заступництво Бога та вищих сил у важку хвилину. Самі підпільники визнавали, що на війні й загострюється відчуття присутності чогось сакрального. «Хто бував на війні й попадав у безвихідні положення, той часто мусів свій щасливий рятунок приписати вищій силі, яка кермує долею людини, – силі Всевишнього. Таких безвихідних ситуацій, де людина просто не має вже надії на вихід, є особливо багато в збройно-підпільній боротьбі» [154, с. 220].

Повстанці, що вижили та залишили мемуари, особливо на Заході, приділяли увагу заступництву вищих сил. Провидіння проводило їх щасливо через усі життєві випробування та надзвичайні повсякденні умови під час перебування в лавах УПА і ОУН [156, с. 244; 162, с. 231, 238, 242; 177, с. 74; 181, с. 329].

Коли повстанець Іван Йовик ховався в криївці у селян, до хати прийшли поляки і ледь не викрили його сховок: «я віддихнув і сказав сам собі в думці, – дякую тобі, Боже, що мене врятував» [166, с. 68]. Так само у важку хвилину бою під час чергового наступу ворога «я перехрестився і подумав собі: Боже, допоможи!» [166, с. 195]. Після вдалого бою І. Дмитрик, відірвавшись від погоні, щиро дякував Богу за опіку та захист [163, с. 58]. Командири, від яких вимагалось бути взірцем мужності та впевненості, самі сподівались на допомогу Бога, без якої неможливо воювати [168, с. 62].

Віра в Бога надавала повстанцям сили на порятунок та втечу, коли здавалось, вже не залишилось надії: «Друг Хитрий знову сказав: “О, Боже!” – і тут відчув Божу силу та поміч» [154, с. 244; 162, с. 233; 165, с. 134]. Оточений поляками господарчий референт Бірчанщини «Кум» був поранений у бою. Розуміючи безвихідь ситуації, морально готував себе до останнього пострілу, щоб не датись живим у руки ворога. Однак, зважився на останній прорив та втечу: «Я вірив, що Бог допоможе мені перейти це поле смерті. Кулі свистали з усіх сторін. Та, з Волі Всевишнього, дякуючи йому за його ласку, я вспів таки перебігти щасливо, відв'язавшись від переслідуючого ворога» [154, с. 201–203].

Інший випадок наводив І. Лико. Ховаючись від відділу ВП, він та кілька підпільників залягли у колючому малиннику. Тут вони вже не зважали на криваві подряпини, а чекали на вирок долі. Поляки підійшли майже впритул до схованки, а в українців дрижали руки та калатали серця. Лише небажання вояків ВП лізти в колючу малину врятувало ситуацію. Один з підпільників зауважив: «тільки Божий перст охоронив нас від смерті!» [176, с. 188].

Божа допомога була присутня при віднайденні шляху повстанцями через заміноване поле [191, с. 50]. Декілька разів ледь не детонувавши міну, вояк щиро дякував Всевишньому за порятунок та поміч [154, с. 237–239]. Вдалих вихід з ворожого оточення вояки приписували Божому заступництву та допомозі [156, с. 194, 201].

Після щасливої втечі від ворожих вояків, сховавшись у людей, Марічка Савчин згадувала: «Упавши на коліна, я обперлася на той стілець і вся перенеслась у світ молитви. Молилася так чисто, так щиро, що всім єством відчула – Він тут, біля мене, в цій вогкій криївці, і я говорила до Нього, наче до видимої особи» [187, с. 75]. В іншому небезпечному випадку близькості до ворога «Марічка» «всередині вся терпла», але «ангел-хоронитель» стояв біля неї і все обійшло щасливо [187, с. 100]. Велике значення ангелу-охоронцю надавав також Роман Мац. Для нього він ставав мелодією яка «бринить у вухах, коли присутня несподівана загроза» [182, с. 61–62].

Життя вояка у підпільних умовах залежить від щасливих випадковостей або рокових збігів обставин. Балансуючи між життям та смертю, повстанцям нічого не лишалось, окрім як спілкуватись з вищими силами і знаходити в них опору на цьому небезпечному шляху. Коли слід було негайно ризикувати, щоб пройти непоміченими через поля в насиченому ворожими військами терені, підпільники «здавались на ласку Божу» і рушали [165, с. 172; 154, с. 201–203].

Після напрочуд вдалої втечі від переслідування, не отримавши поранення від шквалу куль, коли бувало увесь плац був продірявлений серією кулемета, партизани приписували спасіння на Боже заступництво і Його оберігаючу руку [194, с. 31]. Наведемо цитату, схожі з якою часто зустрічаються в мемуарах: «...у

тихій молитві, під зеленими, стрункими ялицями два повстанці склали Всевишньому гарячу подяку за неймовірний рятунок» [154, с. 221–222; 156, с. 201; 167, с. 114, 195]. Перебуваючи за мить від викриття ворогом сховку на дереві, підпільник ніби відчув присутність чогось потойбічного, затамував подих... І навдивовижу через певний час небезпека минула [154, с. 224].

Українські комбатанти вірили в особливі символічні дії захисного характеру родичів чи симпатиків руху, які мають важити в їхній подальшій долі. Так, Богдан Скала описав благословення власної бабусі перед виходом з дому на війну. Вона передала йому «образочок чудотворної ікони Белзької Богоматері», якому слід молитись в скрутних ситуаціях та боях [154, с. 144].

Коли Б. Скала потрапив у полон до поляків, його обшукали та вилучили всі особисті речі, окрім ікони, якій він молився, наче перед смертю. Однак, поляки побачили ікону Божої Матері в повстанця, і чудовим чином не вбили: «Залишмо цього хлопця. Моя мати теж має цей образок. Я не хочу брати його на своє сумління. Залишмо, – це зроблять інші». Через деякий час повстанець знову потрапив до своїх. За такий щасливий порятунок вдячним був саме Діві Марії, бо: «Вона – Покрова Українського Війська» [154, с. 149]. Подібне благословення бійці сотень УПА отримували й від селян, які симпатизували визвольному руху, їм бажали Божої охорони у боротьбі з ворогами [156, с. 159].

Як ми бачили у попередній цитаті, певне місце у свідомості українських вояків займав образ Божої Матері – Покрови. Цей факт ми спостерігаємо й у інших мемуарах [167, с. 115; 181, с. 302, 329; 175, с. 259]. Коли у якомусь часовому проміжку не було боїв, а вороги не показувались, повстанці-підпільники відчували охорону Божої Матері – «опікунки українського вояцтва» [191, с. 289]. Ірина Тимочко знайшла дорогу через снігову заметіль, хоч ледь не замерзла, але опісля «зі сльозами на очах дякувала Матері Божій за спасіння» [190, с. 102]. Ті самі відчуття описував Михайло Леськів «Ярема» [175, с. 262–263].

Прикметно, що українські повстанці майже не виділяють у надзвичайних ситуаціях інших святих. Лише раз ми знайшли цікаву згадку про святого Петра. Вояк на війні, особливо партизанській, має бути завжди зосереджений та готовий,

адже битва може початись у будь-яку хвилину. Такий раптовий бій застав упівців посеред ранкових процедур: «Дехто докінчує на-ходу голитись, щоб, як прийшлося би загинути, не ставати перед святим Петром півголеним» [154, с. 140]. Тут ми також бачимо своєрідне ставлення воїнів до смерті і їхню готовність зустріти на «тому боці» учня Христа.

Як бачимо, багато хто з повстанців демонстрував віру у вищі сили, що часто проявляється в надзвичайних умовах. Цей досвід можна підсумувати їхніми словами: «...надія на вищу поміч глибоко закорінена в серцях українських повстанців-лицарів, які особисту відвагу і посвяту тісно сполучують з вірою в Бога» [154, с. 220; 156, с. 244].

**Забобони (сни, прикмети, передчуття).** На війні, як екстремальній, непередбачуваній ситуації, в учасників подій також з'являється намагання керувати зовнішніми чинниками через ірраціональні дії. Вони вірять, що надприродні феномени, певна послідовність реальних фактів впливають на оточуючу життєву ситуацію [456, с. 69; 170]. Дослідниця Є. Сенявська також вважає, що побутові забобони займають значне місце у повсякденній релігійній свідомості комбатантів, особливо у порівнянні з цивільним населенням [455, с. 241].

Українські повстанці та підпільники на Закерзонні вірили у передчуття, прикмети, «погані знаки» та погані сни, що можуть справдитись [165, с. 136]. Я. Коцьолок «Криlach» писав у своєму деннику: «Вночі маю погані сни: танці, забава, поцілунки... Почуваю, що знову щось буде» [178, с. 82]. По дорозі в інший терен у С. Стебельського «Хріна» спіткнувся кінь: «Мав би це бути поганий знак?» [189, с. 198]. Сон-пересторога явився Євстахію Кметю переддень, як його схопили поляки [168, с. 214]. Провіднику «Старому» наснилась смерть друга Михайла Галя – курінного «Коника», який через день справдився [162, с. 211]. Віщі сни супроводжували повстанця М. Терепенка й протягом його тюремного ув'язнення. Кожній події та речі у сновидіннях він надавав власного трактування [176, с. 454–456].



Зайшовши до селян-зв'язкових, вояки розпили з ними пляшку горілки, а стрільцю «Вишні» випала остання порція, що з краплинами наповнила чарку вщерть. «Це його насторожило. «Щось тут не добрим віщує», – сказав він схвильовано». І справді, погане відчуття справдилося на зворотньому шляху – він випадково зачепився гранатою об виступи воза, і в результаті вибуху загинув [194, с. 70].

Анна Карванська-Байляк втратила у повстанській війні свого чоловіка – сотенного «Орського» – Дмитра Карванського. У її життєвому досвіді усі «злі знаки», були пов'язані з ним. На їхньому повстанському весіллі з невідомої причини луснула мармурова тортівниця. А відправляючись на свій останній бій, «Орський» послизнувся перед конем [167, с. 124, 134]. У бою в м. Бірча він загинув одним із перших.

Сотенний М. Дуда «Громенко» також писав про правдиві передчуття майбутнього бою, хоча інші вояки цього не помічали [158, с. 60–71]. Зазвичай партизани ділились між собою пересторогами щодо снів та були досить забобонними [168, с. 214; 163, с. 151]. Польовому жандарму «Острому» снилося: «будь-то би йому випали зуби. Кажуть, що буде якийсь випадок смерті» [178, с. 118].

Взимку 1946–1947 рр. на Лемківщині були настільки сильні морози, що часто тріскались та падали дерева без найменшого подуву вітру. За гуцульськими повір'ями, це віщувало лихо та було пересторогою природи. Забобонні вояки казали, що так густо будуть падати і повстанці в цьому році [176, с. 229]. І. Герасимів «Палій» згадував, як однієї зимової ночі 1945 р. прийшла до села зграя вовків, люди казали, що вовки віщують лихо [156, с. 98].

На війні, коли немає певності наступного дня, для учасників бойових дій все довкола подекуди набуває якогось ірраціонального змісту. Жодна річ, обставина чи інцидент не є випадковим, все має своє місце та свій особливий сенс. Так, зокрема, повстанці вірили у своєрідні віщування птахів [165, с. 136, 163]. До ройового «Чорного» з сотні «Хріна» кілька разів прилітала пташка, сідала на руку, співала та їла з рук хліб: «Круки безнастанно літали над нами і зловісно крякали.

... Буде небезпека. Стережіться, хлопці, це погані знаки». [189, с. 282–283, 293]. Ця новина про візити пташки і її тривожна інтерпретація пішла сотнею, повстанці сподівались бою й без наказу почистили зброю [189, с. 293].

Коли у таборі сотні «Крилача» з'явилась зв'язкова М. Боднарєнко-Ріпецька «Оксана», вояки казали, що цього дня мусить бути бій. Я. Коцьолок зауважив, – «Коли лиш жінка появиться між повстанцями, звичайно не обходиться без бою», – перераховуючи, скільки разів прикмета справджувалась. Того разу повстанська ворожба так само була правдивою [178, с. 103].

Вояки та підпільники не заперечували, щоб спеціально зазирнути у своє майбутнє. Сільський ворожбит «кидає» на карти та пророчить М. Макаренку велику небезпеку, а стрільцю «Яру» «випадає на картах смерть». Через день у сутичці з поляками автор спогаду отримав важке поранення, а «Яр» загинув [154, с. 214–219]. Працівник СБ І. Кривуцький «Аркадій», хоч сам не був забобонним, все ж погодився на ворожіння циганки, в якій зупинилась його боївка на час хуртовини. Її передбачення про небезпеку «від чорної жінки» дивним чином справдилось [170].

Хоча варто й відмітити, що вояки УПА не були абсолютно забобонними та марновірними. Якимсь бійці сотні «Крилача» сміялись з прикмет старої ворожки про природу та їх нібито зв'язок з політичною ситуацією у Польщі. «Стрілецьтво сміється з польської забобонности» [178, с. 67].

Жінки-підпільниці самі ворожили на картах про долю свої знайомих, про майбутнє, або користувались послугами інших «ворожбитів» [184, с. 43–44, 63]. Деякі повстанці-чоловіки також вміли власноруч поворожити – «читати людські долоні», або «кидати» на карти [163, с. 151; 177, с. 113; 160, с. 86]. Ось, наприклад, як описує ворожіння Є. Кметь: «Сказав мені раз докладно про моє минуле і будуче... Буду жити, Україна стане вільною державою» [168, с. 39].

В українських комбатантів Закерзоння існував певний ірраціональний зв'язок з власною спільнотою підпілля. Перед тим, як був знищений найбільший шпиталь на Закерзонні на горі Хрещата, багатьом воякам снились погані сни, і було важке передчуття: «Всім нам снилися дуже погані сни. Одним великі стоси

м'яса, другим – дівчата, третім – забави і танці. Всі ми були неспокійні». Те саме відчував навіть сотенний «Хрін», який зазвичай був досить впевненим та бадьорим [189, с. 313]. Так само, перемиські підпільники передчувають біду свого провідника «Летуна», який пішов в терен та невдовзі загинув [191, с. 192, 194–195, 203–204].

Деякі підпільники вірили в нумерологію та щасливу магію чисел. Референт СБ «Гуцул» 5 і 6 районів Лемківщини вважав своїм щасливим днем 13, доки його не поранили у сутичці саме цього числа. Лікуючись у шпиталі на г. Хрещата, він загинув з усіма мешканцями [154, с. 247–249]. Подекуди психіка комбатантів виробляла неочікувані речі. Іноді підпільників, для яких нічні переходи та воєнні пригоди були звичними, через нервове перенапруження охоплював раптовий страх темряви та погані передчуття [191, с. 303].

**Зовнішні прояви релігійності.** За гарних умов у терені відділи УПА у неділю приходили до українських сіл до церкви [166, с. 87; 165, с. 18], або ж відправляли польову Службу Божу в лісі [154, с. 113; 181, с. 281, 349]. Літургії зі священником були обов'язковими під час різноманітних свят – не тільки релігійних, але й патріотичних [132, с. 29]. Вони допомагали відчутти особливість моменту, відірватись від психологічно важких воєнних буднів.

У таких польових молебнях між великими ялицями встановлювали олтар та дерев'яний хрест, з боків стояла почесна стійка, а священник правив службу [122, с. 110; 156, с. 41–42; 163, с. 129; 169, с. 111; 189, с. 325–326; 152, с. 60]. У вишкільних та звичайних зимових таборах ранкова та вечірня молитви були обов'язковим атрибутом розпорядку дня [156, с. 28; 160, с. 73–74; 180, с. 210; 122, с. 826; 123, с. 207–223].

Особливо частими, судячи зі згадок в джерелах, були богослужіння на теренах Перемищини. Тут діяв відомий курінний капелан «Кадило» (Василь Шевчук), який відправляв Службу Божу під час свят, урочистостей, присяг, чи у звичайну неділю, і був дуже у цій справі майстерним та емоційним [166, с. 174–175; 170; 152, с. 112–113; 440, с. 222–224]. «Такої проповіді, яку виголосив курінний капелян, не зміг би сказати жодний інший священник, котрий не пережив

на собі всіх епопей повстанського лісу й не знав небезпек важких буднів УПА» [152, с. 132–133]. Урочисті польові літургії інколи виконувались за участі кількох сотень, військового хору та місцевих людей [152, с. 209–210; 191, с. 211].

На Лемківщині був відомим о. Яворенко (Андрій Радьо) [189, с. 323, 325–326; 440, с. 202]. При сотнях УПА на Закерзонні служило досить багато священників, які у переважній більшості або загинули в боротьбі, або були страчені польською комуністичною владою [440, с. 184, 210, 214]. Інші священнослужителі по-різному співпрацювали з повстанським рухом, проводячи служби у місцевих церквах, сповідаючи чи лікуючи вояків [440, с. 180, 244, 250, 266, 282, 330].

Повстанці могли зайти до якоїсь гірської каплички і в перервах між боями помолитись. Під час однієї такої зупинки командир «Хрін» наказав бійцям в капличці нічого не чіпати, а навіть полагодити, бо: «це один із доказів високої християнської моралі українського народу» «на відміну від безбожної Москви» [189, с. 322].

Іноді вояків охоплював особливий релігійний настрій, і вони могли відправити Службу Божу самостійно з власного молитовника, без священника [159, с. 361; 122, с. 114–115]. Або ж один голосно читав «Отче наш», а всі інші повторювали. Опісля могли заспівати «Боже Великий Єдиний!» [156, с. 224].

На останок, слід сказати про особливу націоналістичну релігійність у спільноті членів ОУН та УПА. Своєрідна ерзац-релігія, за висловом О. Зайцева, створювалась у підпільно-повстанському середовищі ритуалами, пов'язаними з Вітчизною та патріотизмом. Наприклад, «молитва українського революціонера», за спогадами І. Лико, «зроджувала в уяві містичні поняття про рідний край, у безмежно глибокому змісті тривання, існування і життя нації». Молитва готувала націоналістів до випробувань та смерті заради ідеї [176, с. 50–51; 67, арк. 85]. Культ героїзму та легітимація смерті є однією з ознак символічного універсуму, який утворює сценарій «правильного життя» та «правильної смерті». Хоч «релігійний націоналізм» в галицькому соціумі остаточно не сформувався, тут ми

бачимо прояви ОУНівської обрядовості з апеляцією до релігійності [293, с. 288–289, 425].

Таким чином, можна стверджувати, що українські повстанці Закарпаття були релігійними людьми в міру властивих їм культурних кодів. Своєрідна військова релігійність та забобонність з'явилась у них лише після першого «бойового хрещення», зі здобуттям досвіду перебування в межовій ситуації. Після такої пригоди, як зазначав К. Ясперс, людина виходить оновленою екзистенційно, і більше ніколи не буде колишньою. Прагнення до символізації власного життя та відчуття сакрального глибоко закорінені у людську психіку і вони з часом розкриваються більшою мірою, особливо у присутності смертельної небезпеки. Віра в Бога займала важливе місце у внутрішніх повсякденних практиках повстанців, слугуючи джерелом психологічної впевненості та опорою у жахливих реаліях партизанської війни. Прикмети та забобони для вояків поставали часто з новим моторошним сенсом. На прикладах, наведених у спогадах учасників подій, ми бачимо, що прояви відвертої віри у вищі сили чи потойбічні символи закарбувались у їхній пам'яті дуже яскраво та чітко.

### **3.3 Смерть у повсякденних уявленнях українських повстанців**

Спільнота українського визвольного руху була частиною українського народу з усіма притаманними йому рисами. Хоча були й відмінності. Організація українських націоналістів намагалась розбудувати новий характер нації і, найперше, виховати власну спільноту підпільників та повстанців. Вони мали свої традиції, світогляд, частково зумовлений ідеологією ОУН та участю у бойових діях. Війна змушує замислитись над небуденними речами. Одна з них – це смерть людини. З першого погляду, на війні – смерть – річ звична. На відмінну від смерті «цивільної», за мирного часу, на війні смерть та смертність виступає як головний, невід'ємний атрибут.

**Поховання полеглих, їхні могили та пам'ять.** В УПА вояки та командири за більш-менш прийнятних умов намагались забрати з поля бою чи після раптової смерті у терені своїх полеглих товаришів. Справа з похороном проходила також в залежності від бойової ситуації [119, с. 451; 189, с. 166–167; 122, с. 37; 166, с. 148–149; 154, с. 95].

До прикладу, після завязаного бою з польським військом сотні групи «Ударник» забрали тіла загиблих і важкопоранених [119, с. 451]. Стрільці, що пішли за харчами в село, потрапили на засідку і загинули. Командир наказав забрати й поховати їхні тіла [191, с. 50, 193].

Коли поле бою залишалось за ворогом, очевидно, не було змоги забрати тіла полеглих. Іноді це робив ворог, і за свідченнями, часто знущався над їхніми тілами та вивозив з собою [168, с. 203, 212]. Виходячи з оточення, також доводилось залишити вбитих, забираючи в першу чергу поранених [122, с. 46–47]. Деякі вояки-повстанці під час бойового зіткнення, незважаючи на ворожий вогонь, виносили з поля бою всіх – поранених та убитих, у безпечне місце [189, с. 249].

Часом вояки забирали та ховали своїх через проміжок часу, коли з терену піде ворог. У похороні брали участь селяни, священник проводив панахиду. Вояки насипали велику братську могилу з дубовим чи березовим хрестом, відбувався траурний залп. Такі події властиві різним місцевостям Закерзоння [165, с. 106; 135, с. 449–450; 123, с. 183, 252–253].

Смерть побратимів для повстанців та підпільників, звичайно, завжди була прикрою втратою. Загиблих вшановували мовчанкою або пам'ятною промовою [189, с. 241; 168, с. 46]. Наприклад, тіла провідників «Сталя» і «Волоша» після смерті одразу не знайшли, і повстанці віддали загиблим шану заочно [168, с. 117, 212].

Керівництво повстанського руху дбало про пам'ять за загиблими вояками. Майже за кожним полеглим, якщо була така можливість, старшини відділу мали складати «листки впавших на полі слави». Тут зазначались стислі біографічні відомості, бойовий шлях, місце і причина загибелі, місце поховання. У цих та подібних реєстрах вбитих ім'я та місце народження були зашифрованими [122,

с. 320–325, 327–347; 123, с. 282–297]. Потім документи відправлялись до центрального архіву ВО-6 «Сян» [134, с. 9, 12]. Такі списки робились задля увічнення імен полеглих для майбутніх поколінь.

Українсько-польський дослідник Є. Місило, проробивши величезну роботу з розшифрування, зібрав та впорядкував 507 біографій «полеглих на полі слави» повстанців з VI Військової округи «Сян». Цю вибірку можна вважати більш-менш репрезентативною, з огляду на відносну рівномірність даних по тактичних відтинках та роках, і солідну інформаційну базу. Відсутність даних за 1947 р. пояснюється масштабними урядовими протиповстанськими операціями. На основі карток-біографій ми створили таблицю для наочного відображення ставлення повстанського середовища до полеглих (*див. додаток Б*).

Як бачимо, наведені дані підтверджують тезу, що повстанці у більшості випадків намагались забрати своїх загиблих та поховати їх. Але залишені на полі бою також були. З метою актуалізації пам'яті живих повстанців про полеглих, проводились посмертні підвищення вояків у військовому ступені та посмертне нагородження бронзовим (рідше срібним) Хрестом Бойової Заслуги. Прикметно, що з цього списку семеро осіб були підвищені у ступені посмертно навіть двічі. Інформація про підвищення також походить з окремих наказів командування ВО-6 «Сян» [119, с. 526; 122, с. 326–327, 359–360; 123, с. 327, 336–341, 344–347]. На нашу думку, такі «авансування» робились для заохочення живих вояків, аби засвідчити, що після смерті про них пам'ятатимуть живі, та їхня «геройська смерть» буде відзначена. Можливо, ще таким чином досягався ефект символічної присутності вояка у відділі, незважаючи на загибель.

Цікавою обставиною Закерзонського відтинку українського визвольного руху є ставлення до вбитих ворогів. Існував наказ створювати списки з інформацією про загиблих у бою з УПА польських вояків. Потім на їх основі виготовляли довідки, які відправляли родичам загиблих. Цим опікувались надрайонні та окружні проводи ОУН від імені Українського Червоного Хреста. У разі відсутності адреси загиблого, повстанську похоронку надсилали до Польського Червоного Хреста. У цих документах повідомляли дату та місцевість,

де загинув польський вояк [136, с. 1009; 6; 23; 36; 24]. Про практики виконання подібних приписів є численні згадки у мемуарах повстанців [159, с. 336; 191, с. 207]. Як бачимо, українське підпілля ставилося до своїх ворогів з певною повагою. Такі «похоронні розсилки ввічливості» також використовували з метою пропаганди, наголошуючи на боротьбі лише проти спільного ворога – більшовиків.

Часто повстанські похорони, зі зрозумілих причин, проходили швидко. У таких випадках не вистачало й матеріалу для трун і доводилось ховати загиблих просто в землю [159, с. 323]. Інколи проводили похорони вночі [154, с. 162]. Юрій Борець звернув увагу на ще одну проблему – поховання померлих поранених вояків, які перебували у криївках. Їх було важко витягнути звідти та конспіративно поховати [150, с. 175]. Траплялось, що ховали навіть рештки понівечених тіл своїх побратимів [154, с. 189].

Навесні 1947 р. та під час операції «Вісла», з усіх сил борючись за своє існування, повстанці часто вже не могли дбати про загиблих, і вони залишались на полі бою. «Як прикро було дивитися на них, клятий ворог навіть не дозволив їх похоронити й не похоронив сам» [159, с. 359]. У місці, де лежав небіжчик поляки тримали засідки, бо знали, що за ним повернуться вояки [177, с. 28].

Під час бойових дій, або коли слід було швидко маневрувати, полеглих ховали «без більшої церемонії». «Наскоро засипали могилу, причепили сплетеного з гілля тризуба і хреста, поклали на могилу вояцькі шапки й обкидали свіжу землю порожніми набоями. Повстанці востаннє пригадали їх живими» [154, с. 292–293; 168, с. 167].

У повстанців існували й власні цвинтарі в прихильних селах чи підконтрольних місцевостях. Приклади подібних кладовищ: біля лемківського села Ляхава [134, с. 59, 60–61; 119, с. 289]; у с. Воля Володзька на Перемищині [134, с. 96–102; 166, с. 148–149; 154, с. 231]; с. Монастир на Любачівщині [168, с. 35, 89], с. Горайці на Холмщині [123, с. 201]. Тут могли бути окремі повстанські місця поховань, або ж сільський цвинтар вміщав також і вояцькі могили [177, с. 26; 189, с. 126]. Більшість могил, звісно, були безіменними. Лише ті, хто ховав, знали, ким



був померлий. Деяка інформація потрапляла до посмертних листків, але у переважній кількості могили залишалися невідомими.

Окремих небіжчиків-повстанців ховали на цвинтарях у різних селах. У похоронах брало участь місцеве українське населення, незважаючи на загрозу репресій з боку влади. Адже за участь у похороні націоналістів могли заарештувати [162, с. 213; 122, с. 70–71; 154, с. 205]. Інші повстанці знайшли вічний спокій в лісах та полях, якими проходили сотні УПА [189, с. 153, 124, 126].

Під час поховань та вшанування загиблих виявлялась відмінність між комбатантами та цивільними. Під час бою у с. Ляхава (Лемківщина) окрім повстанців загинуло також кілька цивільних. Хоч селян і трактували як своїх, разом з ними переживали трагедію, однак, ховали загиблих окремо. «Тим, хто впав на полі слави, ми викопали спільну могилу на високому горбі на краю лісу, трохи за селом». Через день прийшла вся сотня з курінним капеланом «Кадилом», який відправив по них панахиду, стрілецьтво заспівало «зворушливі» пісні. Лише потому капелан та вояки пішли на сільський цвинтар «віддати останню послугу вбитим селянам» [159, с. 323].

Так само в бою за с. Мриглоди загинуло 15 цивільних, «їх похороном зайнялися ті, що zostались живі». А на другий день, за допомогою тих же селян, повстанці зібрали своїх вбитих (близько 50) та поховали їх в братській могилі на цвинтарі в с. Монастир біля церкви з належними військовими почестями [168, с. 35]. Влаштування братських могил було, схоже, частим явищем, бо в «листочках полеглих» та різних документах підпілля час від часу про них згадують. Швидше за все, їх робили також за браком часу та місця [6; 134, с. 72–74, 108–123].

Зі значними та відомими командирами прощались з урочистостями, разом з цивільним населенням. Командира Чайчука ховало усе село у церкві, однак, використовували умовну домовину, бо тіла не знайшли. Для повстанського середовища важливим було вшанувати факт загибелі вояка в бою «за ідею», йшлося, не тільки про повагу до мертвого, але і про вплив на живих. Очевидець – підпільниця Н. Башук описувала це так: «Плачуть люди над великим гробом з березовим хрестом та вінками. То символічна домовина командира Чайчука». До

церкви урочисто прибула почесна варта сотні, в якій воював полеглий старшина, та співала пісню [184, с. 44–45].

Коли ситуація в терені дозволяла, воякам влаштовували пишніші похорони. Сотня «Ластівки» йшла у бойовому порядку, а стрільці несли домовини з полеглими, щоб поховати їх у спільній могилі у с. Володжі. Чоти урочисто маршували «з рушницями на почесь», співав курінний хор з представників інших сотень, а капелан о. «Кадило» провів панахиду. Присутніми були також місцеві селяни, які тужили за загиблими разом з вояками. Цим досягалась єдність між визвольним рухом та населенням, між цивільними та комбатантами, які вмирають в першу чергу за мирних людей. На завершення прощального салюту не було, «бо кулі залишаємо для ворога», але кожен присутній вояк кинув по грудці землі у могилу [191, с. 195–196; 154, с. 162].

Культ могил героїв був складовою ідеології ОУН. Смерть героя ототожнювалась зі смертю мученика в християнстві, герой своєю жертвою буде жити вічно в історії нації. Ця пам'ять культивується серед членів організації та народу ритуалами довкола «могил героїв» реальних чи умовних [293, с. 288–294]. Кожного року на свято героїв революції від Проводу приписувалось організувати похід на «могили героїв», яку оздоблювали прапорами та проводили богослужіння [56, арк. 43; 47, арк. 36]. На Закерзонні при різноманітних урочистостях та відзначенні патріотичних свят, повстанці насипали символічні могили на честь полеглих героїв Базару чи Крут [123, с. 166, 214]. Церемоніальні відвідини цвинтарів могли пройти і в інший день. Зокрема, відвідини цвинтарю та «могил героїв» відбулися разом з місцевим населенням на Різдво 1946 р. [122, с. 207]. Варто згадати свято полеглих героїв за волю України, яке проводилось у сотні «Месники» [122, с. 221–222]. На повстанському цвинтарі у с. Горайці священник відправив панахиду в присутності всього відділу. Найкращі вояки сотні були почесною вартою. Сотенний хор співав пісні на честь «впавших Героїв Української Національної Революції» [122, с. 201].

Про смерть визначних діячів теренової сітки і командирів УПА повідомляли у підпільній пресі [117, с. 461, 482–483, 519, 521–522] та писали спеціальні звіти про обставини їх загибелі [122, с. 431].

За могили йшла боротьба з ворогом. Підпільнику «Зайчику» на прощання заспівав церковний хор села Матяшової Волі, також зроблено надгробний насип й поставлено «стрілецький березовий хрест». Через кілька днів польське військо знищило місце поховання [190, с. 117]. Повстанці усвідомлювали значимість смерті та вшанування «місць пам'яті», так само це розуміли й вороги, намагаючись боротись навіть з мертвими.

Польські вояки наказували селянам ховати залишених на полі бою чи полонених загиблих повстанців так, щоб не було видно місця могили. Однак, підпільники завжди довідувалися про такі поховання, вночі насипали надмогильні горби та ставили хрести. Через деякий час ВП знову нищило повстанські могили. «Уночі знов приходили ми й робили їх вдруге, утретє...» [159, с. 182; 100, ark. 306]. В інших випадках ВП наказувало ховати упівців у канавах при дорогах та мостах, і невдовзі підпільні вояки влаштовували побратимам перепоховання на сільських цвинтарях [190, с. 154].

Поляки могли не тільки зруйнувати могилу, але й символічно познущались над загиблим – встромити мітлу замість хреста тощо [13]. Після руйнування поховального насипу повстанці могли наступного разу замінювати його, що призводило до втрат в рядах ворога [165, с. 106; 163, с. 115].

Загиблого у бою командира «Крапку» поховали поруч із лісом разом з іншими вояками. Але їхню могилу спалюжило військо. Повстанці перепоховали своїх біля сільської церкви [194, с. 71; 159, с. 219]. Імовірно, в таких випадках небіжчиків маскували під цивільних, однак вони були відомі для посвячених.

Війна за могили ставала частим явищем. Спільнота визвольного руху насипом надгробків хотіла засвідчити пролиту кров та жертви в обороні української землі, довести таким чином її українськість. Офіційні звіти та періодика українського руху рясніють пасажами на кшталт: «Рідні землі застелені могилами борців за волю УССД» [119, с. 491]. «За нами тисячі могил від Тиси по

Кавказ...» тих, які за ідею віддали життя [117, с. 67; 144, с. 189]. З цим, очевидно, ніяк не могли погодитися поляки.

Особливо це помітно з пропагандистських матеріалів у підпільній пресі. Наголос на могилах героїв і жертв попередніх та сучасних поколінь часто звучить у статтях, присвячених дням пам'яті Крут, Базару, в ідеологічних промовах, в звичайних замальовках та роздумах про боротьбу УПА і ОУН: «По всій широкій українській землі височать могили кращих синів України, що боролися за її волю, по цілому світі розкинені їх кості... І ці могили, і ці кості, і ця свята кров борців кличуть нас продовжувати святе діло» [117, с. 217–218, 226, 257, 261].

Повстанські могили не були для живих комбатантів просто формальним місцем, яке треба боронити від ворогів. Могила – це місце спокою, де слід схилити коліно, віддати шану, де вояки тихо співали повстанських пісень «знаком твердої незламної боротьби» [123, с. 201, 231, 252–253]. «З весною поправляємо могили друзів. Садимо в головах калину, берізку, обгороджуємо березовими парканцями й залишаємо вільне місце для нових жертв», – згадував командир «Хрін» через кілька років [189, с. 154].

Впорядкування могил полеглих заохочувалось керівництвом визвольного руху. Надрайонні проводи отримували завдання опікуватися за могилами «впавших друзів» [132, с. 211] Про виконання наказу є приклади з різних місцевостей: відділом «Крилача» [119, с. 518], або коли дівчата підпільної мережі прикрашали «могили героїв» вінками та квітами на Зелені свята [122, с. 119].

Перебуваючи поруч з місцем поховання знайомих побратимів, підпільники приходили, щоб віддати їм шану [123, с. 230; 191, с. 195–196]. Вже після повного виселення українського населення у 1947 р., перед відходом з терену, повстанці зайшли до братської могили: «щоб попрощатись з нашими друзями, що впали як члени УПА й ОУН в геройському бою і тут лягли на вічний супочинок» [154, с. 253]. Загиблих від нещасних випадків повстанське середовище так само вшановувало похоронами та урочистостями [134, с. 144, 154, 168–169; 159, с. 50, 164–165; 176, с. 225–226; 122, с. 89–90].

**Варіанти «доброї» та «поганої» смерті.** Вивчаючи український визвольний рух, легко помітити, що героїчна смерть-жертва є частиною націоналістичної міфології, яка мала збудити народ від сну, сподвигнути його на боротьбу за визволення. З часом, особливо у другій половині 1940-х рр., жертва без надії на перемогу стає метою – для творення легенди на майбутнє. У буденній площині ця загальна спрямованість цілої визвольної спільноти виявлялась в оціночних судженнях, прикметниках, якими учасники подій описували загиблих та їхню смерть, або, навпаки, відсутності будь-яких оцінок.

На загальноприйнятому рівні смерть будь-якого повстанця та підпільника у боротьбі за волю є вже смертю героїчною. Однак, вивчаючи мемуарні джерела, примітно, що самі учасники подій виділяють «смерть героїчну», якою гине, втім, не кожний полеглий повстанець. Має бути присутня певна низка обставин та причин, чому побратими та очевидці так її характеризують.

У важкому бою повстанці не відступають, а до останнього б'ються і «вмирають смертю героїв, разом із своїм роєвим, другом «Совою» [154, с. 82]. Ворожий наступ сотня втримала, «геройськи окуплений смертю раненого чотового «Довбні» [122, с. 44].

Підпільні провідники «Сталь» і «Волош», що вдвох оборонялись від переважаючого ворога, загинули «геройськи» [173, с. 131–132; 168, с. 117; 181, с. 271]. Загибель командира «Карпа», що вів у бій свій відділ – «десятки відчайдушних вчинків зробили йому між стрільцями признання вояка-героя» [122, с. 97]. В уявленнях спільноти – загинути «геройською смертю» – означало боротись до останнього набою, не здаватись, в останній момент вкоротити собі віку, очолювати наступ тощо [119, с. 245, 240; 122, с. 107; 154, с. 189; 191, с. 297; 176, с. 225].

Траплялись випадки, коли й солдат ворожої армії потрапляв у скрутне становище і обирав смерть, а не полон. Вояки УПА відзначали схвально таку поведінку ворога: «Побачивши, що наближаюся, відбезпечив гранату й розірвався. Згинув геройською смертю» [159, с. 337].

За інший різновид можна визнати смерть на відпочинку. Коли вояки йшли у коротку відпустку у терен до знайомих чи родичів, то наражались на небезпеку. Стрільці отримували легальні відпустки, але командир попереджав, що можуть загинути «солодкою смертю». І, за спогадами підпільників, вдома у родичів чи у дівчини загинуло дуже багато вояків [159, с. 182].

Бачачи жахіття війни довкола та знаючи, що ворог жорстоко обійдеться з полоненим, вояки УПА та підпільники ОУН віддавали перевагу швидкому кінцю. Смерть від кулі у бою була бажаною та майже миттєвою. Така загибель розглядалась як гідний вчинок – повстанець відходив «туди, де вічна слава і честь» [189, с. 339; 154, с. 148]. Підпільниці, які спілкувались з повстанським середовищем, так само підтверджували, що смерть від кулі «без болю» бажав собі кожний повстанець [184, с. 88; 179, с. 312].

Про інші види смерті, як смерть зрадника або негідного повстанця, покараного військово-польовим судом або за вироком СБ, маємо небагато яскравих описів [176, с. 227, 234–236]. Очевидно, з причини певної зконструйованості неофіційних джерел (спогадів) так і офіційних – деяких тем воліли уникати та не вдаватись в подробиці. Проте це ще раз засвідчує, що гідна смерть, на думку учасників українського визвольного руху, варта уваги наступних поколінь, на відміну від смерті ганебної.

**Внутрішнє ставлення до смерті та готовність до неї.** Насамкінець, опишемо суб'єктивні переживання близькості смерті окремими повстанцями, щоб проілюструвати відчуття людини в екстремальних умовах близькості смертного часу.

Молоді повстанці, звичайно, часто не задумувались про смерть та поранення, незважаючи на кров та жертви довкола: «Хотілось жити, радіти, упиватися перемогами» [168, с. 177]. Вояки у мріях уявляли, як після перемоги заживуть новим життям, однак невдовзі гинули у засідці в бою з поляками [168, с. 128]. Це явище було помічене і в інших арміях [455, с. 61–62]. Вояки, які часто мріяли про майбутнє та були впевненими в своїй невразливості, гинули досить швидко.

При пораненні в обставинах смертельної небезпеки, перед повстанцями проходило все життя, вони ніби прощались з цим світом: «Ворожа куля досягла врешті й мене. В голові закрутилося, і я впав. Але притомності не втратив. Мов на екрані, пробігли в мене образи мами, сестер, братів та друзів і я подумав: чи це так умирають?» [154, с. 217–218].

Підпільники цивільної мережі ОУН Холмщини, замуrowані у малій криївці, не могли вийти, і через деякий час стало бракувати кисню. У цій безнадійній ситуації, коли, здавалось неможливо вибратись на поверхню, повстанці усвідомили смертну годину: «У моїй пам'яті почав пересуватися дуже кольоровий фільм, головним героєм був я, бачив у ньому всі свої літа, усі поступки, прочитані книжки, родину... мозок перелітали хаотичні думки, але очима душі я вже бачив далеку дорогу» [159, с. 131]. Подібні описи залишили й інші учасники партизанської війни [122, с. 833].

Смерть на війні ходить весь час поруч, і її досвідчені повстанці та підпільники сприймають як буденність. Серед своїх побратимів на запитання «як життя» відповідали: «б'ємо ворога, ховаємо полеглих друзів, а час від часу відпочиваємо по селах» [191, с. 160]. При звістці про загибель знайомого повстанця «зняли шапки і замовкли, вшановуючи пам'ять загиблого нашого односельця» [191, с. 160]. Смерть та прощання з загиблими на війні стає чимось буденним: «Над незнаними друзями-героями ми прочитали молитву і пішли далі» [189, с. 341–342]. «Вояцькими лопатками викопали ми могилу й поховали... двох наших друзів... і рушили в дальшу дорогу» [154, с. 292–293]. Повстанці відчували, що кожен загиблий побратим – це частина усієї спільноти визвольного руху [122, с. 313], ніби частка кожного з них, бо усі живі могли бути на місці загиблого, «кров його не піде намарно, а ще більше нас зцементує» [168, с. 47].

Постійно зосереджуватися на втратах, звісно, було неможливо та навіть шкідливо. Вояки намагались продовжувати жити та сміятися після болючих втрат. Але повністю забути все комбатанту важко: «Час-від-часу веселий настрій переривають спомини про дорогих друзів-героїв, яким доля призначила віддати життя на полі слави» [119, с. 449]. Особливою психологічною напругою були

сповнені миті чекання бою у спокої та усвідомлення майбутніх втрат і власної смертності. Повстанці казали, що в битві про смерть вже не думаєш. У такий час намагались з усіх сил відволіктись від моторошного чекання – жартували, розповідали анекдоти, грали в ігри [156, с. 85–86].

Кожного разу втрата бойових побратимів була не лише великою прикрістю, але й змушувала задуматись про людську долю. Кожен загиблій мріяв про щасливе життя, а в реальності «довкруги царює війна, де кожної хвилини треба бути приготованим на смерть» [168, с. 59].

Особливо зворушливою та прикрою для повстанського середовища була втрата старшини [149, с. 206; 122, с. 853; 166, с. 192–193; 119, с. 450–451; 189, с. 298]. Під час нападу на Бірчу загинули «улюблені командири»: курінний Перемищини «Коник» і сотенний «Орест» [154, с. 120]. Інший подібний опис з хроніки сотні «Вовки»: «їдким болем в'їлась в серце стрільців смерть командира «Карпа» [122, с. 97].

Загибель 17 чоловік медперсоналу та хворих у санітарному пункті на горі Хрещата сильно вразила підпілля. «Наші ноги самі станули на колінах. Гаряча молитва серед тої суворой повстанської ночі уноситься до небес за упокій упавших наших друзів» [154, с. 173]. «...Ми відчували враження маєстату смерті сімнадцятьох героїв, які не здалися ворогам, а вбрали смерть» [176, с. 225]. Це прощання з загиблими у підземеллі криївки проходило без почесних залпів, без вінків та домовин. Смерть підпільника відрізняється від смерті солдата. Вона приходить у тиші лісу, у духоті криївок. І лише мовчання та жага помсти лишається їхнім побратимам [154, с. 173].

Тут слід сказати про відчуття та бажання помсти у вояків УПА. Все нові та нові втрати завдавали болю повстанцям, які дуже часто у розпачі присягались помститись за загиблих, особливо після побачених знущань та понівечених ворогом тіл [25, арк. 2; 135, с. 450; 191, с. 195]. Такі приречення були доволі частими серед вояків. «В серцях стрільців тверда постанова помсти» [119, с. 451; 122, с. 97, 71, 827; 123, с. 171; 154, с. 120, 173]. Інколи обіцянка помститись ворогові справлялась у першому ж бою, не зважаючи на прохання ворогів-поляків



про милість [191, с. 193–194, 199]. На війні перед обличчям смерті у людини зміщуються поняття про добро та зло, милосердя, помсту, які були в них у мирні часи.

Життя повстанців та підпільників було насичене ситуаціями, коли, здавалось, іншого виходу не залишалось, крім як вбити себе. Ми вже торкались цієї проблеми у розділі про бойові поранення. Також проблема самогубства під час бойових дій залишається актуальною і в наш час. Психіка комбатанта напружена до межі. Бачачи смерть довкола себе – ворогів та побратимів, цивільного населення, у надзвичайній ситуації – загрозі полону, важкому пораненні, – стрільці УПА та підпільники ОУН воліли заповідати собі смерть. Прикладів цього є величезна кількість. Лише у згаданих вже «листочках полеглих» ВО «Сян» з 507 близько 40 осіб вбили себе у бою перед загрозою полону [134, с. 29–218; 142, с. 264–265]. Повстанські провідники час від часу нагадували, що не можна здаватись у ворожі руки, а слід вчиняти бойове самогубство [48, арк. 19; 146, с. 673].

Не кожна людина, навіть на війні, виробить в собі готовність до смерті в будь-яку мить. Робота підпільника ОУН часто передбачала таку рішучість. Перевозячи цінні документи, кур'єри були готові вжити отруту в разі неминучої небезпеки [159, с. 210]. Це, звісно, перегукувалось з ідеологією націоналізму, яка налаштовувала послідовників до посвяти та самопожертви: «Щоб нація могла жити мусять найкращі її сини вмирати» [56, арк. 49]. Про те саме йшлося у Інструкції за 1947 р.: «“Перемога або смерть”... дійсна, невідхильна дійсність» [71, арк. 34]. Згідно із загальновідомими заповідями націоналіста, він мав бути на «все готовий», в тому числі «кожної хвилини віддати своє життя». Польські спеціальні служби у своїй аналітиці стверджували, що українські бойовики дуже фанатичні та зневажливо ставляться до смерті. При чому в їхній поведінці «відсутні будь-які ознаки прийдешнього морального занепаду» [142, с. 264–265].

Повстансько-підпільне середовище уважно ставилось до своїх загиблих. Їх намагались забрати з місця битви, гідно поховати в селах, на полях боїв або окремих партизанських цвинтарях. Могили комбатантів, героїв – борців за волю,

були також символом вічного життя у пам'яті живих та нації. Незважаючи на це, втрата побратима, звісно, завжди була болючою, особливо улюбленого командира, який був наче батьком для вояків. Смерть друзів сповнювала живих повстанців почуттям відповідальності – помститись, вести боротьбу до перемоги або власної загибелі. Ритуали, пов'язані з похоронами, панахидою, вшануванням ретельно виконувались повстанцями з різним масштабом, залежно від ситуації. Таким чином, скріплялась уся спільнота українського визвольного руху в єдине ціле. Апеляція міфології ОУН до «мертвих, живих і ненароджених» виховувала націю.

За уявленнями самих учасників визвольного руху «добра» смерть – від кулі, у відчайдушній боротьбі до останнього набою, якого у безвиході залишали для себе. Небажаною та «поганою» вважали смерть в полоні, за негідний вчинок. Переживання екстремальних умов воєнних дій напружувало усі духовні та фізичні сили українських повстанців, змушувало поглянути в обличчя смерті. Війна як «межова ситуація» дає людині можливість зовсім інакше усвідомити себе, ближніх та життя в цілому. Ті, що залишились живі, отримали, як ми бачили, досвід неймовірної сили та значущості. Після цього людина вже ніколи не буде такою, як була.

### **3.4 Стосунки між комбатантами та українським цивільним населенням**

Українська повстанська армія не мала розгалуженого державного апарату чи владної вертикалі. Лише нелегальна при будь-якій владі спільнота ОУН забезпечувала для неї все необхідне. Партизанська армія та спосіб ведення бойових дій, як ми зазначали на початку, має низку відмінностей від регулярних військ, але все одно потребує постачання, певної логістики та організації, задоволення базових людських потреб. Те саме стосується місцевого населення, яке стає для іррегулярних збройних формацій джерелом необхідних ресурсів. Мимоволі цивільні у районах партизанської війни стають своєрідними «непроголошеними

громадянами», які мають сповняти ряд повинностей, платити податки на користь революціонерів та боротьби. З іншого боку, місцеві мешканці залишаються цілком офіційними громадянами державного утворення, на території якого вони живуть, в нашому випадку для жителів Закерзоння це була Польща.

У результаті, ми маємо доволі складний вузол взаємовідносин між всіма учасниками (з власної волі, або без) воєнного конфлікту, що позначений також жорстким міжетнічним протистоянням. Така ситуація, незважаючи на свою трагічність, стає дуже цікавою для історичного антрополога та мікроісторика.

Український визвольний рух на Закерзонні у 1943–1947 рр. намагався вести активну оборону українського населення від атак польських націоналістичних боївок та новопосталих комуністичних формацій. Головним завданням, яке поставив перед Закерзонськими повстанцями керівник Ярослав Старух, була оборона населення від переселень [146, с. 491–492]. Боротьба з переселенням, за уявленнями провідників Закерзонського підпілля, була боротьбою «за можливість нашого існування та роботи в майбутньому» [132, с. 191–192]. І повстанський рух робив дійсно усе можливе, щоб зупинити переселення [92, арк. 53; 65, арк. 16–19, 20–21, 30–31; 445, с. 182–188; 142, с. 170; 144, с. 164–165, 171–173, 222; 404, с. 428–431; 175, с. 114; 193, с. 80–82]. Саме проживання українських людей на цих теренах стало життєво важливим для ОУН і УПА, адже з їх остаточним виселенням у 1947 р. припинився й сам партизанський опір.

Дуже багато повстанців та підпільників були родом з закерзонських сіл та містечок, або мали тут родичів і знайомих. Ця обставина змушувала вояків до останнього боронити свою землю і місцеве населення [154, с. 74, 76; 191, с. 56–57, 124, 223; 190, с. 87; 146, с. 512; 162, с. 7]. Частими були приклади, коли селянин бачив, як вороги палять його хату, вбивають чи виселяють родичів або повністю знищують населений пункт, як трапилось у Павлокомі, звідки походив П. Й. Потічний. Ця обставина не залишала іншого вибору, окрім піти на безкомпромісну війну – в ряди УПА [144, с. 177; 162, с. 200; 199, с. 48–50]. Лемки, за спогадами вояків, йшли до УПА через репресії поляків, особливо на

початковому етапі. Це дозволяло командирам поповнювати лави сотень та створювати нові [165, с. 92].

**Цивільні і комбатанти у повсякденних практиках.** Як ми вже бачили у попередніх розділах, УПА переважну кількість продуктів отримувала від українських селян. Взаємодія з населенням була одним з головних факторів виживання в партизанському житті. Селяни радше ділились зі своїми партизанами, ніж з польськими урядовими чи повстанськими військами [180, с. 86; 176, с. 18, 63–65; 398, с. 42; 194, с. 46, 76; 165, с. 46; 177, с. 2–13; 168, с. 36, 65, 87; 119, с. 244, 269, 287, 316; 163, с. 90; 184, с. 38; 122, с. 73, 74, 77; 191, с. 41; 119, с. 479, 157]. За взяті харчі повстанці іноді розраховувалися радянськими грошами [119, с. 158] або бофонами [27, арк. 192; 332].

Перед самим виселенням прихильне до підпілля населення ділилось останнім приготованим хлібом, одягом, навіть худобу відганяли у ліс – для УПА. Вояки при цьому зауважували, що люди, яких депортували, більше журяться ними, ніж собою [45, арк. 53; 162, с. 216; 178, с. 92; 191, с. 289, 307–308; 189, с. 329–330]. Бували випадки, коли повстанцям їжу у ліс приносили діти. Подекуди, виявляючи ентузіазм у цій справі, без прохань і наказів, чим приємно вражали дорослих солдатів. Такі приклади сповнювали повстанців гордістю «не диво отже, що польські жовніри говорять: “Ляс не здобити” [178, с. 91, 138; 154, с. 226–227].

Як вже говорилося, селяни дуже часто брали націоналістів до себе на ночівлю [168, с. 102, 54; 159, с. 321; 154, с. 206; 122, с. 47; 178, с. 27–34; 189, с. 141; 190, с. 87; 154, с. 221]. Але досить часто населення не лише прихищало, а й переховувало своїх повстанців і ставилось до них по-справжньому родинно [182, с. 36]. Наприклад одна сім'я прийняла Д. Грицька «Цяпку» «як рідного сина» [191, с. 58–59]. Підпільники у присутності ворога вдавали себе членами селянських родин. Селяни підігрували у таких ситуаціях [189, с. 74–75, 81, 83; 165, с. 60–62]. Доводилось навіть тимчасово ставати чоловіком дівчини, коли у хаті жили російські солдати: «навіть лягти спати в одно ліжко, аби лиш усе було так, як у людей» [159, с. 207].

У більшості районів, де діяла підпільна мережа, існувала цивільна інформаційна система – частіше за все жінки, дівчата та діти, а бувало, що й старші люди повідомляли про наближення ворожих військ, появу підозрілих осіб, постачали розвіддані про ворожі маневри або агентуру [189, с. 104, 165, 246; 191, с. 101, 47, 124, 154; 175, с. 129; 194, с. 54; 165, с. 42].

Багато населених пунктів повстанці та підпільники трактували як свої осередки та столиці. Наприклад: село Тисова – осередок надрайонного проводу ОУН у 1945 р. [190, с. 198]. Села Пашова, Середниця, Бережниця Нижня, Ямна Долішня та Горішня були столицями району, де партизани могли перебувати кілька днів «півбезпечно», отримувати й писати пошту, інструкції, звіти [167, с. 98, 162]. Тут люди «ставляться до нас дуже зичливо», а вояки разом з цивільними співають пісень [191, с. 13, 102]. Головним штабом надрайону Бескид було с. Бережниця Вижня: «дуже свідоме українське село». Тут відбувались наради, заходили провідники. І. Тимочко писала: «Тут я почувала себе як у рідній сім'ї» [190, с. 108]. Поляки, за свідченнями підпільниці Нати Ленко, вважали село Верхрату, що на Любачівщині, повстанською столицею. З 500 людей населення у 1945 р. не виїхало близько 100, але вони допомагали повстанцям: «Вдень – ані душі, з коминів не курилося. Люди чекали ночі, коли «постане Україна» [184, с. 56, 58].

Олекса Коноподський «Островець» подав у своїх спогадах найважливіші назви численних сіл, в яких повстанці часто зупинялись, і де мали свої «гнізда». Цікаво, що багатьом з цих локацій – селам, окремим хатам, лісам, повстанці давали свої назвиська. Наприклад: село Лімна – «Пісня», село Ляхава – «Солянка» [189, с. 88, 141], село Завадка Морохівська – «Віфлеєм», буковий ліс над селом – «середина світу», у с. Воля Петрова хати «Цьвонкало», «Мулик» і «Стефура» [189, с. 289–291].

Про такі осередки антиурядових партизан писали й польські військові. Села Довжниця – Команча протягом тривалого часу були осередком та базою постачання для визвольного руху [111, с. 222].

Як вже говорилося, у деяких спогадах із Закарпаття ми зустрічаємо свідчення авторів про так звану «Повстанську республіку», яка діяла в районах польсько-радянського прикордоння [191, с. 97, 101, 103, 117, 121, 188; 168, с. 32, 143; 189, с. 170; 171, с. 71, 83]. Звісна річ, тут не йшлося про повномасштабну державність, але скоріше про певну підконтрольність терену та місцевих мешканців українському підпіллю. Подібні твердження повстанців певною мірою підтверджуються радянськими й польськими документами, у яких йдеться про цілі райони поза урядовим контролем – не було відповідної організації адміністративного та господарського життя. ОУН і УПА проголошують самостійність, вивішують прапори та створюють власну поліцію [59, арк. 106; 132, с. 194; 145, с. 155; 213, с. 218; 458, с. 52–62]. Крім того, повстанський рух мав власну цивільну адміністрацію і відповідний виконавчий апарат у терені [142, с. 96–98; 111, с. 157; 144, с. 210].

Зустрічаючи загалом прихильне ставлення населення до себе, повстанці відзначали й «ідейних симпатиків», для яких співпраця з комбатантами була щирою допомогою [189, с. 141]. В уявленнях комбатантів справжній свідомий селянин – це той, який йде в УПА «гинуть зі зброєю в руках, бо вибрали чесну смерть замість рабського життя» [191, с. 146].

Як ми бачили у розділі про повстанську медицину, селяни допомагали визвольному руху з хворими чи пораненими вояками, переховуючи їх у своїх помешканнях, в криївках під ними або допомагали транспортувати поранених до лікаря. Хворий вояк, будучи довгий час на утриманні у цивільних, допомагав їм по господарству [165, с. 43, 48–49, 60–62; 154, с. 138; 163, с. 237–238; 189, с. 132].

Взаємодію населення та партизанського війська наочно передала Наталія Башук: «Усю ніч скриплять по хатах двері, туркотять важкі вози, стукотять копитами коні й човгають люди по замерзлій дорозі... Вранці затерто всі сліди «гостей». Село закопує ще не сховані рештки домашнього скарбу і працює з гуком і стуком, щоб вдаваною байдужістю обманути ворога» [184, с. 39]. У таких практиках народжувався вислів «день для міліції і УБ, а ніч – для УПА» [145, с. 400].

Наявні спогади самих селян показують, що повстанців вони трактували як гарантію безпеки – коли «прийшли наші», то насилля не буде, а коли «наші пішли», то може статись будь-що [172, с. 90, 114–115]. Представники української громади у Холмі погоджувались, що лише УПА може захистити населення від польського насилля: «Сьогодні очі українського населення Холмщини звернені в бік УПА» [135, с. 351].

Комбатанти, у свою чергу, дуже часто наводять приклади вдячності цивільних за успішний бій з польською боївкою чи урядовими військами, що займались переселенням [146, с. 522; 165, с. 92]. Особливо у віддалених селах, заглиблених у польський етнічний масив – ця проблема була болючою, бо сусідні польські поселення вчиняли напади та вирізали українські. Закерзоння як регіон міжетнічного прикордоння загалом дуже складний і очікує подальшого вивчення з точки зору фронтірності місцевих взаємовідносин цивільних та людей зі зброєю в урядовій чи повстанській уніформі.

Момент єднання партизанів та цивільних людей чітко видно під час відзначення свят та різних церемоніалів, що ми детально описували вище. Часто релігійні свята, відзначались з місцевим населенням, яке готувало урочисті страви, а вояки за гарних умов в терені могли розважити їх виставою, хором, піснями чи іншою забавою [189, с. 256–258, 325–326; 163, с. 82; 181, с. 348–349; 168, с. 35, 125; 154, с. 205, 162; 122, с. 70–71; 123, с. 207; 184, с. 44–45; 190, с. 195–196]. Доходило до того, що окремі села «ображались» на відділи УПА, які не зайшли до них на свято. Тому командири відправляли окремі чоти в різні села, щоб задовольнити людей [166, с. 126, 152–155; 169, с. 67; 177, с. 14; 178, с. 99–100; 190, с. 87].

Далі ми подивимось, як визначали настрої населення офіційні документи підпілля. Репресії влади та матеріальне становище відбивалися на настроях українських мас [120, с. 378–379, 389–390, 735–736], хоча, загалом, вони ставились до визвольного руху прихильно [120, с. 691, 697, 703–704, 712, 719]. ОУНівці часто фіксували «ріст національної свідомості», що є для них безперечним позитивом, з огляду на попередню пасивність населення з Холмщини, Підляшшя, Лемківщини, Любачівщини, Надсяння [136, с. 881–882, 900]. Люди помічають, що присутність

відділів УПА зменшує присутність ворожих військ, вболівають за бойовими перемогами та жаліють за поразками українських повстанців [120, с. 378–379, 395, 408, 704, 712, 719, 735]; «радо вітають кожного стрічного повстанця» [120, с. 369]; «кого знають, за тим плачуть» [120, с. 735].

За оцінкою повстанського звіту у надрайоні «Холодний Яр» (Перемишль-Лісько-Бірча) високою є «жертвність» українського населення у визвольній боротьбі. Для УПА вони віддають останнє, що мають. Хоча іноді повстанські контингенти харчів були досить важкі для селян, і так пограбованих ВП [120, с. 398, 405, 415, 704, 735–736]. У складних умовах серед людей розвивається взаємна солідарність. У багатьох були спалені хати та втрачене майно – в біді підтримують один одного, знаючи, що завтра допоможуть йому. Певною мірою втрачалось почуття приватного – все майно в селі ставало спільним. Ці факти подобались керівникам підпілля, адже люди організовувалися самостійно [120, с. 379, 391, 404–405, 415, 422, 719, 735–736; 182, с. 66].

Коли сотня відходить з села «люди прощають їх (*повстанців – прим. В. П.*) зі сльозами на очах, бо знають, що кожночасно можуть піти у бій з ворогом» [120, с. 391]. Такі самі враження від спілкування з місцевим населенням можна зустріти й у спогадах учасників подій [190, с. 93; 189, с. 165, 197; 191, с. 16]. «Населення, ... віддане нам і нашій справі. Як тужили за нами люди, не вмію й описати... Називали нас своїми «орлами», «соколами», «героями», «хлопцями з лісу», «дорогими оборонцями», «рідним військом», «дітьми» [189, с. 303–304], «чекають повернення мов рідних синів» [175, с. 128], «...уважали нас за своїх оборонців» [191, с. 154]. Про особливо зичливе ставлення місцевої людності Перемищини до УПА відзначають й польські військові [111, с. 88].

З іншого боку ми бачимо звіти підпілля про настрої українського населення у надрайоні «Бескид» (Лемківщина) і тут картина не завжди така однозначна. Інформативні звіти за період 1945–1947 рр. показують, що настрої досить мінливі та залежать від обставин. Без роботи ОУН населення дуже швидко підпадає під інші впливи [59, арк. 105; 120, с. 196, 235, 242]. Після прибуття рейдуючих відділів УПА – населення більш прихильне. Однак, більшість служитиме будь-якій



озброєній людині з ВП чи УПА [120, с. 168–169]. Часто службу ворогу підпільні провідники списували на страх перед терором [120, с. 225, 235]. Часом таке ставлення можна було зустріти й у деяких районах Перемищини [120, с. 758] чи Любачівщини – від паніки перед поляками селян може врятувати успішна акція УПА [112, с. 286].

За свідченнями повстанського звіту, було багато випадків, коли лемківські селяни готують святкові подарунки для польської адміністрації. Опісля вилучення «презентів» підпіллям, люди казали, що «ми вам даємо і полякам даємо» [120, с. 170].

Після нападів поляків населення більш прихильне до повстанців, особливо, коли бачить відплатні акції [120, с. 169, 256, 277] і навіть бажає, щоб УПА проводило їх [120, с. 208]. Бачачи, що з виселенням та грабунками можна боротися, населення стає відважнішим та впевненішим, хоч УПА й не може повністю врятувати їх від виселення [120, с. 187–188, 217, 243, 249]. Селяни стали більше поважати українських повстанців, після важкої зими 1946–1947 рр. з масовими облавами польських військ [120, с. 256].

За спостереженням укладачів звітів, до ідеї УССД на Лемківщині народ ставився позитивно, але допомагати матеріально змушений під примусом [120, с. 231, 235]. Хоча за вдалі акції проти поляків люди називають сотню «Хріна» «лицарями Лемківщини» та вітають з перемогами [132, с. 204]. Однак самі до сотень воювати лемки не сильно хочуть, також з місцевих мало ідейних працівників підпілля [120, с. 196, 235, 242, 225]. Молодь втікає від вступу в УПА, обираючи як «альтернативу» службу ВП – це визнають не тільки польські донесення, але й самі члени підпілля [111, с. 67–68; 120, с. 231].

Проблемним для повстанців залишався район західної Лемківщини – Криниччина та Горличчина. Місцеве лемківське населення було під впливом поляків та до українського підпілля ставилося насторожено і подекуди навіть вороже, не розуміючи суті боротьби. Місцеві люди вважали себе русинами, «про Україну не чули», а повстанців закликали розходитись «по домах» [165, с. 124; 163, с. 117]. Повстанці з Тернопільщини часом не розуміли діалектну говірку

лемків, що додатково створювало дистанцію між ними [165, с. 44]. Такі настрої використовувала влада – розвивала систему сексотів, показово виселяла людей, що підтримували УПА. Зі звітів можна побачити, що під впливом роботи ОУН, селяни цього терену трохи змінили своє ставлення руху на краще [120, с. 171, 270, 274]. Щоб осягнути цю мету, було створено окремий надрайон «Верховина», щоб зосередити зусилля у втриманні тамтешніх мас за собою. Направлялись сюди також сотні УПА на рейдування [163, с. 117; 165, с. 121–123].

Водночас, повстанці нотували, що кожне село, куди вони заходять у 1944 р. – там «зустріч з приязню та любов'ю селян-лемків». Молодь радо долучається до підпілля та повстанців [154, с. 74, 76]. З пізніших часів у спогадах також бачимо загалом приязне ставлення вояків до лемків. У їхніх селах панувала гарна організація та свідомість [165, с. 107]. До рейдуючих відділів з прихильністю ставиться населення інших теренів – Любачівщини і Холмщини, де місцеві люди зустрічали відділ УПА з хлібом та сіллю [59, арк. 97; 172, с. 208; 112, с. 288].

Найпроблемнішим для ОУН і УПА був терен, найбільш заглиблений у польський масив – Грубешівщина, Холмщина, а особливо Підляшшя. Населення тут часто дезорієнтоване ворожим терором. Це посилюється тим, що відділи УПА слабкі і не проводять акцій, хоча селяни підпілля загалом підтримують [76, арк. 36; 69, арк. 3; 68, арк. 27–28; 146, с. 522; 122, с. 560, 565, 570].

Прихильні люди, однак, не виявляють бажання йти в ряди повстанців. Частина населення не вірить в ідею боротьби за визволення та її перемогу [76, арк. 36; 122, с. 565–566, 570]. Деякі підпільні діячі також з родинами виїжджають в УРСР, що ще більше деморалізує населення. УПА, окрім мінування мостів не справджує очікування людей у боротьбі з виселенням [72, арк. 36; 122, с. 570]. У документах підпілля зазначалось, що з населенням працювати важко, бо бракує політичної підготовки, воно не розуміє боротьби. Є люди, які не люблять владу і більш податливі – частіш за все «інтелігенти» з середньою освітою. Однак, як зазначав підпільний звіт, селяни слухають та вірять лише своїм та тим, кого знають [122, с. 645]. Організація відчувала тут нестачу фахових кадрів для роботи з населенням [122, с. 683].

У 1946 р., на фоні загального співчуття до визвольного руху, населення Підляшшя, коли треба допомогти чи взяти участь у боротьбі «про те не хоче навіть і слухати» [122, с. 612–613, 615]. На цих теренах частими були випадки, коли українці переходили «у поляків», щоб не мати клопоту з протиборчими військами УПА чи ВП, про визвольну боротьбу не хочуть і знати [122, с. 620, 623; 445, с. 197]. Вояки згадували, що втратили тоді через переселення та перехід в костел близько 80 %, що однак не сильно вплинуло на діяльність УПА [159, с. 134]. Деякі підпільники з розумінням ставились до вимушеного для людей переносу метрик, і відмічали, що люди все одно до костелів ходили у вишиванках [175, с. 123–124; 59, арк. 87, 102].

Але в таких умовах найменша провокація польських сил безпеки чи зрада повстанця – ставала причиною деморалізації. Навіть прихильні до визвольного руху селяни боялися давати хліб та інформацію [122, с. 630–631]. Хоча з цих теренів є й більш позитивні реляції. Зимою 1947 р. місцеві прихильні до УПА, і співпрацюють з ворогом лише під загрозою терору: «За одинокий свій правильний уряд вважає командні чинники УПА і до них звертається за радою, чи з полагодженням всіх справ» [122, с. 554].

Відносини між українськими комбатантами та цивільними можна підсумувати цитатою зі звіту: «настрої мас, це неначе солом'яний вогонь» [120, с. 224]. Від успішних дій чи то ВП, чи УПА залежала прихильність населення, яке однак служитиме будь-якій людині зі зброєю.

Про загальну підтримку українського населення Закерзоння звітують й польські службовці. Люди поповнюють повстанські загони, допомагають матеріально. За характеристикою польських військових: «співпрацює при організації бандитських операцій, проводить широкомасштабну розвідку за допомогою сильно розгалуженої цивільної сітки»; «...банди користуються великим авторитетом серед українського населення» [111, с. 157, 158, 242, 88; 132, с. 20]. У 1947 р. лише завдяки депортації українців з їхніх земель польському комуністичному уряду вдалось ліквідувати цивільну мережу УПА, а отже матеріальну та соціальну базу [111, с. 299, 310, 395].

**Допомога підпілля населенню.** Підпільники намагались організувати життя місцевого населення у різних його сферах та проявах. ОУН заохочувала українських вчителів, що навчали школярів – для підтримки їм доставляли харчі. «І треба визнати, що підпільне шкільництво, проведене нелегально, потайки, без підручників було непогано облаштовано», згадувала вчитель-підпільниця Наталія Башук [184, с. 40]. Про організацію шкільної або домашньої освіти видавались інструкції надрайонних проводів. Повстанці мали опікуватись освітою дітей, змушувати місцевих інтелігентів таємно вчити молодь. КП інструктував підлеглих збирати усі книжки та журнали, і вивчати, як членам визвольного руху, так населенню і, особливо, дітям [47, арк. 44; 101, арк. 39; 59, арк. 88–90]. Жодну книгу чи «революційне видання» не можна нищити чи пускати на цигарки [122, с. 655–656; 146, с. 495]. Підпілля стає для селян своєрідною адміністрацією та авторитетом, до яких ідуть за порадою та судом [59, арк. 88–90; 149, с. 225; 189, с. 94, 184].

ОУН намагалась усіма доцільними засобами підтримувати своїх цивільних симпатиків, помічників і простих селян. При нагоді організовували їм потрібні речі – худобу, картоплю, м'ясо, одяг «хай має й господар з чого жити, бо його харчі з'їдав наш відділ» [189, с. 148, 183, 92, 270; 165, с. 49–50; 172, с. 90]. У 1944 р. відбиті на лігеншафтах продукти та худобу могли повернути пограбованим селянам [163, с. 10]. Підпілля підтримує селян вказівками та порадами, тим, кому ВП спалило хати, допомагає харчами [144, с. 103, 109, 129, 175, 178–182; 120, с. 223]

Під час переселень УПА укривало в лісах людей, які втікали від поляків. Годували їх «партизанською їжею», ділились запасами з продовольчих криївок [91, арк. 37; 112, с. 327; 162, с. 199]. Сотні УПА спеціально квартирували у цей час біля людей для їх охорони [189, с. 272; 162, с. 198–200]. Підпілля вчило населення виживати в умовах війни та безкомпромісного ворога. Провід наказував показувати селянам як робити криївки та ховати харчі [53, арк. 3–7; 144, с. 164–165]. Цікаво, що про такі випадки є свідчення й у спогадах господарчого референта Івана Оліяра «Кума» [162, с. 198–199].

Провідник ОУН Закерзоння Я. Старух «Стяг» наказував організувати посівну кампанію серед населення, забезпечити худобою для праці. У разі потреби звертатись до польських «небандитських» сіл, й у них просити худобу та реманент. ОУН допомагала та організовувала селян у жнива [119, с. 412; 22]. Родинам учасників визвольного руху, сім'ям загиблих, поранених, арештованих, сиротам та своїм ідейним людям призначалось найбільше опіки. Такі витрати називались у підпільних господарників «суспільною опікою». Під піклуванням комбатантів перебувало до двох десятків сімей у районі – для їхніх потреб видавалась тканина на одяг, продукти та готівка. Могли також організувати подарунки на свята чи передачу для арештованих [22; 162, с. 208; 122, с. 736–737, 748; 120, с. 813–814].

**Конфлікти та насилля щодо цивільних.** Звичайно, як на будь-якій війні, бували випадки, коли комбатанти вчиняли насилля над цивільними. Українська партизанка на Закерзонні у 1943–1947 рр. не була виключенням. Хоч це явище не було масовим, адже співпраця з людьми була достатньо широкою, але менше з тим мала місце.

Радянські донесення про переселення українців з Польщі в УРСР свідчать, що на селян, які виявляли бажання евакуюватись, відділи УПА чинили тиск, забирали худобу та інші речі. Певна кількість господарств могли бути спалені, а люди страчені. Всі інші були попереджені, якщо зберуться виїжджати, їх чекатиме така сама доля [145, с. 246, 269].

Важко судити, наскільки така поведінка була вигідною для визвольного руху, бо якщо УПА так чинила всюди, місцеві люди залишили б їх без підтримки. Можна припустити, що справа була в недостатньо лояльних до повстанців людей, які були за це покарані. Приклади такого сценарію є й у повстанських джерелах. Певні села іноді виходили з-під впливу підпілля й більше спілкувались з поляками, «деякі хлопці й дівчата стали ходити на польські забави», особливо це помітно в україно-польському етнічному прикордонні. Потім привернути їх на свій бік було досить важкою працею – особистими розмовами, мітингами [162, с. 198; 120, с. 712]. Колись «своє» для повстанців село ставало «джерелом деморалізації», за висловом С. Стебельського «Хріна» [189, с. 185]. У декотрих селах місцеві

нарікали на повстанців, що «через вас поляки не дають нам спокою». Але переважно повстанці у таких випадках намагались наголошувати, що це винятки і лише окремі особи [191, с. 155].

Деякі люди співпрацювали з польською владою, даючи відомості про пересування УПА. Особливо «запопадливих» повстанці вивозили вночі у ліс та карали биттям шомполами: «І виявилось, що декому таки треба шомполів, щоб у нього заговорило сумління. Від того часу він перестав доносити на нас, а в деяких ситуаціях навіть помагав нам» [163, с. 91]. На теренах Перемищини, за інформацією звітів, ворожої агентури серед цивільних було мало. Якщо й були, то це проходило на рівні особистісних відносин – коханки-українки розказують коханцям-полякам про події у селі [120, с. 379]. Донощицтво поширилось в різних теренах Закерзоння зимою 1947 р., коли умови стали набагато важчими, а натиск польських силових органів дужчим [120, с. 720; 122, с. 551].

Відповідну «профілактику» серед населення проводила СБ ОУН на випадок контактів з ворогом. Наприклад, одній українській дівчині «дано застереження тому, що хотіла вийти заміж за поляка, тим самим змінити віру і національність». Господарства сексотів спалювались. Українець, який «під впливом ворожої пропаганди змінив в костелі свою віру та національність, перейшов на поляка» був покараний побиттям «буками», а біля його спаленого будинку залишено напис: «Спалений через УПА (*так в джерелі – В. П.*) за зраду українського народу і православної віри» [132, с. 109–110].

Смертна кара передбачалася за доноси, викриття окремих членів підпілля чи їхніх квартир, агітацію за переселення. Усі, хто був арештований урядовими силами, а потім відпущений на волю та повертався, потрапляли до служби безпеки, яка «переслуховувала» людину [74, арк. 9; 3, ф. № 0000015–40; 8]. Також СБ займалась пошуком та ліквідацією криміналітету – невинуватих злодіїв-крадіїв, яким не допомагали виховні «буки» [3, ф. №0000036; 75, арк. 3].

Провід вказував, що сексотів треба знищувати лише індивідуально, жодним чином не застосовуючи масових репресій та колективної відповідальності до членів сім'ї. Однак, до таких осіб дозволялось застосовувати репресивні заходи на

кшталт конфіскації майна або спалення хати [48, арк. 32–33]. Місцеві люди були незадоволені від активності деяких боївків СБ [149, с. 217].

Ситуації нещирості цивільних, небажання ділитись, або відвертої непокори при заготівлі потрібних речей учасники визвольних змагань теж нотували. Цим намагались показати, що такі моменти були, хоч і не часто. Деякі селяни ніби радо вітали повстанців та готували їжу, але боялись наразити себе на найменшу небезпеку. Це не подобалось воякам, які постійно жили у смертельній небезпеці, і в таких занадто обережних господарів показово не хотіли більше брати харчі [191, с. 292]. У певних теренах селяни дуже підозріливі і не привітні, в таких сотня на марші довго не затримувалась, щоб не натрапити на засідку. Вояки зауважують, що такий місцевий контингент «респектує лише зброю». Хоча навіть в таких населених пунктах є добрі та щирі господарі [194, с. 77–78]. Поодинокі селяни не хотіли співпрацювати та вдавали хворих, щоб не готувати їсти, і повстанцям доводилось робити це самим [122, с. 129].

У інших негостинних господарів доводилось силою забирати продовольство [152, с. 129–130; 176, с. 125–127]. Селянам не подобалось таке поводження зі своїм майном та худобою. Коли сотня «Біса» вилучила корову у селянина, той не довго думаючи поскаржився на це урядовим військам, які вирушили за сотнею в облаву [194, с. 54]. Траплялись випадки, що повстанці з'їли усі запаси селянина, які для них не призначались, чим викликали обурення господарів. Так один селянин поскаржився «Рену», що його вояки поїли усі боби та квасолу, за що курінний суворо вилаяв усі сотні [165, с. 35–36].

Інколи підпільникам треба було швидко схватись від облави у якійсь хаті, але селяни не бажали відчиняти – чи то зі страху перед поляками, чи з неприязні до партизанів. Тоді комбатантам доводилось погрожувати господарям, щоб впустили, а якщо розкажуть ворогам – спалять усе господарство [160, с. 213].

Можна сказати, що всі матеріальні блага місцевих мешканців трактувались повстанцями як резерв підпілля. Видача тих чи інших потрібних речей уявлялась ними за обов'язковий для кожного українця воєнний збір на визвольну боротьбу – своєрідний податок за захист та опіку комбатантів.

Повстанці досить часто розпоряджались майном простих людей як своїм власним, у директивній формі наказуючи «організувати» собі потрібні речі. А в разі небажання ділитись могли пригрозити та вдатись до насилля [154, с. 258; 122, с. 711; 165, с. 193; 162, с. 117; 191, с. 233; 176, с. 125–127]. Підпільник Іван Лико для кращого пересування засніженим тереном потребував лиж, які були власністю одного молодого хлопця. На зауваження селянина, що вони «мені потрібні для власної втіхи», підпільник дуже розлютився та пригрозив зброєю, адже він воював за цього хлопця і лижі потрібні для боротьби, а не розваг [176, с. 135].

Певні особи з середовища підпілля занадто надуживали своїм озброєним статусом, за що потім каралися польовим судом. «За самостійне зареквірування свиней у цивільного населення» санітара і двох вістунів сотні «Галайда II» засудили до смерті зі заміною на 25 «буків». Інших кількох співучасників також покарано різною кількістю ударів [146, с. 780].

Самі учасники визвольного руху визнавали, що серед повстанців були такі, які погано ставились до місцевої людності. Багато українців Холмщини стали співпрацювати з НКВД після переходу фронту [162, с. 106]. На Лемківщині люди скаржились підпільній адміністрації на поведінку стрільців Хріна [17]. Сотенному «Крилячу» селяни нарікали, що «якісь наші, які позабирали цивільні речі і були злі, як ніколи...». Сумлінному командирі було соромно за своїх побратимів: «З оповідання виходить, що це з відділу Ластівки. Неприємно слухати такі речі. У цьому випадку відповідальність несе командир» [178, с. 61–62].

Керівники визвольного руху на Закерзонні видавали цілі звернення до членства «у справі охорони населення перед грабунками і крадіжками», щоб «не допустити між українцями проявів морального розкладу». Воїн УПА перш за все оборонець населення, а не грабіжник. Негативні явища серед повстанців слід «безоглядно винищувати» [146, с. 780–784]. Від командування та проводу надходили інструкції про неможливість щось «позичати» в населення з матеріальних благ, а потім не віддавати, бо може пошкодити авторитет визвольного руху. В таких випадках наказувалось краще одразу реквізувати [122, с. 386].



Про дотримання культури у спілкуванні повстанців з цивільними час від часу нагадували ватажки підпілля різного рівня [132, с. 202]. Провідник ОУН Закерзоння Я. Старух визнавав, що існують численні випадки, коли вояки «відносяться до своїх неозброєних друзів брутально, користаючи з переваги, що їй дає зброя». Грубе поводження з населенням він вважав злочином: «кожен факт гроженням голосним «двадцять п'ять» (*ударів буками – прим. В. П.*), «стуль писк», чи «заткай морду» і тп. належить трактувати як каригідний проступок» [7].

Якщо говорити про образ українського цивільного в уявленнях українського комбатанта, то вимальовується наступна картина. За переважною більшістю спогадів українських повстанців український селянин представляється як прихильник, вірний підпіллю та ідеї боротьби. І лише окремі особи та випадки маркуються негативно через нелояльність чи нещирість.

Зустрічаючи загалом прихильне ставлення населення до себе, повстанці відзначали й «ідейних симпатиків», для яких співпраця з комбатантами була глибоко вмотивованою переконаннями. У офіційних звітах по окремих районах ми бачимо більш реальну картину. Населення ділиться на відвертих симпатиків, вимушено прихильних, або ж тих хто ставиться до визвольного руху неоднозначно, чи навіть негативно. Досить часто відносини між українськими комбатантами та цивільними затьмарювались взаємною негарною поведінкою – сексотством, грубим поводженням та насиллям, що можна пояснити в тому числі бойовим стресом і емоційним виснаженням комбатантів.

### **3.5 Ставлення учасників визвольного руху до поляків**

Тут спробуємо дізнатись, яким насправді було ставлення повстанців та підпільників до поляків – до цивільного населення та до озброєного супротивника, з допомогою методик контент-аналізу. Хронологічні рамки нашого дослідження задані особливістю мемуарних джерел. Хоч основна фаза існування на Закерзонні українського визвольного руху була в межах 1943–1947 рр., людські ментальні

стереотипи є доволі стійкими та закладаються у дитинстві та молодому віці – ми почнемо розгляд саме з нього.

Після визвольних змагань багато членів ОУН і УПА потрапили в полон та перебували у в'язниці, хтось потрапив в еміграцію. Ставлення до поляків під час війни та в ув'язненні мало очевидні відмінності. Можна сказати, що їхня особиста боротьба відтепер перейшла зовсім в іншу фазу, змінились ролі та відповідно внутрішнє ставлення до іншої нації. Тому ми не залучали події пізніше початку 1948 р.

Про методологію контент-аналізу ми говорили у теоретичному підрозділі. Для даного дослідження ми брали мемуари та денники 27 людей – учасників визвольного руху на Закарпатті, які написані або під час подій, або пізніше. Детальніше про характеристику джерел написано в джерелознавчому розділі.

За одиницю обліку взяте слово «поляк» та похідні від нього: «полька», «полячка», «польський», «польська», «польське», «Польща» тощо. Якщо слово траплялось кілька разів в межах одного контексту, рахували за одну одиницю обліку.

Процедура контент-аналізу полягала у виявленні ключових слів у рамках 1–3 речень перед та після одиничної появи символу – назви етносу. Таким чином отримали велику кількість цитат з повстанських мемуарних джерел, які потребували первинного ознайомлення та визначення наявних у текстах категорій. У випадку з поляками ми спеціально розширили межу контексту, адже їх могли називати іншими маркерами-синонімами через певний проміжок тексту, що додатково ілюструє ставлення повстанців.

Впродовж проведення контент-аналізу обраних джерел ми виявили 6438 згадок слова «поляк» та похідних. Потім йшла процедура виділення цитат-контекстів та наступний їх аналіз. Ми розділили ситуації, у яких повстанці згадують людей польської національності на позитивні, негативні та нейтральні. У свою чергу негативні ставлення можуть мати додаткові категорії – ворожість поляків до українців, ворожість повстанців до поляків, контекст конфлікту,

маркування ворога, презирство. Опісля аналізу та підрахунку ми отримали дані, наведені у таблицях (див. додаток В і Г).

Перейдемо до розлогіших пояснень та аналізу отриманих даних. За категорію «**ворожість поляків**» ми брали контекст насилля поляків над мирним українським населенням, рідше полоненими повстанцями. У таких випадках члени визвольного руху описують, як поляки грабують, б'ють, палять, виселяють, вбивають, арештовують, розстрілюють, виганяють, знущаються, мордують, чинять злочини, вдаються до звірств.

Польське насилля над українськими селянами відтворене у мемуарах часом доволі розлого: «поляки вимордували майже всіх українських священиків, учителів, солтисів, дяків» [152, с. 13]; «злочини, знущання, грабунки і дикі наскоки польського війська, поліції і цивільних» [163, с. 102]. Контекст насилля поляків є своєрідним сталим фоном основних подій у спогадах: «відділ польського війська, який грабує та тероризує українських селян» [169, с. 129; 155, с. 45]; «десяток сіл наполовину були спалені» [189, с. 247].

Численними є свідчення про злочини польських урядових та іррегулярних військ, про їхню ненависть до українців: «як наслідок польської ненависті до українців люди часто знаходили помордованих на краю ліса... невинних людей» [194, с. 12; 176, с. 186]. «Повідомляють нас, що ... поляки ріжуть село» [178, с. 27]; «Польські діти били й копали мою маленьку дочку Лілю» [189, с. 160]. Таких і подібних цитат досить велика кількість у повстанських мемуарах [187, с. 68; 152, с. 248; 155, с. 65, 69; 158, с. 11, 49; 163, с. 10, 92; 166, с. 83; 189, с. 139; 190, с. 138]. Від кількості негативних згадок ця категорія «ворожості поляків» займає 29 %.

Часто у цих ситуаціях учасники УВР використовують різноманітні негативні епітети щодо представників польського народу. Згадується польська брутальність, варварство, тортури, здичавілість тощо. Повстанці називають поляків шовіністами, терористами, бандитами, грабіжниками, садистами, зайдами, ордою, хижакими, катами, шовіністичним шумовинням, шушваллю, польською комуністичною диччю, московськими яничарами, комуністично-польським збродом, підлою польською комуною, горлорізами, вандалами, іродами тощо. Таких викривально-

образливих висловів ми нарахували близько 300 лише у контекстах, пов'язаних зі словом-маркером «поляк» і похідних.

Тенденцію зображати ворога як «бандита» і «терориста», а дії проти нього як «відплатну акцію» – у джерелах поляків та українців помітив історик Ю. Шаповал. Він з цього приводу вважає, що не варто надавати термінам однобічного значення, адже на війні усі сторони чинять злочини [132, с. 15–16].

Майже в усіх спогадах можна чітко простежити уявлення підпільників про польську окупацію та імперіалістичні прагнення у міжвоєнний період і їх відлуння під час Другої Світової війни. «Поляки настільки заражені загарбницьким вірусом щодо українських земель, що навряд чи нам вдасться добитись бажаного перелому в українсько-польських взаєминах» [155, с. 51]; «українські землі потрапили в руки польських окупантів» [169, с. 3].

Деякі вояки порівнювали польський терор з середньовічними татарськими набігами: «Поляки уважали себе за «цивілізованих», а насправді плюндрували українські села гірше татарських орд... Поляки виявились добрими яничарами...» [191, с. 297]; «Шовіністичні польські банди своєю сваволею перевищували татарські варварства» [152, с. 29].

**«Ворожість до поляків»** – контекст, у якому члени ОУН та УПА відверто висловлюють власне вороже ставлення до поляків, ненависть, хочуть або радіють з їхньої смерті чи знищення: «Йдемо нищити польські боївкарські станиці в селах Дилягова, Бартківка, Павлокома, де після знищення українців засіли поляки, та Сільниці» [159, с. 318]; «Відплатившись полякам-ненависникам за численні звірства проти української людности, чоти поодинокі полями відтягаються в напрямі лісу» [194, с. 49]. До цієї категорії ми відносимо також ситуації, коли відділи УПА йдуть у «відплатні акції» на польські села, атакують першими гарнізони та військові з'єднання супротивника. «Польське військо й цивільне населення повтікали через потік, ліс і село Улюч за Сян. Майже всі хати спалені. Лише кілька шовіністів заблюкувалися в костьолі і продовжували стрілянину» [152, с. 52]. У більшості таких випадків воїни УПА наголошують, що бойові акції спрямовані на бандитів, шовіністів тощо та мають вимушений, відплатний

характер: «покарання тих поляків, які брали участь у вбивствах українців, були вимушеним заходом» [155, с. 75]; «Вбитий мною поляк-кулеметник був відомим пацифікатором українського населення» [163, с. 60]; «мені довелося розправитися з червоними польськими боївками з Сянока й Мриглода, що систематично грабили і тероризували населення» [189, с. 167–168]. Подібних випадків доволі багато у спогадах [191, с. 178; 163, с. 14; 187, с. 88; 189, с. 170; 176, с. 105, 112].

Певну роль займає особистий мотив помсти за кривди поляків українцям: «ми йдемо помститись за незлічені жертви польського терору» [163, с. 102]. В. Чорна описував це схожим чином: «Ми були горді, що змогли хоч частинно помстити смерть невинних жертв польсько-більшовицького варварства і смерть наших бойових друзів» [194, с. 42]. Підпільник В. Морочко згадував, що ОУН намагалась не допускати до свавільних особистих розправ з поляками, але вони все ж мали місце, і їх важко було контролювати [159, с. 177].

У інших випадках ми бачимо усвідомлення українськими повстанцями поляків як ворогів, з якими треба просто боротись, незважаючи ні на що: «На щось нас Бог на світі тримає. Думаю, що на те, щоб стати реп'яхом полякам» [168, с. 62; 159, с. 196]. Повстанець І. Новосад описував бажання вояків помститись кривдникам: «Хто був поляк – куля. Це була помста за наших, повбиваних по селах та містечках... Ми до встеклості хотіли мститися» [159, с. 199]. Таких прагнень до війни та вбивства поляків можна зустріти й у інших авторів [189, с. 313; 163, с. 111].

Досить рідко, але зустрічаються й прямі зізнання у ненависті та ворожості до поляків самих повстанців чи населення [169, с. 3]. «Представника польської окупаційної влади я просто ненавидів» [176, с. 93]; «тепер запроторені (*про українське населення – прим. В. П.*) кудись у саму гущу зненавидженого, ворожого польського моря» [177, с. 124]. Василь Галаса, оповідаючи про своє село, згадував про «стихійну ненависть до польських окупантів», яка проявилась у населення під час війни [155, с. 27].

У певних випадках, говорячи про минулий чи майбутній бій з поляками, повстанці зображують це емоційно-іронічно [158, с. 77]: «Поляки, мов грушки з

дерева, падали на землю» [168, с. 82]; «Якщо поляки з'їли нашу шинку, буде інша, хоч би навіть прийшлося вирізати її полякові із задка!» [191, с. 276]; «дали польським нахабам добру науку» [152, с. 140]. Або ж надають жартівливого відтінку, що іноді є своєрідним вихваланням: «яка різниця: полювати за польськими бандитами чи за свиньми? – відізався Горобець» [191, с. 230]. Особливо «войовничим» гумором відрізнявся, як бачимо, Дмитро Грицько «Цяпка» – член боївки СБ: «Веземо полякам «різдвяний подарунок» – тяжкі міномети, якими привітаємо польське військо в Перемишлі...» [191, с. 144].

У всіх інших випадках повстанці оповідають про бойові дії в польських укріплених чи населених пунктах, в яких УПА виступає атакуючою стороною чи проводить наступ [191, с. 121]. «Унаслідок ... дій різні прийшов кінець, наші почали навіть де-не-де поляків притискати» [159, с. 109]. «Звідси ми робили численні наскоки на польські адміністративні центри» [156, с.189]; «командир «Залізняка» почав нищити в Любачівському повіті польські «пляцувки»» [194, с. 12].

Категорія **«Контекст конфлікту»** вбирає у себе факти відкритої конфронтації поляків та українців, бойових дій до або після них. Ці контексти носять менше ознак агресії чи ненависті до ворогів, а радше є описом бойового повсякдення повстанців. Зазвичай це бій, напад, атака, оборона, облава, оточення, засідка, втеча, переховування, взяття у полон тощо. Найбільш типовими цитатами цієї категорії є, наприклад, такі: «...вогнь поляків змусив... відступити й маршувати далі» [152, с. 262]; «В бою польські посіпаки мали біля 40 вбитих та багато поранених» [168, с. 83]; «вискочили польські вояки і кинулись бігти за нами» [169, с. 160]. Таких та схожих описів велика кількість у мемуарах, особливо тих осіб, які служили в сотнях чи брали участь в боях [178, с. 39; 191, с. 206; 166, с. 70]. Зокрема у відсотковому відношенні контексти конфлікту найбільші саме в денниках старшин УПА «Крилуча», «Буркуна», «Ореста» – 73 %, 86 % та 91 % відповідно, від усієї сукупності негативних згадок.

**«Маркування ворога»** – в цю категорію увійшло пряме трактування поляків за ворогів, супротивників, або синонімічне ототожнення: поляк – ворог в одному контексті. «Польща, включно зі своєю армією й міліцією, переїхала на лемківські

терени. Ворожі частини зустрічалися на кожному кроці» [152, с. 248]; «...чекати наступаючого ворога. Поляки були вже близько від нас» [166, с. 130]; «як тільки де побачили ворога – поляків, або большевиків, що, звичайно, скрито підсувались до села» [189, с. 133]; «Польський відділ натрапив на засідку однієї з чот, зав'язався завзятий бій, під час якого ворог відступив» [169, с. 129–130; 191, с. 319].

Крім цього, українські комбатанти усвідомлювали поляків як ворогів у метафоричній формі. Так, наприклад, Є. Кметь порівняв поляків з надокучливими комахами: «воші докучали нам, комарі, які цілими хмарами атакували нас, вдень і вночі, гірше від поляків» [168, с. 156]. У свідомості ж І. Лико польська військова шапка «рогатівка» «з орлом, що розпростер широко крила», символізувала «загарбницько-імперіялістичний апетит фанатиків «Польські – од можа до можа» [176, с. 317].

Відомо, якщо людина комусь не довіряє, це є однією з ознак ворожості. На Закерзонні між поляками та українцями було порівняно багато випадків співпраці як на рівні військовому, так і цивільному, однак не всі вояки УПА були готові довіритись союзнику. У деяких ситуаціях, щоб відпочити у польському селі, упівцям було простіше видати себе за польських вояків: «Ми користали з гостинности таких польських підпільників, але старалися не надуживати її, бо вони легко могли здогадатися, хто ми такі, й, можливо, нас зрадити» [156, с. 259]. Загальне ставлення упівців висловив Є. Кметь: «полякові довіряти не можна» [168, с. 73].

Категорія «**Презирство**» містить згадки зневажливого, зверхнього ставлення українських повстанців до представників польської національності. Дуже часто презирливе ставлення вояків УПА було пов'язане з втечею поляків з поля бою [152, с. 139; 191, с. 224; 168, с. 124; 158, с. 55; 169, с. 127]. Деякі повстанці підкреслювали польський страх перед УПА: «польські жовніри дуже нас боялися... поляки звичайно втікали в такій паніці» [163, с. 100]; «Наші поляків не боялися тоді взагалі, але поляки боялися нас дуже» [159, с. 171; 191, с. 227; 154, с. 254].

Траплялось, що українські комбатанти зневажали поляків просто як людей: «Котрийсь зауважив, що це вже смердить поляками» [194, с. 16]; «польська комуністична дич тріюмфувала. Її старшини не перевищували у примітивності своїх вояків, на кожному кроці вихвалялися «пролетарським походженням», а їхня неохайність і брудний зовнішній вигляд запевняли їм ім'я добрих комуністів» [152, с. 202]; «Біда з вами, вже не можете розрізнити диких свиней від польського війська. А чи можна розрізнити, – друже провіднику, – коли ті свині говорять людською мовою?» [191, с. 241]. Польське невміння вести бойові дії викликало додаткове презирство і певну погорду повстанців, які робили з цього свої висновки: «...ми водимо дурних поляків за собою, як мудрий гусак дурні гуси» [189, с. 335]; ««Як то добре, поляки, що ви дурніші за мене», – подумав я собі» [159, с. 191]. Навіть зустрівши начебто добре ставлення польських селян до себе, вояки УПА не могли позбутись зневаги до них: «Наші стрільці також були здивовані гостинністю поляків, вернувшись із рейду, вони жартували: «Там люди багаті, що хата – то куча, що господар – то свиня»» [191, с. 268].

Іноді контекст презирства пов'язується з залежністю поляків після війни від радянської влади, що вважалася головним ворогом: «Наші люди мали перевагу над шовіністичним польським населенням, продажними слугами Сталіна, людей без моральних прикмет, совісті і честі» [168, с. 52]. Такі порівняння та епітети загалом є доволі частими, але оскільки вони перемижуються з іншими контекстами, ми враховували лише найбільш виразні цитати [152, с. 256].

Варто відзначити, що у спогадах українських комбатантів можна відчутти загальне внутрішнє презирство та іронію у ставленні до поляків як вояків та борців. Розмовляючи з польським підпільником, українці зрозуміли, що поляки не бажають виступати проти більшовиків, вважаючи себе безпорадними перед силою СРСР. Сотенний «Криlach» з цього приводу занотував: «Це найкраще віддзеркалює польську психіку. Більшовики робили їх на якійсь час нездібними до боротьби – водкою і деморалізацією» [178, с. 69–70].

Багато учасників руху ОУН і УПА називають польських солдатів іронічно – «богатери» (від польського «bohater» – герой), особливо коли йдеться про втечу



або бойову невдачу польського війська [166, с. 52–53, 45; 168, с. 89]: «По дорозі хтось із вояків знайшов пістолю і шапку ворожого майора. Це дало воякам привід посміятися з «богатуруф». Здорово, мовляв, утікав сердега» [158, с. 33, 56–57, 71; 166, с. 34, 52–53]; «Богатежи» навіть не пробували відстрілюватися, утікали панічно, лишаючи вбитих, поранених, амуніцію» [159, с. 336, 361].

Існувало сприйняття вояка-поляка як легкого супротивника, адже «бій з поляками – це «чепуха»» [176, с. 43], особливо у порівнянні з більшовиками-росіянами [159, с. 215, 245]. Проти найвідоміших командирів, як, наприклад, «Бурлаки», повстанці помічали, що «поляки не мали відваги боротися, коли знали, що проти них стоїть його сотня» [159, с. 18]. Вже після переходу відділів УПА в УРСР у 1947 р. закерзонським ветеранам було прикро чути вислови місцевих комбатантів, що «поляків на Закерзонні можна було бити палицями і шапками. От спробуйте повоювати тут» [189, с. 355].

Загалом чоловіча спільнота УПА і ОУН сприймається такою і через мемуарні наративи, у яких основний сюжет – це війна, боротьба, політика. Відповідно, за такими темами трактуються та описуються й поляки. Проте, хоч жінок було порівняно небагато в підпіллі, вони давали свій жіночий погляд на гідну чи негідну, на їхню думку, поведінку польських жінок та чоловіків. «Знайомі польки не чекали щастя в царстві небесному, вони заживали його на землі. Тут ось приходили дівчата рано до праці й без найменшого сорому розповідали в присутності мужчин про свої проведені ночі, про аборти» [187, с. 102]. Схоже, що наведений приклад дуже вразив «Марічку», особливо на контрасті з доволі суворим в цьому плані підпільним середовищем.

**Нейтральна категорія** містить констатацію польської присутності, простих контактів з ними, або тих дій, в яких не виражаються інші контексти: «З'явилась група польських кіннотників» [176, с. 240]; «Деся за годину побачили поляків, що йшли з лісу до Кречкови» [191, с. 314]. Таких та подібних цитат ми нарахували доволі значну кількість, у відсотковому відношенні – 43 % від загальної кількості згадок усіх розглянутих мемуарів.

**Позитивне ставлення**, можливо, найбільш цікаве, адже у сукупній кількості згадок їх найменше – всього 100 з 27 мемуарів (!), а у відсотковому відношенні це становить близько 2 %. Однак у цих небагатьох випадках можна виразно побачити, що подобалось воякам УПА і ОУН в польських людях.

Зазвичай, гарне ставлення до поляків з'являється у контексті їхньої співпраці з УПА, коли польське населення всіляко допомагає, йде на контакт [152, с. 65; 189, с. 292; 163, с. 138; 156, с. 203]. Почасти, польські люди виявляли добру волю до українців: «Статочніші господарі-поляки дбали про те, щоб інші не кривдили українців, ба, навіть, ставали в їхній обороні» [189, с. 173–174]. Переховуючи вояків УПА, поляки, звісно, наражали себе на небезпеку, але все одно допомагали: «...дуже чесна полька. Не могла мене зрадити» [159, с. 363].

Бувало, що поляки виявляли щиру гостинність – запрошували до себе, пригощали самогоном. Під час таких прийомів «пили за вільну Польщу, за польський нарід, за перемогу над комунізмом, за всіх і за все» [156, с. 256]. У польських населених пунктах могли не тільки проводити мітинги чи збори контингенту, але й спільне дозвілля: «Тут зібралося поволі вже декілька польських інтелігентів. Проводимо гутірку, граємо в шахи, карти. Опісля обговорюємо справу з «обводовим» польського підпілля» [178, с. 69]. А інколи навіть «танцювали на забаві з гарною полькою» [152, с. 119]. Частину захопленого майна в бою у польського війська могли роздати польським селянам [156, с. 247]. Сам факт таких практик є доволі показовим. Навіть під час війни повстанці з цивільними поляками могли проводити вільний час та розважатись іграми та забавами. Можна припустити, що для обох сторін це було добровільним та прийнятним.

Хоча загальний дух міжетнічної війни та відплатного принципу відносин між українцями та поляками залишався: «зійшовши на вечерю до польського села ... Село бідне, населення перелякане, але до нас ставилося увесь час льюально, не грабувало українських сіл, тому село не спалене» [177, с. 234; 181, с. 312].

Часто позитивне ставлення повстанців виражається у контекстах співпраці з польськими націоналістичними формуваннями [152, с. 53, 256]. «Бувало й таке, що помітивши здалека українських повстанців, поляки махали до нас шапками» [163,

с. 94]. Часом повстанцям для гарної оцінки людини вистачало лише того факту, що поляки трактують більшовиків за ворогів: «Ця жінка – полька, вороже наставлена до большевиків» [189, с. 103].

У самому терені Закерзоння польська міліція була поставлена перед жорстким вибором, і їм доводилось налагоджувати комунікацію з підпіллям: «Так само спокійно ми зустрічалися й розлучалися з польською міліцією. Багато станиць з нами співпрацювало. Міліціанти добре знали, що їх жде, якщо не будуть сидіти спокійно» [159, с. 19; 152, с. 121]; «Віддавши салют, вони повідомили, що їхній капітан, разом з поручником та чотирма підстаршинами, прийде на зустріч з старшинами УПА» [163, с. 88].

Інколи можна зустріти навіть повагу повстанців до поляків – супротивників. «Лише відважніші польські старшини, а може гнані командою, заходили дещо глибше в терен акцій УПА» [152, с. 119]. Польський полковник, очевидно, був знавцем воєнного мистецтва, бо вів бій стовідсотково згідно з мілітарними приписами [152, с. 138]. Вже у 1947 р. повстанці відзначали, що поляки воювали набагато краще, ніж зазвичай [159, с. 336]: «Треба було признати, що поляки вже трохи навчилися воювати» [158, с. 101].

Після рейдів польськими теренами деяким воякам УПА подобалась культура Польщі як європейської країни, вони не приховували свого захвату: «Польські села хоч подібні до українських, але тут видно було різницю. Чепурні селянські будівлі, імпозантні біленькі костьоли, їхні дзвіниці ледве було видно з кучерявих лип та каштанів. Ці святині, як острівці старинної християнської культури, оточені мурованими стінами, мов середньовічні фортеці» [168, с. 179–180].

Повстанці з певною повагою відзначали також інтелектуальний та культурний рівень поляків у особистих розмовах навіть з полоненими: «Тоді я особисто почував себе непевно і збентежено, бо здавав собі справу з різниці мого і поручника інтелектуального рівня, життєвого досвіду і знання» [176, с. 127]. Про освічених, гідних та культурних поляків Ю. Борець казав: «якби Польща мала багато таких людей, то наше сусідство з нею виглядало б цілковито інакше» [152, с. 155] Українці схвально та навіть з заздністю зауважували загальний польський

патріотизм та злагодженість: «вияв любові до рідного краю наповнює мої очі слізьми. Може то заздрість такій одностайності поляків» [184, с. 113].

Жінки-підпільниці по-своєму уявляли гарного поляка. У них це пов'язано з загальнолюдською порядністю, товариськістю, співчуттям та чемністю [190, с. 185]: «Одначе в польок була помітна висока товариська культура у поведінці, й мені неважко було з ними заприятитись» [187, с. 102]; «було багато прикладів доброї волі цих поляків у сторону українців» [184, с. 40–41]; «У Польщі ще можна стріти джентльменів» [184, с. 113].

Проводячи дослідження повстанського повсякдення із залученням методів контент-аналізу, ми також підійшли впритул до практики різного співжиття людей в україно-польському прикордонні на Закарпатті, що відображені у спогадах: «Він був поляк, але добрий, можна було б щось довідатися від нього про рідню, вивезену з Павлокоми» [159, с. 361]. У цих випадках повстанці описують поляків як сусідів, які мають «людське обличчя», ведуть себе щиро та по-сусідськи: «життя між українцями і поляками укладалося на засаді нормальних добросусідських відношень. Взаємно собі допомагали в праці, одружувалися» [168, с. 15]. Змішані «міжетнічні» родини були тим нетиповим явищем, яке не вписується в рамки нормативних систем, якими оперують гранднаративи віктимізації та героїзації. Життєві вибори цих людей були різними, але досить часто ставали українськими, на що відверто вказували комбатанти: «Мішані польсько-українські родини – усі тоді були українцями, так їх трактували, і так вони себе мали. Усі рівно давали. Я сам одного разу послав, як зв'язкову, польку. Щойно потім звернув на те увагу, що я не трактував її як польку, нічого польського в ній не бачив. Тільки те, що мати була полька, але це не було важливо. Був поляк, що сидів в Грубешові в тюрмі за УПА» [159, с. 120]. Деякі поляки у мішаних родині ставали, справді, щирими українцями: «мати була полькою, але виховала дітей в патріотичному дусі української землі» [166, с. 14].

Люди мішаних сімей у польських селах в часи лихоліття були під особливою загрозою і могли постраждати від обох сторін конфлікту: «Заходимо до хати, в якій мешкає жінка з 4-ма дітьми. Сама полька, скаржитья, що два роки тому

польські банди ограбили її, а мужа змусили їхати на Україну» [178, с. 69]. Про інший випадок, що відбувся прямо посеред бою в польському селі, оповів підстаршина УПА І. Палій «На одному подвір'ї підбігла до мене дівчина й по-нашому каже: «Друзі! Не паліть цієї хати! Тут «живуть поляки, які добрі для нас!» ...Хату ми залишили. Господар дав нам кілька бохонців хліба і кусків солонини та чоботи» [156, с. 174].

Траплялись досить складні ситуації, коли польська молодь симпатизувала та допомагала підпіллю чи окремим його членам, а старше покоління – ні: «Батьки цієї дівчини поляки. Краще, як не будуть знати, хто ми. Удаваймо бойовиків Армії Крайової» [191, с. 128]. Етнічні поляки сприяли ОУН також у господарських справах – торгівлею, доставкою потрібних речей [159, с. 117]. Схоже, що часом деякі поляки користались будь-яким засобом заробітку, і для них контакт з УПА не був чимось поганим: «Наш знайомий поляк, підгодувавши трохи Макса і Фрица, пустив їх на чорний ринок... Крім ліків і бандажів, наш знайомий купив нам трохи матеріалу, з якого політвиховник Микита шив штани» [163, с. 125].

Як відомо, й ми вже зазначали про це раніше, польське населення Закерзоння підлягало виселенню згідно директив операції «Вісла». Спостерігаючи за такою розв'язкою справ, повстанці не без співчуття нотували у щоденники: «Польське населення огірчене – поляків за Сяном виселяють теж. Вчора виселявали Острів, Журавицю, Оріхівці, тепер поляки переконуються, що більшовики можуть зробити» [178, с. 101].

Хоча, поляки досить часто співпрацювали з повстанцями, що з'ясовується з документальних джерел підпілля, у спогадах вони кажуть про це переважно у нейтральних контекстах, лише констатуючи факт.

Окрім слова «поляк» та похідними від нього учасники руху ОУН і УПА послуговувались іншими назвами до представників польської національності, а саме: **ляхи, антки, мазури**. Якщо останній радше вважається етнічною групою у складі польської нації, то слово «лях» частіше вживається у негативному чи зневажливому значенні. Термін «лях» зустрічається у 19 випадках. Слово «антек» – більше західноукраїнське, походить від поширеного серед поляків імені

Антек. У мемуарах, які ми використовували, така назва зустрічається всього 10 разів за час участі авторів у партизанській війні. Стільки ж припадає на прізвисько «мазури».

«Ляхами» поляків повстанці називають у переважній більшості у негативному контексті. Чотири випадки припадають на контекст ворожості, змішаного з презирством: «вони нам радісно оповідали, як панічно ляхи втікали, ... лишаючи на полях торби та зброю» [156, с. 217; 189, с. 302]. Вісім прикладів використання слова лях можна віднести до негативної емоційності. Переважно, це бойова ситуація, у якій вирують гострі почуття: «Вперед! Бий ляха! Слава!» [163, с. 120; 156, с. 180; 152, с. 262; 158, с. 105; 189, с. 247]. Так само 8 випадків зі словом «лях» припадає на контекст конфлікту, але без яскравих емоцій: «Наші хлопці покропили ляхів в одній хаті автоматним вогнем і повтікали» [189, с. 322; 158, с. 56; 152, с. 218; 156, с. 218].

Якщо подивитись на ситуації з використанням слова «антек», то тут більше іронії та гумору в словах вояків: «Чи не заскочити до хати, щоб роздобути бодай кілька консервних баньок, а «антків», якщо не піднесуть рук, вислати до св. Петра?» [152, с. 283]; «По коротких нарадах вирішено було втерти носа «анткам», щоб більше не швендяли по наших теренах» [166, с. 139; 189, с. 280; 158, с. 94].

Про мазурів ми маємо дві цитати з нейтральним контекстом, а всі інші сповнені негативу та ворожістю: «Але й між мазурськими дітьми було відомо, що українцям треба докоряти, кричати за ними, мабуть, чули про те від батьків» [159, с. 248]; «замешкав ворог, і замість лемківської мови чути мазурські прокльони» [189, с. 64, 446].

Після виявлених відомостей, які продемонстрував контент-аналіз, слід підбити загальні підсумки. Якщо подивитись на ставлення українських повстанців Закерзоння до поляків, то у відсотковому відношенні ми маємо 43 % нейтральних, 2 % позитивних та 55 % негативних контекстів. З цього ми робимо висновок, що поляки в уявленні націоналістів були супротивником. Якщо розглянути складові цього образу ворога, ми бачимо представлення поляків як жорстоких, брутальних

вбивць, які чинять злочини над українським населенням. Ці уявлення мають загалом раціональне обґрунтування. Ворог, з яким ведуться бойові дії, має бути у свідомості вояків негідником – чимось жахливим, загрозовим, інакше боротьба з ним не буде справедливою. Польська державна політика впродовж історії, у міжвоєнний та післявоєнний період, зображувалась як виключно ворожа до українців. Усі ці обставини були для повстанців виправданням та мотивацією до помсти і відплати у бойових акціях проти поляків. Вони показані також у зневажливих тонах, що знижує їхні бойові та людські якості. Негативні повсякденні контакти та досвід війни стає дуже частим маркером в описанні поляків повстанцями. На контекст конфлікту припадає 53 % від негативних згадок, а 11 % на маркування ворога.

Століття сусідства з Польщею утворили у словесній культурі українців, особливо західних, декілька альтернативних назв для представників польського народу – ляхи, антки, мазури. У їх використанні ми бачимо переважно презирливо-негативні конотації. Контексти, у яких повстанці вживають ці назвиська, здебільшого пов'язані з конфліктом, емоційним станом бою, злості чи презирства.

На позитивні відношення припадає всього 2% окремих згадок у повстанських мемуарах. З цього приводу ми можемо сказати, що у час подій на Закерзонні першочерговим у спілкуванні з поляками був досвід війни та усіх притаманних їй жахів. Позитивні контексти показують нам, що незважаючи на війну, поляки залишались для повстанців людьми, з якими можна не лише воювати, але й спілкуватись, торгувати, проводити дозвілля та їсти за одним столом. Особливо цікавим є контексти прикордонного польсько-українського співжиття, коли у вчинках людей виявляються нетипові в нормальних умовах повсякденні практики.

### **3.6 Ставлення учасників визвольного руху до євреїв**

У дослідженні ставлення до євреїв ми розширили часові рамки з дитинства авторів мемуарів до кінця 1950-х рр., коли деякі повстанці ще були в тюрмах, їхня

боротьба продовжувалась, але на іншому рівні. Причиною є, по-перше, мізерна, у порівнянні з поляками, кількість згадок євреїв. А, по-друге, євреї не були для повстанців відвертим ворогом, з яким треба воювати – і ставлення до них було іншим. Саме факти зустрічей, відносин та взаємодії, навіть опосередкованої, членів ОУН і УПА з євреями у роки дитинства, визвольної боротьби та одразу після неї є у фокусі нашого дослідження. Даний контент-аналіз проведений на базі мемуарів 30 осіб.

Специфікою наших завдань під час проведення контент-аналізу повстанських мемуарів є зосередження на ставленні до євреїв «перед» та «під час» визвольної боротьби. Проблема в тому, що деякі учасники визвольного руху у мемуарах дають власні спостереження вже з набагато пізніших часів, і цим можуть деформувати загальну картину повстанських ставлень до людей єврейського походження. Яскравим прикладом є В. Галаса та І. Кривуцький, які писали на схилі літ і майже виключно послуговувались словом «єврей» замість переважаючого серед галичан слова «жид», і яке не сприймалось за образливе, а було лише найменуванням етносу. І. Кривуцький цитує публіцистичні видання пізніших часів з рефлексіями щодо україно-єврейських відносин. Те саме стосується Ю. Борця, який під час свого життя у Німеччині та Австралії мав особистий досвід та ставлення до євреїв як комерційних конкурентів і представників американської адміністрації. З цих спогадів ми використали лише розділи з довоєнних та воєнних часів.

За одиницю обліку ми брали одне слово – «жид»\»єврей» та похідні від них («єврейка», «єврейський», «єврейське», «єврейська» тощо). Якщо слово траплялось кілька разів в межах одного контексту, враховувалося як одна одиниця обліку.

Процедура контент-аналізу полягала у виявленні ключових слів у межах 1-2 речень перед та після одиничної появи символу – назви етносу. Таким чином, отримали певну кількість цитат з повстанських мемуарних джерел, які потребували первинного ознайомлення та визначення наявних у текстах категорій.

Впродовж проведення контент-аналізу ми виявили у використаних джерелах 60 згадок слова «єврей» (і похідних від нього) та 157 згадок слова «жид» (з



похідними). Ми розділили контексти, у яких повстанці згадують людей єврейської національності на позитивні, негативні та нейтральні. У свою чергу, позитивні та негативні ставлення можуть мати додаткові категорії – повага, приязнь, співчуття, ворожість, зневага.

Після визначення контекстів та занесення до відповідних граф ми провели їх підрахунок. У результаті отримали наступні дані: нейтральних контекстів – 128, негативних – 29, позитивних – 25. 35 згадок є повторами та знаходяться в межах інших контекстів, тому ми їх не враховували.

Перейдімо до аналізу отриманих даних. У переважній кількості випадків євреї згадуються у **нейтральних контекстах** – констатація факту їх існування, сусідство, побутові контакти. Наприклад: «Мешкали в нас також жиди, три родини» [159, с. 38]; «Корінними жителями були українці, але жило там також кільканадцять старих польських родин і трохи жидів» [187, с. 20]; «кусень цього лісу був колись власністю жида Янкеля Мецца» [186, с. 89]. Випадки, коли німці репресували євреїв досить часто описуються так само нейтрально з позиції спостерігачів. З досліджуваних нами джерел можна сказати, що для українців трагедія євреїв була чужою проблемою і сприймалась як щось зовнішнє, стороннє. «Близько 260 SS-манів оточили гетто, забрали всіх євреїв і погнали їх пішки під конвоєм до Белзця... Хто чинив опір або втівав, того розстрілювали на місці» [169, с. 47]; «Неважко було догадатися, що гестапівці таким способом забирають євреїв із їхнього гетто і вивозять кудись на страту» [155, с. 39].

**Негативне ставлення.** Більш цікава ситуація з негативними контекстами. Ми поділили їх на категорії – ворожість та зневага. Наводячи факти з дитячих років, українські повстанці зазвичай згадують євреїв у контексті давніх «визискувачів» та «поневолювачів». Як приклад, приведемо цитати: «у свою церкву Богові молитися жид нас впускав за відповідну оплату»; «Майже всі маєтки держали поляки і жиди, а тамтешні люди працювали в їх маєтках запівдарма» [176, с. 552; 159, с. 40]. У довоєнний час єврейське населення сприймалося також як економічні конкуренти: «Жиди... платили найменші податки, завдяки масовому

хабарництву» [150, с. 18]; «...нарешті заснував тато... кооперативу, бо ж треба було «делікатно» зліквідувати жидівську корчму» [159, с. 98].

На початку Другої світової війни під час радянської окупації Західної України євреї сприймалися українськими повстанцями не тільки в якості помічників окупантів – більшовиків, але й як головні організатори ворожої комуністичної влади: «Створена окупаційна міліція організовувалась майже з поляків та жидів» [168, с. 17]; «тоді ми всі були переконані, що Радянський Союз – це витвір лише євреїв» [170]. Євреї для повстанців були й активними діячами ворожих (радянських чи польських) військових формувань, «банд» та каральної системи: єврей «міг бути замаскованим розвідником» [191, с. 243], «більшовицька розвідка за кордоном спиралась переважно на євреїв» [170]; «головний слідчий (прокурор), жид, потвора висока на 190 сантиметрів, вагою до 120 кілограмів» [176, с. 341]; тюремний наглядач – «Дизман жид... Тим більше, що він «лівий», що означало – донощик» [176, с. 436]. Таке ставлення відбилось й у символічному просторі. У різдвяних вертепах персонаж жида був уособленням працівника НКВС [168, с. 98].

Доволі примітним є почуття зневаги до євреїв серед українських повстанців і підпільників. Порівняння з жидом завжди означає щось смішне, іронічне, неправильне, «не таке як треба»: «Це було смішно, бо ставлення Байдака до дівчат було таке ж, як жида до ковбаси» [189, с. 406]; «а я у своїх мотузяних стременах підскакував, як жид, що перший раз нісся на хребті коня» [176, с. 127]; «жидівський спосіб торгування дуже сповільняв процес закупу. Майже кожну річ покупці могли купити за половину жаданої жидом ціни» [150, с. 16]; «селяни при появі повстанської сотні могли вчинити «потішний «жидівський гармідер»» [177, с. 162; 191, с. 166].

Елементи зневажливо-презирливого ставлення могли проявитись й у начебто описових контекстах: «І в той час, коли ми боролися з ворогом, вони (*мельниківці* – *В. П.*) забавлялись із жидівочками» [191, с. 147]; «чота підсунулась під мельниківський табір, роззброїла вартових, а провідників накрила разом із жидівочками» [191, с. 35]. З тексту джерела не відомо, чи це були жінки легкої

поведінки, чи прості дівчата, але факт їхньої національної приналежності автор вживає у зневажливому тоні. Про разючу «нечистоплотність» євреїв пише І. Кривуцький, хоч і вводить ремарку, що причиною швидше за все була бідність. Це, очевидно, його дуже вражало, бо цей факт він оповідає в двох місцях власних спогадів: «мені давали кілька повісток, щоб рознести в єврейському кварталі, який називали «жидівським містом». Це була найбрудніша частина Перемишля... Там завжди стояв страшний сморід» [170].

Примітно, що повстанці мали загальне уявлення про євреїв під час нацистської окупації як про сумирних жертв: «Восени 1941 починають зганяти євреїв до гетто. Ті йдуть спокійно, покійно, наче приречені, чи заворожені. Жодного опору, спроби втікати» [170]. У багатьох мемуарах ми бачимо євреїв в уявленні українських повстанців в образі жертв, що лише зустрічали жахливу долю, не чинячи спротиву. Жодної згадки про опір власним катам.

У зв'язку з цим є дуже цікавий випадок з тюремного ув'язнення колишніх повстанців. У польській тюрмі адміністрація іноді вчиняла жорстокі побиття в'язнів. Під час однієї з таких кривавих акцій один з українців, за словами М. Терепенка, вигукнув: «Хлопці! Не даймося позабивати. Ми не є жиди» [176, с. 521]. Ми можемо класифікувати цю цитату як контекст певної зневаги. Поданий фрагмент дає нам підставу говорити також про власну ідентифікацію українців – колишніх учасників збройного підпілля. У порівнянні з євреями колишні вояки УПА не хотіли спокійно терпіти наругу над собою.

Що цікаво, подібне ставлення до євреїв було в повстансько-підпільному середовищі спільним. В офіційних документах – інструкціях для членства у тактиці боротьби з польським насиллям над цивільними вказувалось: «Ворог мусить знати, що, як жиди, безборонно не будемо вмирати. Будемо боротись і будемо боронитись всіма силами скільки тільки можемо і чим можемо!» [136, с. 879].

**Позитивне ставлення.** При класифікації позитивних контекстів ми поділили їх на повагу, приязнь та співчуття.

Євреї були для українських повстанців у довоєнні часи сусідами, знайомими, приятелями: «нам часто допомагав жидок, який мав склад штучних добрив і скуповував збіжжя. Він був приятелем мого діда й тата... Жидок був поважний і розумний... За його фінансову, час від часу, допомогу ми були дуже вдячні» [150, с. 22]; «Я приятелював також з його синами. З ними часто ходив до молодечого жидівського клубу...» [150, с. 22]. Те саме могло відбуватися й після війни: «Однак ждав там приятель: жид Гаскель. Він зразу запросив нас у ресторан. Пообідали й випили по «сто грам» горілки» [159, с. 372].

Природньо, якщо людина є тобі тією чи іншою мірою близькою, ти співчуваєш їй, коли вона потрапляє у біду. Співчутливе ставлення до євреїв не було чужим українським повстанцям: «Страшенно бідують утікачі з Австрії – євреї з вищою освітою. Не можуть знайти праці, бо не знають мови» [170]; «Трагічна була доля жидів у Перемишлі» [150, с. 32]. Врешті повстанці висловлювали своє обурення звірствами нацистів. Співчуття іноді було підкріплене й реальною допомогою: «Від батьків я одержував... харчі, які передавав Іцкові та його родичам. Щойно тепер я міг бачити нужду жидів» [150, с. 33].

У мемуарах українських повстанців можна знайти й симпатію до людей єврейського походження, в першу чергу за їхні добрі «людські» риси: «уззявши собі за жінку Рифку, гарну жидівку» [159, с. 372]; «Називав його просто – пане доктор» [169, с. 47]; «досить спокійний та розумний жид Хаїм» [150, с. 32]; «лікар був єврей, чоловік розумний і з великим досвідом» [169, с. 47]. Риси характеру окремих євреїв, так і цілої спільноти викликають повагу з боку учасників українського визвольного руху: «Молодий жид, син редактора з Відня, учився завзято російської мови, бо не любив гаяти часу» [159, с. 160]; «Живучи між ними, я бачив жидівське завзяття», – коли єврей робив якусь справу [150, с. 22].

Євреї навіть у дуже своєрідних відносинах ув'язнених–наглядач або озброєний–беззбройний може в очах повстанців залишатися людиною, а не лише ворогом: «Інші в'язні казали, що він жид, але мені це не перешкоджало. Навпаки, я відчував, що керівник ставився до мене щиро, по-людяному» [176, с. 433];

«Найлюдянішими з відділових були: жид Домбровські і Окопські» [191, с. 379; 184, с. 52].

Найбільш цікавими для нас є випадки, коли воїни УПА і підпільники ОУН трактують єврея «як свого» – побратима у боротьбі. Хоч таких згадок у загальній масі небагато, але вони доволі показові: «проявив бойові прикмети і заслужив повне довір'я серед повстанців» [168, с. 191]; «колись служив в українській армії і прищепив своєму синові любов до української історії і культури» [168, с. 191]; «зробив багато добра для школи «Олені» та взагалі для УПА» [156, с. 34]. Хоча є, на нашу думку, доволі цікава цитата: «Другий лікар був дантистом. За національністю також жид. Високий на зріст, рудий. Хто попався в його руки, то вже не було спасіння. Ловив він голову пацієнта під пахву, й за секунди болячий зуб вже лежав на столі» [156, с. 35]. Автор не без деякого гумору все ж говорить про користь від нещадного доктора, хоч і болючу.

Частими є згадки про лікарів-євреїв в УПА, але у переважній більшості вони є лише констатуючими, й ми віднесли їх до нейтральної категорії: «Серед лікарів були німці та жиди» [150, с. 168]. «Лікарів у таборі було обмаль. Серед них було троє жидів, в тому одна жінка, а серед медсестер також були дві жидівки. Кличок їх вже не пригадую, але пам'ятаю, що вони були знайомими деяких наших стрільців з передвоєнних часів» [163, с. 20].

Підбиваючи підсумки дослідження, зазначимо, що переважна більшість згадок євреїв у мемуарах членів ОУН і УПА на Закерзонні подана у нейтральному контексті. Тобто у статистичній площині можна сказати, що ставлення повстанців до євреїв була у 70 % випадків нейтральним, 16 % приходить на негативне та 14 % на позитивне ставлення.

Якщо подивитись у розрізі категорій, то більшість негативних контекстів пов'язані з випадками, коли євреї виступали на боці головних супротивників українців – польських чи радянських окупантів. Відверто ворожим ставлення повстанців до євреїв було доволі рідкісним і радше пов'язане з національними стереотипами. Те саме можна сказати про контексти, які проходять у площині

маркування євреїв як «інакших». Самі розмовні фрази серед українців «як жид», «по-єврейські» позначають щось неправильне, не таке як слід.

Аналізуючи позитивне ставлення варто відмітити, що євреї дуже часто визначаються повстанцями як розумні, кмітливі люди, ефективні у будь-якій справі, за яку беруться. Євреї-лікарі трактуються як невід'ємна частина повстанського середовища.

Загальна кількість згадувань євреїв у мемуарах повстанців невелика, порівняно з поляками, росіянами. Наведена кількість згадок євреїв у всьому опрацьованому джерельному масиві – 217. Тоді як поляки та росіяни кожним окремим автором можуть згадуватись кількасот разів. Причина такого перекосу очевидна – євреї на момент визвольної боротьби вже були майже винищені нацистами. З проведеного дослідження можна сказати, що євреї не були супротивником для ОУН і УПА, а радше сприймалися на побутовому рівні як «інші». На нашу думку, використання контент-аналізу у вивченні ставлення до євреїв можна продовжити, застосувавши його до всього масиву наявних мемуарних джерел українського визвольного руху 1940–1950-х рр.

### **Висновки до розділу.**

Можна констатувати, що воєнне повсякдення змінювало уявлення учасників українського визвольного руху. Це виявлялося у цілому комплексі повсякденних практик. Ми побачили збільшення потреби у знаходженні внутрішньо-психологічної опори у вигляді віри у Вищі сили. Потреба у відпочинку набувала додаткових рис на війні – відчуття небуденності свята, богослужіння, веселого дозвілля відволікало вояків від надмірно стресових воєнних буднів. Комбатанти пригадували традиційні свята у сімейному колі, що породжувало елемент єднання при святкуванні з власною вояцькою спільнотою та цивільними. Націоналістичні свята сприймались більш формально, проте цікаво, що їхній виховний вплив на комбатантів був доволі високим.

Ставлення до смерті та релігійності були для вояків досить особистими. Небезпека межової ситуації та страх смерті робили відповідний важкий вплив на психіку комбатантів. Посмертні славу та пам'ять про подвиг побратимів можна

пов'язати з потребою людини у визнанні, адже полегли на «полі слави» потрапляли до своєрідного націоналістичного пантеону. З іншого боку, смерть побратима пригнічувала тих, хто вижив, з'являвся навіть комплекс провини – товариш загинув, а вояк лишався живий, що було наслідком травматичного досвіду війни.

Під час спілкування з цивільними людьми у комбатантів було чітко виражене «чорно-біле» сприйняття світу – свій-чужий, ворог-друг. Найменші прояви нелояльності трактувались дуже емоційно та іноді призводили до насилля. З іншого боку, до відверто прихильного населення вояки УПА і підпільники ОУН мали дуже сентиментальні почуття – проводили з ними дозвілля, турбувались про них, всіляко підтримували та допомагали.

Проведене дослідження ставлення українських повстанців до євреїв та поляків з використанням контент-аналізу показало, що це ставлення варіювалось в залежності від позиції представника іншої національності до українців. Євреї трактувались майже однаково, часто як негативно, так і позитивно, хоча їхня присутність на Закерзонні була невеликою. Переважно фіксуємо нейтральне ставлення до представників цієї етнічної спільноти. Чого не скажеш про поляків, які через гострий воєнний конфлікт та минулий історичний досвід вважались, в першу чергу, ворогами – брутальними, безжальними, досить часто позбавленими людських рис. На фоні війни з націоналістичними та комуністичними польськими збройними силами лише незначний відсоток контактів з поляками був позитивно відзначений повстанцями.

## ВИСНОВКИ

Дослідження повстанського повсякдення на Закерзонні 1943–1947 рр. дозволило інакше поглянути на самі події історії та життя окремих учасників. Вивчення практик виживання людини в екстремальних умовах партизанської боротьби відтворило образ повсякдення та психології звичайного члена підпілля ОУН чи вояка сотень УПА.

У роботі ми визначили методологічну основу дисертації – це прийоми історичної антропології, яка вбирає в себе історію повсякдення та воєнно-історичну антропологію. Через зменшення масштабу дослідник отримує нове розуміння об'єкту вивчення. Також ми виробили робочу модель повстанського повсякдення – через розгляд вирішальних для виживання людини аспектів на війні досліджувати їхній вплив на повсякденні практики і уявлення вояків.

Якщо про повсякдення регулярних армій є вже цілі комплекси робіт, то щодо партизанських формувань наявне лише епізодичне висвітлення, переважно в загальноісторичних роботах. Те саме стосується історіографії українського визвольного руху. Повсякденне життя повстанців не вивчалось істориками цілісно. У дисертації проаналізовано весь доступний масив літератури, що стосується повсякденного життя ОУН і УПА. Можна сказати, що в історіографії знайшли відображення лише окремі аспекти цієї теми. Наше дослідження є, по суті, першою окремою працею про воєнне повсякдення спільноти ОУН і УПА в окремому регіоні – Закерзонні. Але також дозволимо собі стверджувати, що дана робота є новим кроком у дослідженні своєрідного повсякдення підпільно-партизанської війни загалом.

Представлений джерельний комплекс, на основі якого проводилось дослідження, є доволі різноманітним. Це неопубліковані архівні, опубліковані документальні та наративні джерела. Використаними були також усні свідчення та фотодокументи. З огляду на мету та завдання роботи, виокремлені найбільш інформативні види джерел для вивчення теми повсякдення, а саме – наративні.



Для нормальної життєдіяльності у звичайному житті та на війні людина потребує базових речей – належного харчування, одягу, умов для відпочинку, сну, гігієни. Їжу повстанці на Закерзонні отримували переважно завдяки роботі підпільної мережі ОУН, яка, своєю чергою, покладалась на місцеве населення, від якого одержувала основний ресурс. Здобуття трофейних харчів та полювання теж були поширеною практикою. Часто протягом тривалого часу українські партизани відчували гостру нестачу провіанту – доводилось збирати лісові харчі, або вдаватись до надзвичайних заходів – їсти непридатні до споживання продукти. Можна сказати, що кількарічне перебування на підпільній війні змінювало ставлення до їжі як такої, зміщувало особисті смаки, коли перед учасниками війни поставала проблема з'їсти хоч що-небудь, щоб якимось втамувати голод.

Одяг був менш доступним ресурсом, і потрібну кількість вояки здобували у боях чи від полонених. Також підпілля налагоджувало власне виробництво одностроїв, або при можливості купувало його у населених пунктах. За відсутності цих джерел повстанці «організовували» (фактично – конфісковували) одяг у місцевих жителів. Літній період був найбільш придатним для функціонування партизанської армії, яка не мала постійного місця дислокації і перебувала ледь не постійно на марші. Однак, у зимову пору найбільшою проблемою був дефіцит теплого одягу, і воякам доводилось ходити у літньому чи осінньому вбранні. А влітку вони вже не бажали розставатись із зимовим одягом. Обмеженість в матеріальних ресурсах та спільна боротьба створювали особливе вояцьке побратимство важливе для виживання – коли можна було обмінятись одягом чи отримати по кілька ложок польової страви на кожного вояка зі спільної миски.

Те саме стосувалось умов постоїв. Вояки сотень УПА та підпільники боївки ОУН мали по-своєму однакове житлове становище. У зимову пору повстанці УПА намагались зробити лісовий табір, щоб про нього не знали вороги, і там перезимувати, що не завжди вдавалось. І замість більш-менш придатних для життя лісових колиб вояки спали на «матрацах» з гілок чи просто на землі. Постій у селі, особливо прихильному, був для солдатів певного роду відпочинком. У хаті було тепло, сухо, були умови для водних процедур та харчі. Навіть без них вояки

використовували відносний затишок хати, щоб поспати, адже досить часто їх супроводжувало ще й хронічне недосипання через безперервні бойові дії, марші та погоні. Однак, сільський табір мав і свої недоліки – супротивнику простіше було влаштувати тут засідку чи облаву. Крайньою необхідністю комбатанти Закерзоння вважали життя у криївці (це більшою мірою властиво для підпільників ОУН), у якій було важко жити не стільки в матеріальному плані, скільки в психологічному.

У цих повсякденних практиках ми бачимо також специфіку Закерзоння. Підпільники та повстанці наче були в однакових умовах воєнних дій, проте існували й помітні відмінності. Підпільники, що жили у населених пунктах, хоч і виходили в терен на завдання, загалом мали кращі умови життя, харчування. Для них вистачало цивільного одягу. Воякам УПА, очевидно, потрібен був однострій, по-перше, з більш міцних матеріалів, а, по-друге, важливим був як засіб маскуванню під польське військо. Населений пункт був небезпекою для поодиноких вояків, які заходили до родичів, знайомих чи за дорученням – вони ставали легкою здобиччю для урядових органів безпеки, не маючи належного досвіду конспірації та уникання облави. Це вміння мали підпільники, які часто пересувались тереном самостійно, доставляли пошту, виконували доручення.

Усі згадані матеріальні обставини накладали свій відбиток на здоров'я вояків. Партизанам зазвичай було складно проводити регулярні гігієнічні процедури, прати та міняти одяг, тому серед них були поширені проблеми, спільні з іншими арміями, – педикульоз, різноманітні інфекційні хвороби. Повстанські умови боротьби спричиняли іноді досить жорстке ставлення до поранень і хвороб, особливо венеричних. Бути пораненим та хворим у партизанській війні УПА, без чіткого запілля в оточенні ворогів, означало наражати себе та побратимів на небезпеку викриття у разі полону. Важкопоранений вояк у екстремальній ситуації бою часто обирав швидку смерть – самогубство –, ніж життя у тюрмі та тортури.

Повстанці та підпільники, однак, все одно намагались врятувати своїх поранених побратимів, забрати з поля бою, надати першу допомогу, доставити до лікаря чи санітарної криївки. Пораненим та медперсоналу нічого не залишалось, як перебувати в підземних конспіративних криївках і лише сподіватись, що вороже

військо не дізнається про них. Бути лікарем УПА було також моральною проблемою, коли вони не могли допомогти своїм пацієнтам через брак ліків чи відсутність необхідних знань.

Жорсткий військовий лад та дисципліна зводили життєдіяльність усіх учасників руху, від провідників до простих солдатів і працівників, до єдиного знаменника. Спільна справа об'єднувала, схиляла до взаємодопомоги та до пошуку позитиву навіть у жахливих буднях війни. Українські комбатанти знаходили час для відпочинку, по-різному проводили дозвілля. Головним відволікаючим фактором від суворих буднів були радісні миті різноманітних свят, особливо великих релігійних, які прості вояки дуже любили. З їхньою допомогою відбувалась своєрідна психологічна розрядка, важлива для виживання на війні. Але також скріплювались ряди вояків та мирних місцевих мешканців у спільному проведенні свят і урочистостей.

Очевидно, постійне перебування в екстремальних умовах та «межових» ситуаціях – боях, втечах, переховуваннях, голоді та холоді, у хворобах і пораненнях вкрай виснажували людський організм, доводили його до межі психофізіологічних можливостей. Боротьба українських повстанців на Закерзонні, особливо в останні роки (1946–1947 рр.), проходила на грані виживання. Люди зважувались на відчайдушно-героїчні вчинки. Але водночас, наступала небезпечна байдужість та апатія до всього, навіть до свого життя.

У такі «межові» моменти в українських комбатантів підвищувалась потреба у внутрішньо-психологічній опорі. Це приводило до посилення побутової релігійності, віри у Боже заступництво, допомогу та присутність Вищих сил. Хоча окрім цих проявів були й інші – негативні. Страх, непевність у завтрашньому дні, максимальне психологічне та нервово перенапруження на війні, – викликали у вояків погані передчуття, віру у прикмети, забобони, які, однак, містичним чином могли й справдитись.

Українське підпільно-повстанське середовище виробило своєрідну повсякденну практику у ставленні до смерті. Вона не тільки щодня оточує комбатанта на війні, але й стає символічною жертвою спільної ідеї боротьби за

визволення нації. Націоналістична ідеологія тут грала формуючу роль – смерть на війні за незалежність уявлялась героїчним чином, чимось ледь не сакральним – вбитий жив у пантеоні борців за волю нації. Відповідними були й церемоніали пам'яті і вшанування загиблих. Смерть комбатанта – підпільника чи повстанця, була інакшою в порівнянні зі смертю простого селянина. Полеглі побратими для вояків ОУН і УПА лежали на «Полі Слави». Для живих залишався міцним зв'язок з померлими, навіть незнайомими. Досвід війни, пережитої «межової» ситуації, а ще більше факт того, що побратим загинув, а ти залишився живий, додатково скріплював уявну спільноту живих і мертвих борців за свободу.

Важливим аспектом у житті повстанця-підпільника була взаємодія з цивільними, без яких, на відміну від регулярних військ, майже неможлива партизанська діяльність та виживання. Як ми з'ясували, воїни УПА загалом ставилися приязно до цивільних українців, адже більшість членів сотень самі походили із закерзонських сіл. Селяни допомагали партизанам не тільки у матеріальних благах, але й щиро укривали і симпатизували їм, були цивільною розвідкою тощо. Однак, на мікроісторичному рівні ми побачили, що відносини між комбатантами та цивільними не завжди були безхмарними. Деякі села і навіть цілі райони виходили з-під контролю ОУН. Влада ж, яку давала зброя, часто надуживалась навіть до прихильних селян.

Поляки на території Закерзоння були для української партизанки і союзниками, і противниками, виступали в якості цивільних і комбатантів. Дослідження складності цих відносин вже існують і будуть з'являтися й надалі. Новизною ж нашої роботи для історіографії українського визвольного руху в цілому стало використання методів контент-аналізу до повстанських мемуарів з метою дослідити внутрішньо-психологічне ставлення вояків УПА і ОУН до представників польської та єврейської національностей.

Можна констатувати, що поляки трактувались українськими партизанами Закерзоння у цілому як супротивники та вороги. Занадто сильними були негативні враження з часів II Речі Посполитої, німецької окупації. Але головною була неоголошена польсько-українська війна взаємного винищення, що продовжувалась

на цих землях. В образі ворога-поляка в уявленні повстанців ми бачимо такі складові як: брутальність й насильство поляків до українців, ворожість «у відповідь» від повстанців, презирство до поляків як до вояків та загальне маркування поляка як «ворога» – окупанта і злочинця, якому не можна довіряти. Однак, хоч і дуже рідко, але позитивна характеристика польській людині від повстанця також мала місце. Це траплялось тоді, коли поляки виявляли симпатію, людяність до українців, а головне, виступали проти основного ворога руху ОУН і УПА – більшовиків. В інших випадках ми бачимо нормальні відносини повстанців і цивільних поляків, як колишніх сусідів чи родичів.

По відношенню до євреїв виявлено, що думка про ворожість українських націоналістів до них є загальною стереотипною та хибною. До євреїв у переважній більшості випадків повстанці Закерзоння ставились нейтрально чи позитивно. У протилежних ситуаціях в уявленнях повстанців представники єврейської національності радше маркуються як «чужі» і досить рідко як вороги, лише у прямому зв'язку з більшовиками.

Після проведеного дослідження ми побачили, що екстремальні умови війни суттєвим чином впливають на повсякденні практики виживання вояків партизанських військових формувань. Дійсність і побут війни, постійний стан бойового стресу відповідно накладають свій відбиток на світосприйняття комбатантів.

Для «повстанської людини» кожен день був насичений повсякденням війни – не тільки прямим і непрямим бойовим контактом з ворогом. Але й у тисячах інших побутових нюансів, які бентежили, займали думки, охоплювали ціле існування кожного учасника подій. Інакше кажучи, для них перебування в екстремальній ситуації було постійним, а не тільки у бою. Надзвичайним ставало саме партизанське життя, яке робило інакшими звички, повсякденні практики та уявлення вояків. Незадовільні умови харчування, життя, одягу, гігієни, спричиняли фізичні хвороби, але також були впливовими чинниками стресу та психічних розладів. Всі наведені умови та фактори, відповідно, створювали особливий фізичний та психологічний стан «повстанської людини», яка пристосовувалась до

війни і намагалась вижити. Її внутрішнє ставлення до оточуючого світу та його феноменів трансформувалось в цих довколишніх подіях – моторошних, але й величних водночас. Це накладало відбиток і на повсякденні практики. Підвищувалась нервовість та агресивність комбатантів, що виливалось у конфліктних сутичках із цивільними, як українцями, так і з представниками інших націй. Війна, дії супротивника та вплив бойового стресу збільшували ступінь ворожості й ненависті до ворога – поляка і більшовика. Тривале перебування у «межовій» ситуації робило саме сприйняття життя у чорно-білих тонах, приводило до поділу людей на «своїх» і «ворогів» без можливості інших варіантів. Смерть постійно забирала друзів, соратників, родичів, знайомих, що поглиблювало сентиментальність вояків до загиблих, до їхньої пам'яті. А також спричиняла думки про життя людини, долю про її фаталізм.

Звичайно повстанці, потребували розрядки і відпочинку. Це було не тільки у формі різного дозвілля та свят, але й в особистому житті. Озброєні чоловіки прагнули жіночої прихильності та знаходили її серед своїх соратниць по боротьбі, знайомих і незнайомих селянок. Хоча цей аспект не був предметом нашого розгляду, його можна поглибити у наступних дослідженнях.

Певною моральною і психологічною втіхою було особливе партизансько-вояцьке побратимство та згуртованість. І не лише між собою, але й з симпатиками – місцевими людьми. Саме вони, попри певні негативні моменти, становили вирішальну матеріальну та духовну підтримку повстанському руху. Врешті він припинився лише з повною депортацією всього українського населення із Закерзоння.

# СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

## ДЖЕРЕЛА

### 1.1. Неопубліковані джерела

#### Архів Центру Досліджень Визвольного Руху

#### Фонд Мирослава Онишкевича

1. П. 17. Ф. № 0000009–10. Інструкції до виконання.
2. П. 17. Ф. № 0000014. Наказ ч. 5/46.
3. П. 17. Ф. № 0000015–40. Звіти з праці СБ «Холодний Яр».
4. П. 18. Ф. № 0000003. Доручення.
5. П. 18. Ф. № 0000018. Лист «Друже Максим».
6. П. 22. Ф. № 0000054. Інструкція.
7. П. 22. Ф. № 0000057. В справі відношення озброєних відділів та поодиноких стрільців до орг. сітки і населення.
8. П. 61. Ф. № 0000051–53. Звіт з праці СБ за жовтень–грудень 1946.
9. П. 70–2. Ф. № 0000072. Звіт сотень «Вовки» за грудень 1946.
10. П. 70–2. Ф. № 0000103. Хроніка сотні «Галайда» II.
11. П. 70–2. Ф. № 0000154. Звіт ТВ «Бастіон».
12. П. 70–2. Ф. № 0000263. Опис акцій на 150–ту стражницю БОП–у в селі Тудорковичі над Бугом.
13. П. 76. Ф. № 0000060. Загальне положення в терені.
14. П. 76. Ф. № 0000108. Вістки з терену за місяць березень 1946. Ярославський повіт.
15. П. 77. Ф. № 0000043. Відпис командирові Бурлаці 8.06.46.
16. П. 77. Ф. № 0000096. Лист «Друже командир».
17. П. 77. Ф. № 0000109. Лист Онишкевича сотенному Хрину. 01.03.46.
18. П. 77. Ф. № 0000318. Звіт ТВ «Данилів».

## **Фонд 9. Збірка документів Миколи Лебедя**

### **Т. 12. Документи Служби безпеки ОУН**

19. Т. 12. Арк. 1–2. Інструкція щодо випадків виявлення венеричних хворіб в терені та у випадках абортів і вбивства новонароджених. URL: <http://avr.org.ua/index.php/viewDoc/8922/> (дата звернення: 15.02.2019).

### **Т. 32. Інструктивні матеріали ОУН**

20. Ф. № 345405. Інструкція КП Закерзоння. 27.11.1945 р. URL: <http://avr.org.ua/index.php/viewDoc/10148/> (дата звернення: 15.02.2019).

21. Ф. № 345409. Інструкція КП Закерзоння. 14.02.1946 р. URL: <http://avr.org.ua/index.php/viewDoc/10152/> (дата звернення: 15.02.2019).

22. Ф. № 345410. Інструкція КП Закерзоння. 25.02.1946 р. URL: <http://avr.org.ua/index.php/viewDoc/10153/> (дата звернення: 15.02.2019).

23. Ф. № 345413. Інструкція УЧХ. URL: <http://avr.org.ua/index.php/viewDoc/10156/> (дата звернення: 15.02.2019).

24. Ф. № 345414. Інструкція КП Закерзоння. 18.04.1946 р. URL: <http://avr.org.ua/index.php/viewDoc/10157/> (дата звернення: 15.02.2019).

### **Т. 34. УЧХ**

25. Ф. № 346001. Стаття Мелодії Б. «УЧХ в сучасних визвольних змаганнях». від 20.12.1947. URL: <http://avr.org.ua/index.php/viewDoc/10172/> (дата звернення: 15.02.2019).

26. Ф. № 346002. Інструкція ч. 1. Обов'язує в праці УЧХ. Жовтень, 1944. URL: <http://avr.org.ua/index.php/viewDoc/10173/> (дата звернення: 15.02.2019).

## **Галузевий державний архів Служби безпеки України**

### **Фонд 2. Управління 2–Н МДБ УРСР та оперативно–розшукових відділів МДБ і відділу управління ББ МВС**

27. Спр. 646. Арк. 192. Бофон УПА на 100 злотих від 1.11.1946 р. URL: <http://avr.org.ua/index.php/viewDoc/25245/> (дата звернення: 15.02.2019).



28. Спр. 648. Арк. 1–9. Інформаційна довідка прикордонних військ МВС щодо підрозділів УПА та боївок ОУН Закерзоння станом на 1.02.1947 р. URL: <http://avr.org.ua/index.php/viewDoc/25246/> (дата звернення: 15.02.2019).

**Фонд 13. Збірка документів про структуру і характер антирадянської діяльності «Організації українських націоналістів – ОУН і Української повстанської армії – УПА, методи і прийоми агентурної діяльності органів Державної Безпеки по ліквідації організованого підпілля ОУН і збройних банд УПА на території республіки в період 1941–1954 рр.»**

29. Спр. 376. Т. 15. Арк. 974–996. Санітарний вишкіл. 1944 р.

30. Спр. 376. Т. 28. Арк. 108–109. Доручення про ліквідацію УЧХ як окремої структури, підпорядкування служби здоров'я.

31. Спр. 376. Т. 28. Арк. 140. Лист другу «Потапу» про інструкцію УЧХ.

32. Спр. 376. Т. 28. Арк. 143а. Наказ про взаємодію оргсітки ОУН та УПА.

33. Спр. 376. Т. 88. Арк. 243–244. Інструкція Українського Червоного Хреста (УЧХ), Суспільна Опіка, Служба Здоров'я, Аптеки.

**Ф. 62. Колекція документів різного походження**

34. Спр. 4. Т. 19. Арк. 228–221. Звіт із акції на Грубешів за 27–28.05.1946 р. від 07.07.1946 р. URL: <http://avr.org.ua/index.php/viewDoc/11610/> (дата звернення: 15.02.2019).

35. Спр. 4. Т. 22. Арк. 50. Інструкція для ОУН–УПА щодо проведення збіркових акцій серед польського населення від 23.03.1946 р. URL: <http://avr.org.ua/index.php/viewDoc/11611/> (дата звернення: 15.02.2019).

36. Спр. 4. Т. 22. Арк. 51. Інструкція щодо відправлення листа від УЧХ до родичів загиблого члена ВП від 25.03.1946 року URL: <http://avr.org.ua/index.php/viewDoc/11612/> (дата звернення: 15.02.2019).

37. Спр. 4. Т. 22. Арк. 52. Дві інструкції щодо надсилання зауважень до статті «Українські землі за лінією Керзона в вогні боротьби» та щодо ставлення до польських селян від 01.–03.04.1946 р. URL: <http://avr.org.ua/index.php/viewDoc/11613/> (дата звернення: 15.02.2019).

38. Спр. 4. Т. 73. Арк. 16. До польського населення Варяжа! Звернення УПА з приводу діяльності польських військ від жовтня 1946 р. URL: <http://avr.org.ua/index.php/viewDoc/11625/> (дата звернення: 15.02.2019).

39. Спр.4. Т. 73. Арк 350–352. Рейди і політично–пропагандивна робота серед польського населення від 20.09.1946 р. URL: <http://avr.org.ua/index.php/viewDoc/11626/> (дата звернення: 15.02.2019).

40. Спр. 4. Т. 107. Арк 1–7. Звіт про зустріч районного пропагандиста ОУН «Сокола» та представників повітової влади в Лиську URL: <http://avr.org.ua/index.php/viewDoc/11606/> (дата звернення: 15.02.2019).

41. Спр. 4. Т. 112. Арк. 7. Polacy – Звернення УПА до поляків із повідомленням про проведення акцій на теренах Польщі. Листопад 1946 р. URL: <http://avr.org.ua/index.php/viewDoc/11608/> (дата звернення: 15.02.2019).

**Фонд 65. Оперативно-розшукові справи на осіб, які перебувають на оперативно-довідковому обліку**

42. Спр. С–9108. Т. 1. Арк. 35–70. Протокол допиту Володимира Щигельського від 7.09.1947 р. URL: <http://avr.org.ua/index.php/viewDoc/25236> (дата звернення: 15.02.2019).

43. Спр. С–9108. Т. 2. Арк. 209–210. Протокол допиту Тимочко Ірени від 3.12.1947 р. URL: <http://avr.org.ua/index.php/viewDoc/25241/> (дата звернення: 15.02.2019).

44. Спр. С–9108. Т. 2. Арк. 302–307. Протокол допиту Теслі Марії від 30.11.1947 р. URL: <http://avr.org.ua/index.php/viewDoc/25242/> (дата звернення: 15.02.2019).

45. Спр. С–9108. Т. 12. Арк. 45–56. Лист від «Птаха» до «Нечая» від 14.07.1947 р. URL: <http://avr.org.ua/index.php/viewDoc/25238/> (дата звернення: 15.02.2019).

**Центральний державний архів вищих органів влади та управління України  
Фонд 3833. Крайовий провід ОУН на Західноукраїнських землях у 1941–  
1947 рр.**

Оп. 1.

46. Спр. 7. Нарис проекту основних законів конституції так званої Української держави (1941 р.), 9 арк.

47. Спр. 46. Інструкції /копії/ організаційної референтури Крайового проводу ОУН, том 1, 60 арк.

48. Спр. 47. Інструкції /копії/ організаційної референтури Крайового проводу ОУН, том 2, 42 арк.

49. Спр. 91а. Огляди суспільно-політичних, господарських та культурного життя на західно українських землях, 91 арк.

50. Спр. 95. Інструкції крайового проводу і головної команди УПА для організації виховної роботи у відділах УПА: програма виховних гуртків, доповідей і лекцій, 29 арк.

51. Спр. 114. Інформації та повідомлення з території Дніпропетровської області, Донецького басейну, м.м. Миколаєва і Запоріжжя, 79 арк.

52. Спр. 135. Політичні звіти з військових округ Холмщини, 33 арк.

53. Спр. 143. Інструкції і положення /копії/ про пропагандивну роботу краєвого проводу ОУН, 24 арк.

54. Спр. 223. Лотерейні білети бандерівців, 90 арк.

55. Спр. 230. Вказівки для конспірації підпільника, т. 1, 57 арк.

56. Спр. 277. Програма і документи для святкування «свята Базара», дня 23 грудня, «свята героїв», дня українського моря і інші. 130 арк.

Оп. 2.

57. Спр. 54. Стаття «Пашні буряки» /псевдозаголовок/ автор невідомий, 116 арк.

**Фонд 3834. Львівський обласний провід ОУН на Західноукраїнських землях**  
Оп. 1.

58. Спр. 1. Інструкції та розпорядження для окружних провідників і організаційних референтів проводу, 17 арк.

**Центральний державний архів громадських об'єднань і організацій України**

**Фонд 1. Центральний комітет комуністичної партії України**

**Протоколи засідань Політбюро, Оргбюро і Секретаріату ЦК КПУ та матеріали до них. «Окрема папка» 1923 1987 рр.**

Оп. 23.

59. Спр. 1717. Копии националистических листовок, газет, писем, 116 арк.

60. Спр. 1733. Ежедневные сводки о ходе борьбы с украинско-немецкими националистами по Львовской области, 114 арк.

61. Спр. 1740. Сводки о ходе борьбы с бандитизмом в западных областях украинской ССР, 188 арк.

62. Спр. 1741. Месячные сводки о ходе борьбы с бандитизмом в западных областях УССР, 76 арк.

63. Спр. 1742. Сводки о ходе борьбы с бандитизмом в западных областях украинской ССР, 322 арк.

64. Спр. 2968. Инструкции, листовки и другие контрреволюционные материалы оуновского подполья, 263 арк.

65. Спр. 2974. Контрреволюционные листовки, 31 арк.

**Фонд 57. Колекція документів з історії Комуністичної партії України в період Великої Вітчизняної війни 1941 1945 рр.**

Оп. 4.

66. Спр. 341. Копии вписок из стенограммы доклада секретаря обкома партии и политинформации о действиях украинско-немецких националистических банд на территории Львовской области. Копии документов украинско-немецкими националистов об их службе немецко-фашистским захватчикам, 9 арк.

67. Спр. 342. Доклади, политические обзори, реферати, конспекти лекций и материалы методического характера украинских националистов, изъятие партизанским соединением под командованием Наумова, 134 арк.

### **Instytut Pamięci Narodowej**

#### **Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiem**

68. BU 1554/91 Okręg III: sprawozdania z terenu za okres 1944–1947 r.

69. BU 1554/92 Okręg III: sprawozdania prowidyka Okręgu «Zenona».

70. BU 1554/98 Okręg III, nad rejon krypt. «Lewada», referat SB – sprawozdania z pracy referatu za okres 01.02–30.06.1946 r.

### **Instytut Pamięci Narodowej w Warszawie**

71. BU 1554/15 Organizacja Ukraińskich Nacjonalistów – depozyt Piotra Fiedoriwa: korespondencja, reporty, meldunki, instrukcje dla nad rejonowych referatów SB OUN.

72. BU 1554/90 «Organizacja Ukraińskich Nacjonalistów» – Okręg III Ogólne sprawozdanie z działalności organizacji za czas 1.05.1944 – 15.11.1947 r.

73. BU 1554/95 Organizacja Ukraińskich Nacjonalistów – okręg III nadrejon krypt. «Lewada»: sprawozdanie organizacyjne za okres 10.08 – 10.09.1945 r.

74. BU 1554/96 Organizacja Ukraińskich Nacjonalistów – Okręg III nadrejon krypt. «Lewada»: sprawozdanie nadrejonowego referenta SB Jana Romaneczko «Szpil» za m–c VII–IX 1946 r.

75. BU 1554/97 «Organizacja Ukraińskich Nacjonalistów» – Okręg III nadrejon krypt: «Łyman», «Lewada» referat SB: sprawozdania z pracy referatu za okres.

76. BU 1554\99 «Organizacja Ukraińskich Nacjonalistów» – Okręg III nadrejon «Łyman»: Sprawozdanie z podreferatu polskich spraw za XI, XII 1945 r., «Grebieszowszczyzna».

77. BU 1554/102 OUN. Towarowa książka na rok 1946/47 oddziału.

### **Instytut Pamięci Narodowej w Rzeszowie**

78. Rz 00105/9 Akta w sprawie p-ko Sławko Sigielski Włodzimierz Szczygielski ps. «Burlak».

79. Rz 00105/14 Działalność band UPA ps. «Żeleźniak», «Kalinowicz» i inne.

80. Rz 00205/1 t. 1 Sprawa obiektowa – nacjonalizm ukraiński.
81. Rz 00205/1 t. 2 Sprawa obiektowa – nacjonalizm ukraiński.
82. Rz 00205/1 t. 3 Sprawa obiektowa kryptonim «Nacjonalizm ukraiński».
83. Rz 00205/1 t. 4 Sprawa obiektowa – nacjonalizm ukraiński.
84. Rz 00377/4 t. 2 Sprawa obiektowa kryptonim «Nacjonalizm Ukraiński».
85. Rz 00377/4 t. 3 Sprawa obiektowa kryptonim «Nacjonalizm Ukraiński».
86. Rz 00377/4 t. 4 Sprawa obiektowa kryptonim «Nacjonalizm Ukraiński».
87. Rz 00377/4 t. 5 Sprawa obiektowa kryptonim «Nacjonalizm Ukraiński».
88. Rz 00377/4 t. 6 Sprawa obiektowa kryptonim «Nacjonalizm Ukraiński».
89. Rz 00377/4 t. 12 Sprawa obiektowa «Nacjonalizm Ukraiński».
90. Rz 00377/4 t. 19 Sprawa obiektowa kryptonim «Nacjonalizm Ukraiński».
91. Rz 00377/4 t. 22 Sprawa obiektowa kryptonim «Nacjonalizm Ukraiński».
92. Rz 00377/4 t. 24 Sprawa obiektowa kryptonim «Nacjonalizm Ukraiński».
93. Rz 046/493 Akta kontrolno-śledcze dotyczące Romana Hrobelskiego.
94. Rz 046/601 Akta kontrolno-śledcze dotyczące Grzegorza Mazur.
95. Rz 046/723 Akta kontrolno-śledcze dotyczące Włodzimierza Szczygielskiego i innych.
96. Rz 051/301 Odpisy ważniejszych protokołów i dokumentów OUN–UPA dotyczących Okręgu II.
97. Rz 072/1 t. 74 Sprawa obiektowa kryptonim «Nacjonalizm ukraiński».
98. Rz 072/1 t. 153 Sprawa obiektowa kryptonim «Nacjonalizm ukraiński».
99. Rz 072/1 t. 223 Sprawa obiektowa kryptonim «Nacjonalizm ukraiński».
100. Rz 072/1 t. 224 Sprawa obiektowa kryptonim «Nacjonalizm ukraiński».
101. Rz 072/1 t. 225 Sprawa obiektowa kryptonim «Nacjonalizm ukraiński».
102. Rz 072/1 t. 226 Sprawa obiektowa kryptonim «Nacjonalizm ukraiński».
103. Rz 072/1 t. 227 Sprawa obiektowa kryptonim «Nacjonalizm ukraiński».
104. Rz 107/828 Akta w sprawie Romana Hrobelskiego.
105. Rz 108/4116 Akta w sprawie Romana Hrobelskiego ps. «Brodycz».
106. Rz 108/4125 Akta nadzoru w sprawie Włodzimierza Szczygielskiego.
107. Rz 108/4195 Akta nadzoru w sprawie Hrycia Mazur.

108. Rz 122/226 Akta w sprawie Włodzimierza Szczygielskiego.
109. Rz 190/232 Odpis wyroku śmierci wydanego przez Wojskowy Sąd Rejonowy w Rzeszowie w sprawie Mazur Grzegorza.
110. Rz 190/254 Odpis wyroku śmierci wykonanego przez Wojskowy Sąd Rejonowy w Rzeszowie w sprawie Szczygielskiego Włodzimierza.

## 1.2. Опубліковані документи

111. Акція «Вісла». Документи / ред. Є. Місило. Львів; Нью-Йорк: Наукове товариство ім. Шевченка у Львові, 1997. 574 с.
112. Бастіон і Батурин. УПА та підпільна адміністрація ОУН в Ярославщині, Любачівщині та Томашівщині в рр. 1944–1947: Документи та матеріали / ред. М. Іваник, М. Бошно. Львів: Видавництво Львівськ. Політехн., 2012. 628 с.
113. Від депортації до депортації. Суспільно-політичне життя холмсько-підляських українців (1915–1947). Дослідження. Спогади. Документи. Том 2 / ред. кол. Ю. Макар, В. Макар. Чернівці: Букрек, 2014. 900 с.
114. Від депортації до депортації. Суспільно-політичне життя холмсько-підляських українців (1915–1947). Дослідження. Спогади. Документи. Том 3 / ред. кол. Ю. Макар, М. Горний, В. Макар. Чернівці: Букрек, 2015. 960 с.
115. Десять буремних літ. Західноукраїнські землі у 1944–1953 рр. Нові документи і матеріали / ред. В. Сергійчук. К.: Дніпро, 1998. 944 с.
116. Історія польсько-українських конфліктів. Т. 3 / ред. М. Сивицький. К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2005. 430 с.
117. Літопис Української повстанської армії. Т. 16: Підпільні журнали закерзонської України 1945–1947 / ред. П. Й. Потічний. Торонто; Львів: Вид-во «Літопис УПА», 1987. 608 с.
118. Літопис Української повстанської армії. Т. 17: Англomовні видання українського підпілля 1946–1947 / ред. П. Й. Потічний. Торонто; Львів: Вид-во «Літопис УПА», 1988. 186 с.

119. Літопис Української Повстанської Армії. Т. 33: Тактичний Відтинок УПА 26-й «Лемко»: Лемківщина і Перемищина (Документи і матеріали) / ред. П. Й. Потічний, І. Лико. Торонто; Львів: Вид-во «Літопис УПА», 2001. 899 с.

120. Літопис Української Повстанської Армії. Т. 34: Лемківщина і Перемищина політичні звіти (Документи і матеріали) / ред. П. Потічний, І. Лико. Торонто; Львів: Вид-во «Літопис УПА», 2001. 971 с.

121. Літопис Української повстанської армії. Т. 38: Архітектура резистансу: криївки і бункри УПА в радянських документах / ред. П. Потічний. Торонто; Львів: Вид-во «Літопис УПА», 2002. 428 с.

122. Літопис Української Повстанської Армії. Т. 39: Тактичний відтинок УПА 28-й «Данилів» Холмщина і Підляшшя (Документи і матеріали) / ред. П. Потічний. Торонто; Львів: Вид-во «Літопис УПА», 2003. 1043 с.

123. Літопис Української Повстанської Армії. Т. 40: Тактичний відтинок 27-й «Бастіон»: Любачівщина, Томашівщина, Ярославщина (Документи і матеріали) / ред. П. Потічний. Торонто; Львів: Вид-во «Літопис УПА», 2004. 584 с.

124. Літопис Української повстанської армії. Т. 48: УПА в світлі словацьких та чеських документів (1945–1948). Кн. 1: Рейди УПА в документах війська та апарату безпеки ЧСР (1945–1946) / ред. М. Шмігель. Торонто; Львів: Вид-во «Літопис УПА», 2010. 861 с.

125. Літопис Української повстанської армії. Т. 53: УПА в світлі словацьких та чеських документів (1945–1948); Кн. 2: Рейд УПА у Західну Європу (1947): чехословацький шлях / ред. М. Шмігель. Торонто; Львів: Вид-во «Літопис УПА», 2017. 1304 с.

126. Літопис УПА. Нова серія. Т. 9: Боротьба проти повстанського руху і націоналістичного підпілля: протоколи допитів заарештованих радянськими органами державної безпеки керівників ОУН і УПА / ред. О. Іщук, С. Кокін. Київ; Торонто, 2007. 786 с.

127. Літопис УПА. Нова серія. Т. 21: Ярослав Старух. Документи і матеріали / ред. В. Мороз. Київ; Торонто, 2012. 1320 с.



128. ОУН і УПА в 1944 році: Документи / ред. С. Кульчицький. Ч. 1. Київ, 2009. 292 с.
129. ОУН і УПА в 1944 році: Документи / ред. С. Кульчицький. Ч. 2. Київ, 2009. 256 с.
130. ОУН і УПА в 1945 році: Документи / ред. С. Кульчицький. Ч. 1. Київ, 2015. 371 с.
131. ОУН і УПА в 1945 році: Документи / ред. С. Кульчицький. Ч. 2. Київ, 2015. 366 с.
132. ОУН і УПА на терені Польщі (1944–1947 рр.) / ред. Ю. Шаповал. Київ: Інститут історії України НАН України, 2000. 232 с.
133. ОУН–УПА в роки війни. Нові документи і матеріали / ред. В. Сергійчук. К.: Дніпро, 1996. 496 с.
134. Повстанські могили: Пропам'ятна книга впадших на полі слави вояків УПА–Захід VI Воєнної Округи «Сян» Тактичних Відтинків «Лемко», «Бастіон», «Данилів» (1944–1946) / ред. Є. Місило. Варшава; Торонто, 1995.
135. Польсько-українські стосунки в 1942–1947 роках у документах ОУН та УПА: у 2 т. / відп. ред. та упоряд. В. В'ятрович. Т. 1. Війна під час війни. 1942–1945. Львів: ЦДВР, 2011. 792 с.
136. Польсько-українські стосунки в 1942–1947 роках у документах ОУН та УПА: у 2 т. / відп. ред. та упоряд. В. В'ятрович. Т. 2. Війна після війни. 1942–1945. Львів: ЦДВР, 2011. 576 с.
137. Польща та Україна у тридцятих–сорокових роках ХХ століття: Невідомі документи з архівів спеціальних служб. Т. 2: Переселення поляків та українців 1944–1946 рр. / ред. кол. М. Вінярчик-Коссаковська та ін. Варшава; Київ, 2000. 534 с.
138. Польща та Україна у тридцятих–сорокових роках ХХ століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб. Т. 4: Поляки і українці між двома тоталітарними системами. 1942–1945. Ч. 1 / ред. кол. С. Богунов та ін. Варшава; Київ, 2005. 1512 с.

139. Польща та Україна у тридцятих–сорокових роках ХХ століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб. Т. 4: Поляки і українці між двома тоталітарними системами. 1942–1945. Ч. 2 / ред. кол. С. Богунов та ін. Варшава; Київ, 2005. 1512 с.

140. Польща та Україна у тридцятих–сорокових роках ХХ століття: Невідомі документи з архівів спеціальних служб. Т. 5: Акція «ВІСЛА» 1947 / ред. кол. С. Богунов та ін. Варшава; Київ, 2006.

141. Польща та Україна у тридцятих–сорокових роках ХХ століття: Невідомі документи з архівів спеціальних служб. Т. 6: Операція «СЕЙМ» 1944–1946 / ред. кол. Є. Беднарек та ін. Варшава; Київ, 2007. 1392 с.

142. Польща та Україна у тридцятих–сорокових роках ХХ століття: Невідомі документи з архівів спеціальних служб. Т. 9: Організація українських націоналістів у Польщі в 1944–1950 роках. Ліквідація керівних структур. Ч. 1 / ред. кол. Є. Беднарек та ін. Варшава; Київ, 2017. 750 с.

143. Польща та Україна у тридцятих–сорокових роках ХХ століття: Невідомі документи з архівів спеціальних служб. Т. 9: Організація українських націоналістів у Польщі в 1944–1950 роках. Ліквідація керівних структур. Ч. 2 / ред. кол. Є. Беднарек та ін. Варшава; Київ, 2017. 850 с.

144. Репатріація чи депортація. Переселення українців з Польщі до УРСР. Збірник документів / ред. Є. Місило. Львів: Каменяр, 2007. 256 с.

145. Трагедія українців Польщі / ред. В. Сергійчук. Тернопіль: вид-во «Тернопіль», 1997. 440 с.

146. Український здвиг. 1939–1947. Т. 1: Закерзоння / ред. В. Сергійчук. К.: Укр. видав. спілка, 2004. 842 с.

147. УПА: спогади, документи / ред. Ю. Мицик. Київ: ПП «Фоліант», 2016. 540 с.

148. Pawłokoma 3 III 1945 r. / red. E. Misiło. Warszawa, 2006. 183 s.

### 1.3 Мемуари

149. Байляк Р. Богунова тродорога. Кадри на скрижалях. Варшава: Український архів, 2004. 360 с.
150. Борець Ю. З найкращими. Лондон: Українська Видавнича Спілка, 1986. 385 с.
151. Борець Ю. Рейд без зброї. УПА на заході. Спогади. London: Ukrainian Publishers Limited, 1982. 315 с.
152. Борець Ю. УПА у вирі боротьби. Видавництво центральної управи спілки української молоді. Лондон, 1971. 319 с.
153. Волош-Василенко П., Вірлинів К. У боротьбі за волю – під бойовими прапорами УПА. Аугсбург, 1949. 126 с.
154. «В рядах УПА» збірка споминів бувших вояків УПА / ред. П. Мірчук, В. Давиденко. Нью Йорк: «Dnipro», 1957. 352 с.
155. Галаса В. Наше життя і боротьба. Спогади. Львів: Видавництво «Мс», 2005. 270 с.
156. Гарасимів І. З юнацьких – мрій в ряди УПА. Літопис Української Повстанської Армії. Т. 29. Торонто; Львів, 1999. 335 с.
157. Грицай Я. А рани не гоїлися: Спомини «Чорноти». Торонто; Львів: Літопис УПА, 2001. 330 с.
158. Громенко М. У великому рейді. Львів: «Атлас», 2000. 170 с.
159. Гук Б. Закерзоння. Спогади вояків Української повстанської армії. Т. 1. Варшава. «Тирса», 1994. 440 с.
160. Гук Б. Закерзоння. Спогади вояків Української повстанської армії Т. 2. Варшава: «Тирса», 1996. 536 с.
161. Гук Б. Закерзоння. Спогади вояків Української повстанської армії. Т. 3. Варшава: «Тирса», 1997. 303 с.
162. Гук Б. Закерзоння. Спогади вояків Української повстанської армії. Т. 4. Варшава: «Тирса», 1998. 366 с.

163. Дмитрик І. Записки українського повстанця (У лісах Лемківщини). Львів: «Червона Калина», 1992. 164 с.
164. Добровольський Є. Боївка «С». Тернопіль: «Джура», 2002. 208 с.
165. Дубницький-Кілко С. Україну захищали в чужині: спогади про Закерзоння. Тернопіль: «Джура», 2004. 283 с.
166. Йовик І. Нескорена армія. Київ: МП «Леся», 1995. 320 с.
167. Карванська-Байляк А. Во ім'я Твоє: (мережане життям). Варшава: Український архів, 2000. 440 с.
168. Кметь Є. Спогади. Любачивщина на шляху боротьби. Дніпропетровськ, Видавництво журнал «Бористен», 2000. 220 с.
169. Кордан І. Один набій з набійниці. Спомини вояка УПА з куреня «Залізняка». Торонто; Львів, 2006. 258 с.
170. Кривуцький І. Де срібнолентий Сян пливе. К.: Брама, 1999. 376 с.
171. Кристенсен К. Волю Україні. Розповідь про Миколу Радейка. К.: Вид. «Смолоскип», 1999. 186 с.
172. «Кров українська, кров польська...». Трагедія Холмщини та Підляшшя в роках 1938–1948 у спогадах / ред. М. Іваник. Торонто; Львів, 2014. 390 с.
173. Лабунька М. Коли ліс був наш батько. Спомини. К.: Основи, 2015. 320 с.
174. Лемко І. Спогади бійців УПА. Львів: Апріорі, 2015. 136 с.
175. Леськів-Кіт А. Закерзонські доли: спогад про село Корчмин. Торонто: Об'єднання Українців «Закерзоння», 2002. 396 с.
176. Лико І. На грані мрії і дійсности: Спогади підпільника. Літопис Української Повстанської Армії. Т. 37. Торонто; Львів: Літопис УПА, 2002. С. 9–467.
177. Літопис Української повстанської армії. Т. 13. Перемиський курінь; книга перша: Денник відділу «Бурлаки» (Володимира Щигельського) / ред. Є. Штендера. Торонто; Львів: Літопис УПА, 1986. 340 с.
178. Літопис Української повстанської армії. Т. 14. Перемиський курінь; книга друга: Денники й документи / ред. Є. Штендера. Торонто; Львів: Літопис УПА, 1987. 262 с.

179. Літопис Української повстанської армії. Т. 23. Медична опіка в УПА / ред. М. Ріпецький. Торонто; Львів: Вид-во «Літопис УПА», 1992. 477 с.
180. Літопис Української Повстанської Армії. Т. 31. УПА на Львівщині і Ярославщині: спогади і документи вояків УПА ТВ «Розточчя» 1943–1947 / ред. І. Лико. Торонто; Львів: Літопис УПА, 2000. 320 с.
181. Літопис УПА. «Бібліотека». Т. 4. Спогади вояків УПА та учасників збройного підпілля Львівщини та Любачівщини / ред. П. Й. Потічний, В. В'ятрович. Торонто; Львів: Вид-во «Літопис УПА», 2003. 448 с.
182. Мац Р. Крутими стежками до волі. Львів: Вид-во «Мс», 2006. 148 с.
183. Медична опіка в УПА. Кн. 2. Літопис Української Повстанської Армії. Т. 32 / ред. М. Ріпецький. Торонто; Львів: Літопис УПА, 2001. 581 с.
184. Ната Ленко. На межовій землі (спогади з Закерзоння). Київ: Видання журналу «Пам'ять століть», 1999. 128 с.
185. Партизанськими дорогами з командиром «Залізником» / ред. І. Гнаткевич. Дрогобич: ВФ «Відродження», 1997. 360 с.
186. Плечень О. Дев'ять років у бункрі. Нью-Йорк: «Сучасність», 1987. 218 с.
187. Савчин М. Тисяча доріг. Літопис Української Повстанської Армії. Т. 28. Торонто; Львів: Літопис УПА, 1995. 600 с.
188. Свинко Й. Ямна: знищене село Перемишльського краю (історія, спогади). Серія: Моє село. Тернопіль. 2005. Вип. 4. 224 с.
189. Стебельський С., Конопадський О. Кризь сміх заліза. Літопис Української Повстанської Армії. Т. 30. Торонто; Львів: Літопис УПА, 2000. 550 с.
190. Тимочко І. Моя одиссея. Варшава: Вид-во Український Архів, 2005. 384 с.
191. Цяпка Д. Горить Ліс! Лондон: Українська Видавнича Спілка, 1975. 398 с.
192. Цяпка Д. Ліс – наш батько. Львів, 1996. 296 с.
193. Черкес М. Закерзоння: історико-меморіальний нарис. Спогади. Львів: Край, 2006. 320 с.
194. Чорна В. Спогади повстанця з Любачівщини. Літопис Української Повстанської Армії. Серія «Події і люди». Кн. 33. Торонто; Львів: Літопис УПА, 2016. 128 с.

195. Potichnyj P.-J. My Journey. Ч. 1. Літопис Української Повстанської Армії. Серія «Події і люди». Торонто; Львів: Літопис УПА, 2008. 346 с.

#### 1.4 Усні спогади та інтерв'ю

196. Бабляк Олекса «Брилько». Ч. 1–3. Усні свідчення. *АЦДВР*.

197. Інтерв'ю з П. Й. Потічним, 2018. Питання про повсякдення. 23 лютого 2018. *Особистий архів Прокопова В.*

198. Комар Андрій «Бук». Ч. 1–2. Усні свідчення. *АЦДВР*.

199. Маречко Андрій «Хрущ». Ч. 1–3. Усні свідчення. *АЦДВР*.

200. Ментух Андрій «Левадний». Ч. 1–5. Усні свідчення. *АЦДВР*.

201. Нога Андрій «Липа». Ч. 1–7. Усні свідчення. *АЦДВР*.

#### ЛІТЕРАТУРА

202. Антонюк Я. «Повстанські дантисти»: лікування зубів у підпіллі ОУН–УПА // Актуальні питання суспільних наук та історії медицини. 2016. № 2. С. 65–72.

203. Антонюк Я. СБ ОУН (б) на Волині та Західному Поліссі (1946–1951 рр.). Луцьк: Ключі, 2013. 274 с.

204. Антонюк Я., Кисляк П. Психологічний аналіз проявів жорстокості в боротьбі СБ ОУН (б) із сексотством на території Волині в післявоєнний період (1944–1951 рр.) // Історичні студії Волинського нац. ун-ту ім. Л. Українки. 2009. № 2. С. 43–47.

205. Армстронг Д. Советские партизаны. Легенда и действительность. 1941–1944. М.: Центрполиграф, 2007. 583 с.

206. Арьес Ф. Человек перед лицом смерти. М.: Издательская группа «Прогресс», 1992. 526 с.

207. Байкеніч Д. Українські переселенці з Польщі на території східних областей УРСР у 1944–1947 рр. Сучасна українська історіографія. Наука. Релігія. Суспільство. 2012. № 2. С. 71–74.
208. Бахтияров О. «Война как психотерапевт». Элементы. 1999. № 9. URL: <http://varvar.ru/arhiv/texts/bahtijarov3.html> (дата звернення: 20.06.2019).
209. Бахтияров О. Повстанец и Смерть. Элементы. 1995. № 7. URL: <http://iee.org.ua/ru/publication/30/> (дата звернення: 20.06.2019).
210. Бежук О. Матурантки Українського інституту для дівчат у Перемишлі у визвольному русі ОУН–УПА // Науковий вісник Львівського національного університету ветеринарної медицини та біотехнологій ім. Гжицького. Т. 16. 2014. № 2(5). С. 217–225.
211. Беляев В. Я обвиняю! М.: Политиздат, 1984. 224 с.
212. Берк П. Историческая антропология и новая культурная история. Новое литературное обозрение. 2005. № 75. С. 188–193.
213. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні (1917–1953): суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. Кн. 1. К.: «Либідь» «Військо України», 1994. 424 с.
214. Білоус О. Партизанські побут та дозволя на території України (1941–1944 рр.): короткий дискурс джерел. Військово-історичний меридіан. 2(12): 2016. С. 14–25.
215. Блінов О. Вплив стрес-факторів діяльності на військовослужбовців. Вісник НАОУ. К.: Міленіум. 2: 2006. С. 118–124.
216. Борисенко В. (ред.) Холмщина і Підляшшя. Історико-етнографічне дослідження. Київ: Родовід, 1997. 383 с.
217. Боровик М. «Прийшла озброєна людина»: повсякденне сприйняття радянських партизанів населенням України в роки Другої світової війни в усних джерелах // Боротьба за Україну в 1943–1944 рр.: влада, збройні сили, суспільство. Зб. наук. праць. К.: Інститут історії України НАН України, 2014. С. 553–561.
218. Бородач В. На грані двох світів. Львів: Каменяр, 2001. 240 с.

219. Бородкин Л. Контент-анализ и проблемы изучения исторических источников. Математика в изучении средневековых повествовательных источников. М.: Издательство: Наука, 1986. С. 8–30.
220. Борчук С., Гуменyak А. Уніформа вояків УПА. Галичина. 24: 2013. С. 321–326.
221. Боярский В. Партизанство вчера, сегодня, завтра. Историко-документальный очерк. М.: Издательский дом «Граница», 2003. 448 с.
222. Боярский В. Партизаны и армия: История утерянных возможностей. Минск, 2001. 304 с.
223. Бурменская Д. К вопросу о роли праздника в жизни общества. Известия Российского государственного педагогического университета им. А. И. Герцена. Спб. 61: 2008. С. 46–47.
224. В'ятрович В. Друга польсько-українська війна 1942–1947. К., 2011.
225. В'ятрович В. Повстанський Гаврош Мандик Хасман. 8 червня 2011. URL: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2011/06/8/41955/> (дата звернення: 12.06.2018).
226. В'ятрович В. Рейди УПА теренами Чехословаччини. «Літопис УПА», Бібліотека. Т. 2. Торонто; Львів, 2001. 204 с.
227. В'ятрович В. Сотенний «Бурлака» Л.: Літопис, 2000. 152 с.
228. В'ятрович В. Ставлення ОУН до євреїв: формування позиції на тлі катастрофи. Львів: Видавництво «Мс», 2006. 144 с.
229. В'ятрович В. Український визвольний рух на Закерзонні в 1944–1947 роках // Український визвольний рух. Львів: Інс-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України; ЦДВР. 12: 2008. С. 181–196.
230. В'ятрович В., Мороз, В. (ред.) Армія безсмертних. Повстанські світлини. Львів: Видавництво «Мс», 2003. 220 с.
231. Верменич Я. Пограниччя як соціокультурний феномен: просторовий вимір. Регіональна історія України. Збірник наукових статей. Київ: Інститут історії України НАН України. 6: 2012. С. 67–91.
232. Верменич Я. Теоретико-методологічні проблеми історичної регіоналістики в Україні. К.: Інститут історії України, 2003. 516 с.



233. Веденеев Д., Биструхін Г. «Повстанська розвідка діє точно й відважно...»: Документальна спадщина підрозділів спеціального призначення Організації українських націоналістів та Української повстанської армії. 1940–1950-ті роки. К.: К.І.С., 2007. 568 с.
234. Веденеев Д., Биструхін Г. Двобій без компромісів. Протиборство спецпідрозділів ОУН та радянських сил спецоперацій. 1945–1980-ті роки. К.: К.І.С., 2007. 568 с.
235. Веденеев Д., Биструхін Г. Меч і тризуб. Розвідка і контррозвідка руху українських націоналістів та УПА. 1920–1945. К.: Генеза, 2006. 408 с.
236. Виговський М., Кучер В. Закерзоння: історія створення та діяльності УПА // Київська старовина. 1994. № 1. С. 94–102.
237. Вовк О. Диверсійна група УПА «Схід» // Український визвольний рух. Львів: ЦДВР. 17: 2012. С. 336–373.
238. Волянчук С. Омелян Польовий – «Остап». Л.; Торонто: Літопис УПА, 2013. 126 с.
239. Волянчук С. Історія воєнної округи УПА «Лисоня». Тернопіль: Навчальна книга «Богдан», 2018. 328 с.
240. Воронов В. І. Джерелознавство історії України: Курс лекцій. Д.: Вид-во Дніпропетровського університету, 2003. 336 с.
241. Вронська Т., Лисенко О. «Окопне братство»: фронтовий мікросоціум у контексті воєнної повсякденності // Сторінки воєнної історії України. 2012. Вип. 15. С. 8–25.
242. Гавришко М. Гендерні аспекти сексуальної моралі в ОУН і УПА у 1940–1950-х роках. Український визвольний рух. Львів: ЦДВР. 2015. № 20. С. 199–212.
243. Гавришко М. На сон давали не більше восьми годин на добу. Gazeta.ua 2016. URL: [http://gazeta.ua/articles/history-journal/\\_na-son-davali-ne-bilshe-vosmi-godin-na-dobu/686834](http://gazeta.ua/articles/history-journal/_na-son-davali-ne-bilshe-vosmi-godin-na-dobu/686834) (дата звернення: 12.06.2018).
244. Гавришко М. Чоловіки, жінки й насильство в ОУН та УПА в 1940–1950-х рр. Український історичний журнал. Київ. 2016. № 4. С. 89–107.

245. Галагіда Є. Україна–Польща важкі питання. Т. 10: Матеріали XI Міжнародного семінару істориків «Українсько-польські відносини під час Другої світової війни» / ред. Є. Галагіда. Варшава, 26–28 квітня 2005 року. Варшава, 2006.
246. Галайчук І. Українсько-польські відносини в період Другої світової війни в контраверсійному висвітленні науковців // Волинь і волиняни у Другій світовій війні: зб. наук. пр. за матеріалами I Міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. подіям Другої світової війни на території Волин. обл. Луцьк, 2012. С. 712–716.
247. Галик Я. Суспільно-історична та політико-правова оцінка тотального виселення українців з етнічних земель Лемківщини, Надсяння, Холмщини, Підляшшя, Любачівщини, Західної Бойківщини у 1944–1951 рр. Львів: Левада, 2018.
248. Галів М. Бойовий шлях сотні «Булава» (1943–1948). Український визвольний рух. Львів: ЦДВР. 2007. № 11. С. 138–166.
249. Гафуров А. Быт и повседневная жизнь бойцов Красной армии в годы Великой отечественной войны. Иднакар: методы историко-культурной реконструкции. Ижевск. 2014. № 5 (22): С. 63–77.
250. Герасименко Л., Пилявець Р. Друга світова війна в історичній пам'яті України. (За матеріалами Українського інституту національної пам'яті). Київ; Ніжин: Видавець ПП Лисенко М., 2010.
251. Гинзбург К. Мифы–эмблемы–приметы: Морфология и история. Сборник статей. Пер. с ит. и послесл. С. Козлова. М.: Новое издательство, 2004. 348 с.
252. Гінда В. «Криївка видавалася живим гробом». Gazeta.ua. 2011 URL: [http://gazeta.ua/articles/history-journal/\\_kriyvka-vidavalasya-zhivim-grobom/404288](http://gazeta.ua/articles/history-journal/_kriyvka-vidavalasya-zhivim-grobom/404288) (дата звернення: 12.06.2018).
253. Гінда В. Євреї в УПА. Zbruc. 2016. URL: <https://zbruc.eu/node/57351> (дата звернення: 12.06.2018).
254. Гірц К. Інтерпретація культур К.: Дух і літера, 2001. 542 с.
255. Гогун А. Между Гитлером и Сталиным. Украинские повстанцы. К.: К.И.С., 2014. 424 с.

256. Гогун О. Сталінські командос. Українські партизанські формування, 1941–1944. К.: Наш формат, 2014. 504 с.

257. Голяш С. Українська повстанська армія в Бескиді // Лемківщина земля–люди–історія–культура / за ред. Б. О. Струмінського. Т. 1. Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1988. С. 212–240.

258. Гон М. Із кривдою на самоті. Українсько-єврейські взаємини на західно-українських землях у складі Польщі (1935–1939). Рівне: Волинські обереги, 2005. 191 с.

259. Гон М. Особливості міжетнічної взаємодії в контексті політичних процесів на західно-українських землях у міжвоєнний період. Рівне: Волинські обереги, 2006. 139 с.

260. Гон М. Український націоналізм і євреї (1918–1939) // Україна Модерна. Київ. 2010. № 5 (16). С. 251–268.

261. Гонтар Т. Дослідження переселенських процесів українців з Польщі до УРСР в 1944–1946 рр.: методологічні аспекти // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Львів. 2008. Вип. 17. С. 589–593.

262. Грицьків Р. Українська Повстанська Армія у висвітленні сучасної польської історіографії: перші роки після падіння комуністичного режиму (кінець 1980-х – середина 1990-х) // Україна – Європа – Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка. 2008. № 1. С. 221–228.

263. Грицьків Р. Українська повстанська армія: польська історіографія проблеми // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. 2012. № 22. С. 514–522.

264. Грицюк В. Стратегічні та фронтові операції Великої Вітчизняної війни на території України. НАН України. Ін-т історії України. К., 2010. 150 с.

265. Грідіна І. Вплив нацистської пропаганди на духовне життя населення України (технології, механізми та ефективність // Український історичний журнал. Київ. 2010. № 3. С. 123–132.

266. Грідіна І. Духовне життя українського народу 1939–1945 рр.: теоретико-методологічні засади історичного дослідження // Наукові праці Чорноморського

державного університету імені Петра Могили. Серія Історія. Т. 115. 2009. № 102. С. 41–44.

267. Грінченко Г., Кобченко, К. Кісь, О. Жінки Центральної та Східної Європи у Другій світовій війні: гендерна специфіка досвіду в часи екстремального насильства. К.: ТОВ «АРТ КНИГА», 2015. 336 с.

268. Гук Б. Організаційна структура надрайону «Левада» ОУН Закарпатського краю 1945–1947 рр. Вісник Прикарпатського університету. Історія. 2011. № 19. С. 55–51.

269. Гунчак Т. Ключові проблеми історіографії Другої світової війни. К.: Українська видавнича спілка. ім. Ю. Липи, 2011. 225 с.

270. Гуревич А. Смерть как проблема исторической антропологии: о новом направлении в зарубежной историографии // Одиссей. М.: Наука, 1989. С. 114–136.

271. Данилова А. Діяльність медичного персоналу в радянських партизанських загонах під час Великої Вітчизняної війни. Вісник Донецького національного університету Серія Б. Гуманітарні науки. 2012. № 1–2. С. 221–228.

272. Данилова А. Досуг в партизанских соединениях Украины во время Великой Отечественной войны. Приволжский научный вестник. 2013. № 9(25). С. 17–27.

273. Данілова А. Історіографія радянського партизанського руху в роки Великої Вітчизняної війни. Схід. 2014. № 1. С. 129–135.

274. Данілова А. Партизанський госпіталь у повсякденному житті учасників радянського руху опору під час Другої світової війни // Гуржіївські історичні читання. 2012. № 5. С. 142–144.

275. Данілова А. Санітарно-гігієнічна та санітарно-профілактична складова побуту в радянських партизанських загонах періоду Великої Вітчизняної війни. Історичні записки. 2012. № 34. С. 37–44.

276. Дем'ян Г. Генерал УПА Олекса Гасин «Лицар». Львів: Інститут народознавства НАН України, 2003. 645 с.

277. Деревінський В. Польське питання в етнонаціональній концепції ОУН // Український визвольний рух. Львів: ЦДВР. 2008. № 12. С. 163–180.

278. Деревінський В. Ставлення ОУН (б) і УПА до сусідніх народів та національних меншин. К.: Ін-тут історії України НАН України, 2006. 148 с.

279. Диксон Ч., Гейльбрунн О. Коммунистические партизанские действия. М.: ИИЛ, 1957. 291 с.

280. Дингес М. Историческая антропология и социальная история: через теорію «стиля жизни» к «культурной истории повседневности» // Одиссей. Человек в истории, М.: Наука, 2001. С. 96–124.

281. Дмитрук К. Безбатченки. Правда про участь буржуазних націоналістів і церковних ієрархів у підготовці нападу фашистської Німеччини на СРСР. Львів: Каменяр, 1972. 223 с.

282. Дрозд Р. Польсько-українські відносини на Холмщині, Надсянні та Лемківщині в 1944–1947 рр. // Волинь і Холмщина 1938–1947 рр.: польсько-українське протистояння та його відлуння. Дослідження, документи, спогади. (Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність). Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. 2003. № 10. С. 336–352.

283. Енциклопедія історії України / Рред. В. Смолій. Т. 1: А–В. К.: В-во «Наукова думка», 2003. 688 с.

284. Етимологічний словник української мови / гол. ред. О. Мельничук. В 7 т. Т. 1: А–Г. Київ: Наукова думка, 1982. 632 с.

285. Етимологічний словник української мови / гол. ред. О. Мельничук. В 7 т. Т. 2: Д–Копці. Київ: Наукова думка, 1985. 572 с.

286. Етимологічний словник української мови / гол. ред. О. Мельничук. У 7 т. Т. 5: Р–Т. Київ, 2006. 705 с.

287. Жилюк В. Діяльність ОУН та УПА на Житомирщині у 1941–1955 рр. Рівне: Волинські обереги, 2008. 226 с.

288. Жупник В. Депортаційні процеси 1944–1953 рр. на території західних областей УРСР як засіб тоталітарного «упокорення»: історіографічний аспект // Вісник Прикарпатського університету. Історія. 2013. Вип. 23–24. С. 303–311.

289. Забзалюк Д. Організація релігійного життя в УПА // Військово-науковий вісник. 2008. № 10. С. 23–31.
290. Забзалюк Д. Організація церковно-релігійного життя у військових формуваннях Української повстанської армії: історико правовий аналіз // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. 2009. № 2. С. 1–7.
291. Забілий Р. Підготовка та забезпечення маршів та постоїв рейдуєчих відділів УПА // Український визвольний рух. Львів: ЦДВР. 2006. № 6. С. 170–183.
292. Загайкевич Б. Перемишль – західний бастион України. Нью-Йорк–Філадельфія: Перемиський видавничий комітет, 1961. 414 с.
293. Зайцев О. Український інтегральний націоналізм (1920–1930-ті рр.): Нариси інтелектуальної історії. К.: Критика, 2013. 488 с.
294. Золотарев В. Партизанское движение. По опыту Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. М.: Кучково поле, 2001. 464 с.
295. Ильинский И. Великая Отечественная: Правда против мифов. М.: Изд-во Московского гуманитарного университета, 2015. 318 с.
296. Іваник М. УПА на Посянні (зарис проблематики) // Бастион і Батурин. УПА та підпільна адміністрація ОУН в Ярославщині, Любачівщині та Томашівщині в 1944–1947 рр. Документи та матеріали. Львів: Видавництво Львівськ. Політехн., 2012. С. 404–448.
297. Іванченко В. Квітка у червоному пеклі: життєвий шлях Людмили Фої. Літопис УПА, серія «Події і люди» Кн. 8. Торонто; Львів, 2009. 130 с.
298. Ільницький В. Карпатський край ОУН в українському визвольному русі (1945–1954). Дрогобич: Посвіт, 2016. 696 с.
299. Ільницький В. Провід ОУН Карпатського краю. Торонто; Львів: Літопис УПА, 2012. 126 с.
300. Ільюшин І. ОУН–УПА і українське питання в роки Другої світової війни (в світлі польських документів). К.: Ін-т історії України, 2000. 198 с.
301. Ільюшин І. Українська Повстанська Армія і Армія Крайова: Протистояння в Західній Україні (1939–1945 рр.). К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська Академія», 2009. 399 с.

302. Іщук О. Діяльність Проводу ОУН(б) на північно-західних українських землях у 1948–1952 роках. К., 2009. 46 с.
303. Іщук О. Молодіжні організації ОУН (1939–1955 рр.). Літопис УПА. Бібліотека. Т. 11. Торонто; Львів, 2011.
304. Іщук О. Стратегії ОУН «Дажбог», «Орлик» і «Олег» // Укр. визвольний рух. Л.: Ін-тут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України; ЦДВР. 2014. № 19. С. 309–361.
305. Іщук О., Ніколаєва Н. Ставлення українського населення до діяльності ОУН і УПА у 1943–1955 рр. // Український визвольний рух. Львів. ЦДВР. 11: 2008. 167–210.
306. Іщук О., Ніколаєва Н. Ярослав Богдан. «Всеволод Рамзенко». Торонто; Львів: Літопис УПА, 2011. 128 с.
307. Іщук О., Огороднік В. Генерал Микола Арсенич: життя та діяльність шефа СБ ОУН. К., 2010. 196 с.
308. Кабачій Р. Переселення українців із Польщі до УРСР в 1944–1946 рр. очима істориків-українців Польщі та України // Український історичний збірник. 2009. Вип. 12. С. 426–436.
309. Каверина Е. Праздник как эстетический и социальный феномен // Вестник Томского государственного университета. Томск. 2009. № 324. С. 119–125.
310. Калакура О. Депортації українців і поляків під виглядом «обміну населенням» (до 70-річчя Люблінської угоди) // Історичний архів. 2014. № 13. С. 39–49.
311. Каліщук О. Протистояння на українсько-польському пограниччі в роки Другої світової війни у політологічному вимірі // Україна–Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. 2012. Вип. 5. С. 103–110.
312. Каліщук О. Сучасна історіографія українсько-польського протистояння у роки Другої світової війни // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. 2012. № 22. С. 523–535.
313. Камю А. Миф о Сизифе. Эссе об абсурде. Сумерки богов. М.: Политиздат, 1989. С. 222–318.

314. Капась І. Радянський рух Опору в Україні: організація, легітимація, меморіалізація (1941–1953 рр.). Київ: К.І.С., 2016.

315. Капась І. Умови життя та побут радянських партизанів на території Наддніпрянської України у роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. // «Історія повсякденності: теорія та практика»: матеріали Всеукр. наук. конф., Переяслав–Хмельницький, 14–15 травня 2010 р. Переяслав-Хмельницький, 2010. С. 156–158.

316. Караяни А., Сыромятников И., Прикладная военная психология. СПб.: Питер, 2006. 480 с.

317. Карпухіна Т. Закерзоння на початковому етапі війни (1939–1941 рр.). // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Збірник наукових праць. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. 2009. № 15. С. 10–17.

318. Касьянов Г. До питання про ідеологію Організації українських націоналістів (ОУН): аналітичний огляд. К.: Ін-т історії України НАН України, 2003. 63 с.

319. Квициния М. Этноидентичность в пограничных ситуациях (опыт Абхазии) // Гуманитарные исследования в Восточной Сибири и на Дальнем Востоке. Владивосток. 2014. № 2(28). С. 121–128.

320. Кентій А., Лозицький В. Війна без пощади і милосердя: Партизанський фронт у тилу вермахту в Україні (1941–1944). К.: Генеза, 2005. 408 с.

321. Кентій А., Лозицький В., Слободянюк М. Радянський рух Опору на окупованій території України. НАН України. Ін-т історії України. К., 2010. 98 с.

322. Кентій Анатолій. Збройний чин українських націоналістів. 1920–1956. Історико-архівні нариси. Т. 1: Українська повстанська армія та збройне підпілля Організації українських націоналістів. 1920–1942. К., 2005. 332 с.

323. Кентій Анатолій. Збройний чин українських націоналістів. 1920–1956. Історико-архівні нариси. Т. 2: Українська повстанська армія та збройне підпілля Організації українських націоналістів. 1942–1956. К., 2008. 415 с.



324. Ким С. Историческая антропология в Германии: методологические искания и историографическая практика. Томск, 2002. 196 с.
325. Киричук Ю. Нариси з історії українського національно-визвольного руху 40–50-тих років ХХ століття. Львів, 2000. 304 с.
326. Киричук Ю. Український національний рух 40–50 років ХХ століття: ідеологія і практика. Львів, 2003. 464 с.
327. Китаев-Смык Л. Психология стресса. Психологическая антропология стресса М.: Академический проект, 2009. 943 с.
328. Китаев-Смык Л. Стресс войны: Фронтные наблюдения врача-психолога. М.: М-во культуры РФ. Рос. ин-т культурологи, 2001. 80 с.
329. Кісь О. Віра та релігійні практики у досвіді українок-невільниць ГУЛАГу (1940–50-ті). Україна Модерна 2017. URL: <http://uamoderna.com/md/kis-faith-in-gulag> (дата звернення 20.06.2019).
330. Кісь О. Українки в ГУЛАГу: вижити значить перемогти. Львів: Інститут народознавства НАН України, 2017. 288 с.
331. Кісь О. Усна історія: становлення, проблематика, методологічні засади // Україна Модерна. 2007. № 11. С. 7–21.
332. Клименко О. Бофони: грошові документи ОУН і УПА К.: Університет банківської справи Національного банку України, 2008. 192 с.
333. Клименко О. Грошові документи ОУН (бофони) 1939–1952 років. Тернопіль: Державне книжково-журнальне видавництво, 1999. 306 с.
334. Коваль А. Життя і діяльність Василя Шевчука – «отця Кадила» (1903–1948 рр.). Релігія на шляху подолання конфліктів: жертовність, поразки, компроміси // XVIII Міжнародна науково-практична конференція студентів і молодих науковців. 15–16 квітня 2016 року. Львів: Інститут релігії та суспільства Українського католицького університету, 2018. С. 44–46.
335. Коваль М. Україна у Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.) К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1999. 336 с.
336. Ковальченко И. Методы исторического исследования. М.: Наука, 2003. 486 с.

337. Ковальченко И., Бородкин Л. Современные методы изучения исторических источников с использованием ЭВМ. Москва, 1987. 89 с.

338. Ковальчук В. Вплив аномалій погоди на боездатність УПА (1944 – початок 1945 рр.) // Український визвольний рух. Львів. 2016. № 21. С. 188–198.

339. Ковальчук В. Діяльність ОУН (б) і Запілля УПА на Волині й південному Поліссі (1941–1944 рр.). Торонто; Львів: Літопис УПА, 2006. 510 с.

340. Ковба Ж. Людяність у безодні пекла. Поведінка місцевого населення Східної Галичини в роки «остаточного розв'язання єврейського питання». Київ, 2009. 296 с.

341. Кольга Г. Военная повседневность: продовольственное обеспечение Красной армии и германского вермахта в ходе Второй мировой войны: сравнительный анализ // Научные ведомости БелГУ. Серия История. Политология. Экономика. Информатика. 2010. № 16. С. 88–95.

342. Коляструк О. Методологія історії повсякдення. Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. Сер.: Історія. 2011. № 44. С. 8–21.

343. Коляструк О. Предмет історії повсякденності: історіографічний огляд його становлення у зарубіжній та вітчизняній історичній науці // Український історичний журнал. К.: «Дієз-продукт». 2007. № 1. С. 174–184.

344. Комолова Н. Движение сопротивления в Западной Европе 1939–1945. Национальные особенности. М.: Наука, 1991. 224 с.

345. Кондрач Я. Депортовані українці з Надсяння 1945 р.: соціодемографічний аспект // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Львів. 2008. Вип. 17. С. 422–427.

346. Кондрач Я. Етнодемографічні процеси на Холмщині в 1944–1947 роках // Україна–Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. Львів. 2010–2011. Вип. 3–4. С. 186–194.

347. Кондрач Я. Холм: етнокультурна специфіка міста новітньої доби, вплив на неї депортацій 40–х років ХХ століття Україна–Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. Національна академія наук України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів. 2012. Вип. 5. С. 111–128.

348. Костенко Н., Іванов В. Досвід контент-аналізу: Моделі та практики. К.: Центр вільної преси, 2003. 140 с.
349. Кравець А. Медики у визвольних змаганнях українського народу (від Українського Червоного Хреста до Служби Здоров'я УПА). Львів, 2010. 177 с.
350. Крайній І. У криївці // «Україна Молода». 2004. № 239. URL: <http://oun-ura.national.org.ua/articles/um01.html> (дата звернення 20.06.2019).
351. Кром М. Историческая антропология. Учебное пособие СПб; М.: Издательство Европейского университета в Санкт-Петербурге. Квадрига, 2010. 207 с.
352. Кульчицький С. (ред.) Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія. Історичні нариси. Київ: Наукова думка, 2006. 496 с.
353. Кульчицький Станіслав (ред.) Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928 рр.). Кн. 1. Ч. 1. К.: Інститут історії України НАН України, 2009. 445 с.
354. Курченко Є., Мороз Р., Цуканова Т. Подолання бойового стресу та його психологічних наслідків. Миколаїв, 2015. 64 с.
355. Курьянович А. История повседневности: особенности подхода, цели и методы // История в XXI веке: историко-антропологический поход в преподавании и изучении истории человечества. М., 2001. С. 35–37.
356. Кучер В. Політична історія України ХХ століття. Україна у Другій світовій війні (1939–1945). Т. 6. Київ, 2003. 584 с.
357. Кучер В., Потильчак О. Україна 1941–1944: трагедія народу за фасадом Священної війни. К.: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2011. 357 с.
358. Кьеркегор С. Страх и трепет. М.: «Республика», 1993. 109 с.
359. Лиддел Гарт Бэсил Генри. Вторая мировая война. М.: АСТ, 1999. 1024 с.
360. Лисенко О. Деякі тенденції вітчизняної історіографії Другої світової війни Військово-історичний меридіан. Електронний науковий журнал. Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років», Ін-т історії України НАН України. Київ. 2013. Вип. 1. С. 7–13.

361. Лисенко О. Повсякденна історія війни: методологічні нотатки. Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей. К.: Інститут історії України НАН України. 2010. № 13. С. 9–16.

362. Литвин М. Проблеми дослідження українсько-польських відносин новітньої доби. Україна–Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. 2012. № 5. С. 134–140.

363. Литвинова О. Субкультура партизанського руху на Брянщині в роки Великої Вітчизняної війни. Ярославський педагогічний вестник. 2015. № 5. С. 321–326.

364. Лук'яненко В., Кравченко К. Соціально-психологічні детермінанти виникнення бойового стресу у військово-службовців – учасників антитерористичної операції // Науково-практична конференція ХНУ ПС ім. І. Кожедуба, 30 червня 2017. С. 46–49.

365. Людтке А. История повседневности в Германии. Новые подходы к изучению труда, войны и власти. М.: РОССПЭН; Герман. Ист. Ин-т в Москве, 2010. 271 с.

366. Макар Ю., Горний М., Макар В., Салюк А. Від депортації до депортації. Суспільно-політичне життя холмсько-підляських українців (1915–1947). Дослідження. Спогади. Документи. Том 1. Дослідження. Чернівці: Букрек, 2011. 880 с.

367. Марискевич Т. Польські військово-силові структури у переселенських акціях 1944–1946 рр. // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Львів. 2008. Вип. 17. С. 594–599.

368. Марчук І. Командир УПА–Північ Дмитро Клячківський–«Клим Савур». Рівне: Видавець Олег Зень, 2009. 168 с.

369. Марчук І. Ліквідація радянськими карально-репресивними органами подільського крайового проводу ОУН (1945–1952). Укр. визвольний рух. Л.: ЦДВР, 2011. Зб. 15. С. 191–214.

370. Масловский В. В борьбе с врагами социализма: Очерки истории классовой борьбы на селе в период построения основ социализма в западных областях Украины, 1939–1950. Львов: Вища шк. Изд-во при Львов. ун-те, 1984. 188 с.
371. Масловский В. Обвиняет земля. Организация украинских националистов: документы и материалы. М.: Универсум, 1991. 384 с.
372. Маслоу А. Мотивация и личность. СПб.: Евразия, 1999. 478 с.
373. Медик Х. Микроистория // Thesis. 1994. № 4. С. 193–202.
374. Милевская Ю. Медико-санитарная служба партизан Беларуси в годы Великой Отечественной войны. Праці гістарычнага факультэта БДУ. 2014. № 9. С. 72–84.
375. Мищак І. Польська історіографія польсько-українських відносин у роки Другої світової війни // Збірник наукових праць Національного науково-дослідного інституту українознавства та всесвітньої історії. К.: ННДІУВІ. 2012. Т. XXX. С. 264–276.
376. Мірчук П. Нарис історії ОУН. Т. 1. Мюнхен; Лондон; Нью-Йорк: Укр. вид-во, 1968. 639 с.
377. Мірчук П. Революційний змаг за УССД. Т. 2. Нью-Йорк; Торонто; Лондон, 1987. 222 с.
378. Мірчук П. Українська Повстанська Армія 1942–1952. Львів, 1991. 440 с.
379. Мороз В. Перемиська Воєнна округа УПА «Сян» (1944 р.). Український визвольний рух. Львів: ЦДВР. 2012. № 17. С. 259–335.
380. Мороз В. Портрет Осипа Дяків «Горнового». Літопис УПА. Серія «Події і люди». Кн. 11. Торонто; Львів, 2010. 126 с.
381. Морозова О. Українсько-польські відносини часів II Світової війни й післявоєнного періоду: історіографія питання // Prace Naukowe Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie; Zeszyty Historyczne. Częstochowa: 2015. Т. 14. С. 147–160.
382. Мотика Г. Від Волинської різанини до операції «Вісла» польсько-український конфлікт 1943–1947 рр. К.: Дух і літера, 2013. 360 с.
383. Мотика Г. Друга світова війна в польсько-українських історичних дискусіях // Україна модерна. 2009. № 15(4). С. 127–135.

384. Музичук С., Марчук І. Українська Повстанча Армія. Рівне, 2006. 55 с.
385. Наваррия Давиде. Символическая антропология – Человек религиозный и его опыт священного. К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2016. 376 с.
386. Надбужанщина: Сокальщина, Белзщина, Радехівщина, Каменеччина, Холмщина і Підляшшя. Історично-мемуарний збірник / ред. М. Мартинюк. Т. 1. Нью-Йорк: Об'єднання Надбужанців Наукове товариство ім. Шевченка; Український Архів, 1986. 960 с.
387. Надбужанщина: Сокальщина, Белзщина, Радехівщина, Каменеччина, Холмщина і Підляшшя. Історично-мемуарний збірник / ред. М. Мартинюк. Т. 2. Нью-Йорк: Об'єднання Надбужанців Наукове товариство ім. Шевченка; Український Архів, 1989. 951 с.
388. Надбужанщина: Сокальщина, Белзщина, Радехівщина, Каменеччина, Холмщина і Підляшшя. Історично-мемуарний збірник / ред. М. Мартинюк. Т. 3. Нью-Йорк: Об'єднання Надбужанців Наукове товариство ім. Шевченка; Український Архів, 1994. 735 с.
389. Непомнящий Н. Неизвестная Великая Отечественная: монографія. М.: Центрполиграф, 2014. 284 с.
390. Нестор Ю. Гастрономічна культура української «лісової армії». 2015. URL: <http://www.cdvr.org.ua/content/роботи-учасників-конкурсу-студентських-робіт-у-загальному-доступі> (дата звернення 12.06.2018).
391. Ніколаєва Н. Підпільні друкарні ОУН та їх ліквідація каральними органами СРСР в 1944–1954 рр. Торонто; Львів: Літопис УПА, 2012. 134 с.
392. Ніколаєва Н. Уляна Крюченко. «Оксана». Торонто; Львів: Літопис УПА, 2013. 126 с.
393. Ніколаєнко А. Морально-психологічний стан українських фронтників за матеріалами епістолярної спадщини років Великої Вітчизняної війни (1941–1945 рр.): історіографічний огляд. Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. 2013. № 37. С. 270–274.
394. Нікольський В. Підпілля ОУН (б) у Донбасі. К.: НАН України; Інститут історії України, 2001. 178 с.

395. Онишко Л. Катерина Зарицька в українському національно-визвольному русі. Літопис УПА. Бібліотека. Т. 8. Торонто; Львів, 2007. 927 с.
396. Пагіря О. Життя по-повстанськи. Тиждень.ua. 2012. URL: <http://tyzhden.ua/History/62083> (дата звернення 12.06.2018).
397. Пагіря О. Між війною та миром: відносини між ОУН і УПА та збройними силами Угорщини (1939–1945). Львів; Торонто: Літопис УПА, 2014. 585 с.
398. Пагіря О. Повсякденне життя вояків УПА крізь призму усної історії. Вісник Київського Національного університету ім. Т. Шевченка. 2012. № 111. С. 41–43.
399. Панченко В. Формування економічної платформи українського націоналістичного руху у 1920–1950-х роках. Дніпропетровськ: Свідлер А. Л. 2009. 304 с.
400. Паньків М. Схрони, криївки і бункери ОУН–УПА. Коломия: Вік, 2012. 192 с.
401. Папакін Г. Українські визвольні змагання 1939–1956: джерельний контент. Проблеми класифікації й змісту джерел повстанського та радянського походження. К.: Ін-тут історії України НАН України, 2012. 358 с.
402. Пастернак Є. Нарис історії Холмщини та Підляшшя: Новіші часи. Вінніпег; Торонто, 1968. 466 с.
403. Паточка Я. Еретические эссе о философии истории. Минск: Логвинов, 2008. 204 с.
404. Патриляк І. «Встань і борись! Слухай Вір...» українське націоналістичне підпілля та повстанський рух 1939–1960 рр. Львів: Часопис, 2012. 592 с.
405. Патриляк І. «Перемога або смерть»: український визвольний рух 1939–1960 рр. Львів: Часопис, 2012. 512 с.
406. Патриляк І. «Щоденний хліб» курсантів УПА: житлове, матеріально-технічне, продовольче та медичне забезпечення старшинських та підстаршинських шкіл УПА (1943–1944). Український визвольний рух. Львів: ЦДВР. 2004. № 3. С. 246–259.
407. Патриляк І., Боровик М. Україна в роки Другої світової війни: спроба нового концептуального погляду. Ніжин: Вид. ПП Лисенко М, 2010. 590 с.

408. Патриляк І. Військова діяльність ОУН (Б) у 1940–1942 роках. Київ, 2004. 598 с.
409. Патриляк І. Простір підпілля. Тиждень.ua. 2011. URL: <http://tyzhden.ua/History/18067> (дата звернення 12.06.2018).
410. Пелешок М. Український повстанський рух на Закарпатті 1944–1947 рр. у спогадах. Наукові записки. Історичні науки. Острог: Вид-во Національного університету «Острозька академія». 2008. № 10. С. 320–335.
411. Перепічка Є. ОУН і УПА в роки Другої світової війни. Львів: СПОЛОМ, 2009. 740 с.
412. Петров Ю. Великая Отечественная война 1941–1945 годов. В 12 т. Т. 10. Государство, общество и война. М.: Кучково поле, 2014. 864 с.
413. Польова З. Польсько-українські воєнні відносини: розвиток конфлікту та спроби примирення. Україна–Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. Львів. 2013. № 6. С. 108–128.
414. Попов А. НКВД и партизанское движение. М.: ОЛМА–ПРЕСС, 2003. 383 с.
415. Попова Т. Историография в человеческом измерении. Історіографічні дослідження в Україні. 2012. № 22. С. 265–292.
416. Посівнич М. Воєнно-політична діяльність ОУН у 1929–1939 рр. Л.: Ін-тут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2010. 368 с.
417. Потічний П. Пропагандивний рейд УПА в Західну Європу. Літопис УПА. Серія «Події і люди». Кн. 28. Торонто; Львів: Вид-во «Літопис УПА», 2014. 158 с.
418. Примаченко Я. Північноамериканська історіографія діяльності ОУН і УПА. Інститут історії України НАН України. К., 2010. 182 с.
419. Прірва Є. Дії УПА на оперативному терені між Сяном і Бугом 1944–1947 // Надбужанщина: Сокальщина, Белзщина, Радехівщина, Каменеччина, Холмщина і Підляшшя. Історично-мемуарний збірник. Т. 3. Нью-Йорк: Об'єднання Надбужанців; Наукове товариство ім. Шевченка; Український Архів, 1994. С. 64–92.
420. Прірва Є. Проблеми господарсько-постачальної справи українського збройного підпілля // «До зброї». 1952. № 14 (27). С. 5–17.



421. Прокопов В. Бойові поранення українських повстанців Закерзоння та їх лікування (1943–1947 рр.) // East European Scientific Journal. Warsaw, Poland. 2018. № 10 (38). Part 3. Pp. 17–24.

422. Прокопов В. Василь Галаса та Марія Савчин: гендерні особливості сприйняття підпільної боротьби ОУН // Український визвольний рух. Львів: Ін-тут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України; ЦДВР. 2013. № 18. С. 209–227.

423. Прокопов В. Відносини між українським населенням та українським повстанським рухом на Закерзонні 1943–1947 рр. // Суспільно-історична та політико-правова оцінка тотального виселення українців з етнічних земель Лемківщини, Надсяння, Холмщини, Підляшшя, Любачівщини, Західної Бойківщини у 1944–1951 рр. Зб. наук. пр. Львів: Левада, 2018. С. 101–108.

424. Прокопов В. Гігієна у повсякденному житті українських повстанців Закерзоння (1944–1947 рр.) // Українська нація у боротьбі за збереження ідентичності й відродження державності (1917–2017 рр.). До 100-річчя УНР. Зб. наук. праць: матеріали на допомогу викладачам, вчителям, студентам й учням вузів і шкіл. Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова. 2017. № 7. С. 171–177.

425. Прокопов В. Діяльність В. Галаси у підготовці рейдів УПА з Закерзоння (1945–1947 рр.) // Одіссос. Актуальні проблеми історії, археології та етнології: матер. 5-ї міжнар. конф. «Одеські читання–2013», 2014. С. 180–183.

426. Прокопов В. Діяльність В. Галаси у сфері пропаганди на Закерзонні (1943–1947 рр.). Національна революція: загальноєвропейська традиція та український контекст: матер. міжнар. наук. конф. Івано-Франківськ, 2–3 березня 2012 р. Івано-Франківськ: Лілея–НВ, 2012. С. 458–465.

427. Прокопов В. Дозвілля та свята вояків УПА та ОУН на Закерзонні 1943–1947 рр. // Український визвольний рух 20–50-х років ХХ ст.: ідея державності та її реалізація. Доповіді і повідомлення міжнародної наукової конференції 29–30 червня 2016 р., м. Київ. К.: КНУ, 2016. С. 125–126.

428. Прокопов В. Дозвілля та свята учасників УПА та ОУН на Закерзонні 1943–1947 рр. // Вісник Дніпровського ун-ту. Серія: Історія та археологія. Дніпро. 2017. Т. 25. № 1. С. 88–95.

429. Прокопов В. Економіка воєнного часу: досвід підпілля Закерзоння (1943–1947 рр.) // Економічний націоналізм. Матеріали VIII всеукраїнської наукової конференції з міжнародною участю. Івано-Франківськ, 12–13 жовтня 2018 р. Івано-Франківськ: Лілея НВ, 2018. С. 219–229.

430. Прокопов В. Зовнішньополітичний напрям діяльності Василя Галаси на Закерзонні 1945–1947 рр. Іст. Етюди. Д.: Пороги. 2014. Вип. 4. С. 93–96.

431. Прокопов В. Ідеологічні праці Василя Галаси (друга половина 1940-х років). Тези доповідей III Міжнародного форуму студентів, аспірантів та молодих учених. Д., 2015. С. 102–104.

432. Прокопов В. Матеріальний аспект повсякденного життя учасників руху ОУН та УПА на Закерзонні (1943–1947 рр.) // Гуманітарний журнал. Дніпропетровськ. 2015. № 3–4. С. 127–138.

433. Прокопов В. Мемуари як джерело вивчення повсякдення учасників українського визвольного руху на Закерзонні (1943–1947 рр.) // Історичні етюди: зб. наук. пр. Дніпро. 2017. № 5. С. 91–94.

434. Прокопов В. Релігійність та забобонність в українському повстанському середовищі Закерзоння (1943–1947 рр.) // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць. К.: Видавництво «Гілея». 2018. Вип. 136 (9). С. 60–65.

435. Прокопов В. Роль Василя Галаси у польсько-українській взаємодії на Закерзонні. Вісн. Дніпропетр. ун-ту. Серія: Історія та археологія. Д. 2014. Вип. 22. С. 55–62.

436. Прокопов В. Смерть в уявленнях та практиках українських повстанців Закерзоння (1943–1947 рр.) // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. Запоріжжя: ЗНУ. 2018. № 50. С. 229–237.

437. Прокопов В. Ставлення українських повстанців Закерзоння до євреїв: контент-аналіз мемуарних джерел // Східноєвропейський історичний вісник. Дрогобич: Посвіт. Спеціальний випуск. 2018. № 3. С. 318–325.

438. Прокопов В. Хвороби та їх лікування в житті українських повстанців Закерзоння (1944–1947 рр.) // Східноєвропейський історичний вісник. Дрогобич: Посвіт. 2017. № 5. С. 184–190.

439. Пронь Т. Масове переселення українців з Польщі в УРСР в 1944–1946 рр.: ключові концепти удокументованого та історіографічного наративу. Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. 2012. № 17. С. 59–72.

440. Путько-Стех А. Українські священники Закерзоння: хроніка репресій. Львів: Сполом, 2007.

441. Пушкарева Л. История повседневности: предмет и методы // Социальная история: ежегодник. М.: Росспен, 2007. С. 36–37.

442. Радченко Ю. Ставлення ОУН до євреїв: дискусія без «спільних декларацій». *Historians*, 2016, 03.07.2018 URL: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/dyskusiya/1932-yurii-radchenko-stavlennia-oun-do-ievreiv-dyskusii-bez-spilnykh-deklaratsii-chastyna-1> (дата звернення 21.06.2019).

443. Репина Л. Социальная история и историческая антропология: новейшие тенденции в современной британской и американской медиевистике // *Одиссей. Человек в истории*, 1990. С. 167–181.

444. Різ Л. Друга світова війна за зачиненими дверима. Сталін, нацисти й Захід. Київ: Темпора, 2010. 435 с.

445. Русначенко А. Народ збурений. Національно-визвольний рух в Україні й національні Рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940–50-х рр. К.: Вид-во «Пульсари», 2002. 520 с.

446. Садыкова Р. Человек на войне: солдатские письма // Роль личности в истории: реальность и проблемы изучения: науч. сб. (по материалам 1-й Международной научно-практической Интернет-конференции). Минск: БГУ, 2011. С. 29–34.

447. Сартр Ж. П. Экзистенциализм – это гуманизм. Сумерки богов. М.: «Политиздат», 1989. С. 319–344.

448. Свиначенко Н. Висвітлення партизанського руху на українських землях у роки Великої Вітчизняної війни: сучасна історіографія. Історичний архів. Наукові студії. Миколаїв: ЧДУ ім. Петра Могили. 2013. № 11. С. 40–47.

449. Світленко С. Народництво в Україні 60–80-х років XIX століття: Теоретичні проблеми джерелознавства та історії. Д.: Навч. кн., 1999. 239 с.
450. Святець Ю. Рівні наукової комунікації та властивості історичних джерел // Вісник Дніпропетровського університету. Серія: Історія та археологія. 2012. Т. 20. Вип. 20. С. 158–168.
451. Семчишин М. Ярославщина і Засяння 1031–1947 рр.: історико-мемуарний збірник. Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1986. 816 с.
452. Сенявская Е. 1941–1945. Фронтовое поколение. Историко-психологическое исследование. М.: Институт российской истории РАН, 1995. 220 с.
453. Сенявская Е. Военно-историческая антропология как новая отрасль исторической науки // Военно-историческая антропология. Ежегодник. Москва, 2002. С. 17–28.
454. Сенявская Е. Противники России в войнах XX века: Эволюция «образа врага» в сознании армии и общества. М.: «Российская политическая энциклопедия», 2006. 288 с.
455. Сенявская Е. Психология войны в XX веке: исторический опыт России». М.: «Российская политическая энциклопедия», 1999. 383 с.
456. Сенявская Е. Человек на войне. Историко-психологические очерки. М.: Институт российской истории РАН, 1997. 232 с.
457. Середін А. Уявлення про смерть в ідеології українського націоналізму. Гілея. Історія. Політологія. Філософія: Наук. вісник: зб. наук. праць. К.: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова. 2008. № 15. С. 302–307.
458. Сивіцький М. Екстермінація Закерзоння // Історія польсько-українських конфліктів. Т. 3. Київ, 2005. С. 5–62.
459. Сіропол В. Історіографія проблем медичного забезпечення радянських військ у роки Великої вітчизняної війни (1941–1945 рр.) // Військово-історичний меридіан. Електронний науковий фаховий журнал. Київ. 2014. № 4. С. 37–48.
460. Сіропол В. Питання повсякденності як аспект вивчення діяльності санітарно-медичної служби радянської армії в роки Великої Вітчизняної війни // «Історія повсякденності: теорія та практика»: матеріали Всеукр. наук. конф.,

Переяслав-Хмельницький, 14–15 травня 2010 р. Переяслав-Хмельницький, 2010. С. 158–161.

461. Сіропол В. Усні свідчення та спогади як джерело вивчення діяльності санітарно-медичної служби Радянської армії в роки Великої Вітчизняної війни // Сторінки воєнної історії України. 2010. № 13. С. 78–86.

462. Слободянюк М. Антифашистський рух опору в Україні (1939–1944 рр.): історіографія проблеми. Дніпропетр. нац. ун-т залізн. трансп. ім. акад. В. Лазаряна. Дніпро: Герда, 2017. 460 с.

463. Слободянюк М. Антифашистський рух опору в Україні крізь призму історичної антропології. Гілея: науковий вісник. 2017. № 124. С. 79–83.

464. Слободянюк М., Шахрайчук І. Рух Опору на Дніпропетровщині в роки Великої Вітчизняної війни (1941–1945). Д.: Оксамит–Текс, 2004. 294 с.

465. Смолій В., Лозицький В. Україна партизанська. 1941–1945. Партизанські формування та органи керівництва ними: наук.-довід. вид. Київ: Парлам. вид-во, 2001. 319 с.

466. Снайдер Т. Кровавые земли: Европа между Гитлером и Сталиным. К.: Дуліби, 2015. 584 с.

467. Содоль П. Загибель польського генерала Кароля Сверчевського в засідці УПА в 1947 р. // Український визвольний рух. Львів. 2016. № 21. С. 235–247.

468. Содоль П. Українська Повстанча Армія, 1943–49 рр. Довідник перший. Нью-Йорк: Пролог, 1994. 199 с.

469. Содоль П. Українська Повстанча Армія, 1943–49 рр. Довідник другий. Нью-Йорк: Пролог, 1995. 295 с.

470. Солдаткина В. (ред.) Посттравматическое стрессовое расстройство. Ростов н/Д: Изд-во РостГМУ, 2015. 624 с.

471. Спириденко В. Лесные солдаты. Партизанская война на северо-западе СССР. 1941–1944. М.: ЗАО Центрполиграф, 2007. 335 с.

472. Срібна М. Підпільний Український Червоний Хрест в загонах Української Повстанської Армії у роки Другої світової війни. Історія і біографістика.

Електронне наукове фахове видання – міжвідомчий тематичний збірник. 2011. 4.  
URL: [http://inb.dnsgb.com.ua/2011-4/11\\_sribna.pdf](http://inb.dnsgb.com.ua/2011-4/11_sribna.pdf) (дата звернення 21.06.2019).

473. Стародубець Г. Генеза українського повстанського запілля. Монографія. Тернопіль: Підручники і посібники, 2008. 464 с.

474. Стародубець Г. Організація медико-санітарної служби у повстанському запіллі (друга половина 1943–1944 рр.). Наукові записки з української історії: Збірник наукових статей. Переяслав-Хмельницький. 2005. № 17. С. 199–204.

475. Стародубець Г. Особливості використання образу «свого» та «чужого» в теорії та практиці бандерівського руху періоду Другої світової війни. Державотворчі та цивілізаційні здобутки українського народу. Національна та історична пам'ять. Збірник наукових праць. К.: Стилос, 2011. № 1. С. 248–258.

476. Стародубець Г. ОУН (б) в українському національно-визвольному русі на Волині в період Другої світової війни (1941–1943 рр.). Тернопіль: Підручники та посібники, 2002. 144 с.

477. Стасюк О. Видавничо-пропагандивна діяльність ОУН (1941–1953 рр.) Л.: ЦДВР; Ін-тут українознавства ім. І. Крип'якевича, 2006.

478. Стасюк О. Облаштування та оснащення підпільних друкарень ОУН. Український визвольний рух. Л.: Ін-тут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. 15: 2011. С. 63–118.

479. Струмінський Б. (ред.) Лемківщина земля–люди–історія–культура. Т. 1. Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1988.

480. Струмінський Б. (ред.) Лемківщина земля–люди–історія–культура. Т. 2. Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1988.

481. Гарнович Ю. На згарищах Закерзоння. Торонто: Вид-во Лемківщина, 1954.

482. Тимофеев А. Четники. Королевская армия. М.: Вече, 2012. 304 с.

483. Ткач Д. Мотивація вступу до лав УПА: до постановки проблеми. Український визвольний рух. Львів: ЦДВР. 2007. № 9. С. 147–156.

484. Ткаченко С. Повстанческая армия: тактика борьбы. Минск; Москва: Харвест; АСТ, 2000. 512 с.

485. Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ століття. Історичні нариси / ред. В. Смолій. Кн. 1. К.: Наук. думка, 2011. 730 с.

486. Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ століття. Історичні нариси / ред. В. Смолій. Кн. 2. К.: Наук. думка, 2011. 943 с.

487. Україна–Польща важкі питання. Т. 1–2: Матеріали II міжнародного семінару істориків «Українсько-польські відносини в 1918–1947 роках» / ред. М. Кучерепа. Варшава, 22–24 травня 1997. Варшава, 1998. 245 с.

488. Україна–Польща важкі питання. Т. 3. Матеріали III міжнародного наукового семінару «Українсько-польські стосунки в роки Другої світової війни» / ред. М. Кучерепа. Луцьк, 20–22 травня 1998 року. Варшава, 1998. 267 с.

489. Україна–Польща важкі питання. Т. 4. Матеріали IV міжнародного семінару істориків «Українсько-польські відносини під час Другої світової війни» / ред. М. Кучерепа. Варшава, 8–10 жовтня 1998 року. Варшава, 1999. 350 с.

490. Україна–Польща важкі питання. Т. 5: Матеріали V міжнародного семінару істориків «Українсько-польські відносини під час Другої світової війни» / ред. Є. Місило. Луцьк, 27–29 квітня 1999 року. Варшава, 2001. 358 с.

491. Українська повстанська армія. Історія нескорених / ред. кол.: В. В'ятрович, Р. Грицьків, І. Дерев'яний, Р. Забілий та П. Содоль. Львів: Центр досліджень визвольного руху, 2007. 352 с.

492. Український визвольний рух / ред. В. В'ятрович. Львів: Видавництво «Мс». 2003. № 2. 311 с.

493. Ухач В. Сучасна вітчизняна історіографія похідних груп ОУН (б) та ОУН (м) на Великій Україні (1941–1943 рр.) // Архіви України. 2015. № 3. С. 201–211.

494. Федик І. Євреї і УПА: факти, що заперечують пропаганду. Вголос. 2010. URL: [https://vgolos.com.ua/articles/yevrei\\_i\\_upa\\_fakty\\_shcho\\_zaperechuyut\\_propagandu\\_106565.html](https://vgolos.com.ua/articles/yevrei_i_upa_fakty_shcho_zaperechuyut_propagandu_106565.html) (дата звернення 21.06.2019).

495. Федоров С., Федоров К., Фролов Н. Медицинское обеспечение партизанских отрядов в период Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. // Военная медицина. 2008. № 4. С. 1–7.

496. Хаустова О., Трачук Л. Посттравматичний стресовий розлад: історичний аспект // Архів психіатрії. 2015. № 1 (80). С. 6–11.
497. Химка І., Курило Т. Як ОУН ставилася до євреїв? Роздуми над книжкою Володимира В'ятровича // Україна модерна. 2008. № 13 (2). С. 252–265.
498. Цепенда І. Історіографія проблеми українсько-польського переселення 1944–1946 років. Україна–Європа–Світ // Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини. Тернопіль: Видавництво ТНПУ ім. В. Гнатюка. 2011. Вип. 5. Ч. 1. С. 292–296.
499. Цепенда І. Українсько-польські відносини 40–50-х років ХХ століття: етнополітичний аналіз. К.: ІІЕНД ім. І. Ф. Кураса, 2009. 387 с.
500. Чайковський А. Невідома війна (Партизанський рух в Україні 1941–1944 р. мовою документів, очима історика). К.: Україна, 1994. 255 с.
501. Чайковський А. ОУН–УПА і гітлерівські спецслужби: до історії співробітництва // Архіви України. 2013. № 3. С. 56–87.
502. Чередниченко В. Анатомія предательства: Украинские буржуазные националисты – орудие антисоветской политики империализма. К.: Политиздат Украины, 1983.
503. Черномаз Б. Діяльність національно-патріотичного підпілля на Уманщині у 1941–1945 роках. Умань, 2002. 401 с.
504. Шанковський Л. Дії УПА і українського збройного підпілля на терені Перемищини 1944–1947 // Перемишль – західний бастион України. Нью-Йорк; Філадельфія, 1961. С. 180–209.
505. Шанковський Л. Українська повстанча армія // Історія українського війська. Львів: Видавництво «Світ», 1996. С. 482–695.
506. Шевців А. Боротьба УПА проти депортації українців із Польщі до УРСР в 1944–1946 роках. Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки. Острог: Національний університет «Острозька академія». 2010. № 16. С. 154–166.
507. Шевців А. Закерзоння: український рахунок. Український визвольний рух. Львів. ЦДВР. 2006. № 11. С. 221–232.



508. Шенкао М. Смерть как социокультурный феномен. К.: Ника–Центр, 2003. 320 с.

509. Шмігель М., Сирни М. Великий рейд УПА на Захід у 1947 році: «чехословацький шлях» у збірці протоколів полонених вояків УПА і членів цивільної сітки ОУН (джерелознавчі аспекти дослідження) // Вісник Львівського університету. Серія історична. 2017. № 53. С. 93–108.

510. Штатман Й. та ін. Державний архів Львівської області: Путівник по фондах Львівської та Дрогобицької обласних, міських, районних організацій Комуністичної партії України. Державний комітет архівів України; Державний архів Львівської області, 2003. 129 с.

511. Щур Ю. «На грані двох світів»: український націоналістичний рух на Наддніпрянщині (1920–1955 рр.): Запоріжжя: Просвіта, 2011. 200 с.

512. Ясперс К. Введение в философию. М.: Пропилеи, 2000. 192 с.

513. Ясперс К. Философия. Кн. 2. Просветление экзистенции. М.: «Канон+» РООИ «Реабилитация», 2012. 448 с.

514. Bacic-Saliszewska A. Struktura organizacyjna sotni UPA Hryhorija Jankiwskiego «Łastiwki» (1945–1947) // Scripta historica. 2017. № 23. S. 215–230.

515. Berkhoff K., Carynnyk M. The Organization of Ukrainian Nationalists and Its Attitude toward Germans and Jews: Iaroslav Stets'ko's 1941 Zhyttiepys // Harvard Ukrainian Studies. 1999. № 23.3–4. Pp. 149–184.

516. Brewer J. Microhistory and the Histories of Everyday Life // CAS–LMU eSeries. 2010. № 5. Pp. 1–16. URL: [https://www.cas.uni-muenchen.de/publikationen/eseries/cas\\_eseries\\_nr5.pdf](https://www.cas.uni-muenchen.de/publikationen/eseries/cas_eseries_nr5.pdf) (дата звернення 12.06.2018).

517. Drozd R. (red.) Ukraińcy w najnowszych dziejach Polski 1918–1989. T. 1. Slupsk; Warszawa: Tyrsa, 2000. 288 s.

518. Ginzburg C. Microhistory: Two or three things that I know about it // Critical Inquiry. Chicago: The University of Chicago, 1993. № 20. Pp. 10–34.

519. Ginzburg C. Wooden Eyes. Nine Reflections on Distance. New York: Columbia University Press, 2001. 320 p.

520. Himka John-Paul. The Organization of Ukrainian Nationalists and the Ukrainian Insurgent Army: Unwelcome Elements of an Identity Project // *Ab Imperio*. Казань. 2010. № 1. Pp. 83–101.

521. Himka John-Paul. Ukrainian Collaboration in the Extermination of Jews During the Second World War: Sorting Out the Long-Term and Conjunctural Factors // *The Fate of European Jews, 1939–1945: Continuity or Contingency?* Edited by Jonathan Frankel. (Studies in Contemporary Jewry: An Annual. Vol. 13.). Oxford: Oxford University Press, 1997. Pp. 170–189.

522. Howell E. The Soviet partisan movement. 1941–1944. Washington, D. C.: Government Printing Office, 1956. Pp. 484.

523. Huk B. Młodzi Ukraińcy Michała Borysa «Żana». Terenowe Oddziały Samoobrony w powiecie jarosławskim w latach 1945–1947. Przemyśl, 2016. 680 s.

524. Huk B. Struktura organizacyjna podziemia ukraińskiego na Łemkowszczyźnie w latach 1945–1947. Łemkowie, Bojkowie, Rusini. Historia, współczesność, kultura materialna i duchowa. T. 3. Zielona–Góra–Ślupsk, 2010. Pp. 59–67.

525. Huk B. Utworzenie Nadrejonu «Chłodny Jar» oraz 2. Batalion u Przemyskiego UPA na terenie Kraju Zakerzońskiego OUN w 1945 r. // *Biuletyn Ukrainoznawczy*. Przemyśl, 2007. S. 176–201.

526. Jones E., Nicola T. Fear, Wessely S. Shell Shock and Mild Traumatic Brain Injury: A Historical Review. *Am J Psychiatry*. 2007. № 164. Pp. 1641–1645.

527. Levi G. *On Microhistory // New perspectives on historical writing / Ed. P. Burke*. Cambridge: Polity Press, 1991. Pp. 93–113.

528. Motyka G., Libionka D. (red.) *Antypolska akcja OUN–UPA 1943–1944. Fakty i interpretacje*. (seria «Konferencje», t. 4). Warszawa: Instytut pamięci narodowej, 2002. 166 s.

529. Motyka G. *Tak było w Bieszczadach. Walki polsko-ukraińskie 1943–1948*, Warszawa, 1999. 552 s.

530. Motyka G. *Ukraińska partyzantka 1942–1960. Działalność Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i Ukraińskiej Powstańczej Armii*. Warszawa, 2006. 728 s.

531. Motyka G. W kręgu «Łun w Bieszczadach». Szkice z najnowszej historii polskich Bieszczad. Warszawa: Oficyna wydawnicza «Rytm», 2009. 188 s.
532. Motyka G., Wnuk R. Pany i rezuny Współpraca AK–WiN i UPA 1945–1947. Warszawa Oficyna Wydawnicza VOLUMEN, 1997. 207 s.
533. Peltonen M. Clues, Margins, and Monads: The Micro-Macro Link in Historical Research // *History and Theory* 2002. № 40 (3). Pp. 347–359.
534. Pisuliński J. Stosunki polsko-ukraińskie 1939–1947 w polskiej historiografii – przegląd badań // Другий Польсько-Український форум істориків 14–15 березня 2016 року у Варшаві. URL: [http://www.polinst.kyiv.ua/storage/j\\_pisulinski.pdf](http://www.polinst.kyiv.ua/storage/j_pisulinski.pdf) (дата звернення 12.06.2018).
535. Polska–Ukraina: trudna odpowiedź. Dokumentacja spotkań historyków (1994–2001). Kronika wydarzeń na Wołyniu i w Galicji Wschodniej (1939–1945) / red. R. Niedzielko. Warszawa, Wydawca: Naczelna Dyrekcja Archiwów Państwowych, Ośrodek KARTA, 2003. 372 s.
536. Polska–Ukraina: trudne pytania. T. 6: Materiały VI międzynarodowego seminarium historycznego «Stosunki polsko-ukraińskie w latach II wojny światowej» / red. R. Niedzielko. Warszawa, 3–5 listopada 1999. Warszawa, 2000. 352 s.
537. Polska–Ukraina: trudne pytania. T. 7: Materiały VII międzynarodowego seminarium historycznego «Stosunki polsko-ukraińskie w latach II wojny światowej» Łuck, 24–26 maja 2000 / red. R. Niedzielko. Warszawa, 2000. 296 s.
538. Polska–Ukraina: trudne pytania. T. 8: Materiały VIII międzynarodowego seminarium historycznego «Stosunki polsko-ukraińskie w latach II wojny światowej» / red. R. Niedzielko. Warszawa, 6–8 listopada 2000. Warszawa, 2001. 328 s.
539. Polska–Ukraina: trudne pytania. T. 9: Materiały IX i X międzynarodowego seminarium historycznego «Stosunki polsko-ukraińskie w latach II wojny światowej» / red. R. Niedzielko. Warszawa, 6–10 listopada 2001. Warszawa, 2002. 458 s.
540. Sandwell R. History as Experiment: Microhistory and Environmental History // *Method and Meaning in Canadian Environmental History* / eds. Alan MacEachern and William J. Turkel. Toronto, 2009. Pp. 124–138.

541. Snyder T. «To Resolve the Ukrainian Problem»: The Ethnic Cleansing of Ukrainians in Poland, 1943–1947 // *Journal of Cold War Studies*. 1999. Vol. 1.2. Pp. 86–12.
542. Snyder T. *Bloodlands: Europe between Hitler and Stalin*. New York: Basic Books, 2010. 560 p.
543. Snyder T. The Causes of Ukrainian–Polish Ethnic Cleansing 1943 // *The Past and Present: a journal of historical studies*. Oxford. 2003. № 179. Pp. 197–234.
544. Snyder T. *The Reconstruction of Nations. Poland, Ukraine, Lithuania, Belarus, 1569–1999*. New Haven: Yale University Press, 2003. 367 p.
545. Subtelny O. *Ukraine: A History*. 4 edition. Toronto Buffalo London University of Toronto Press, 2009. 887 p.
546. Szczęśniak A. B., Szota W. Z. *Droga do nikąd. Działalność Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i jej likwidacja w Polsce*. Warszawa, 1973. 586 s.
547. Torzecki R. Polacy–Ukraińcy w latach 1939–1948 // *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio F*. 1996. Vol. 51. S. 209–215.
548. Torzecki R. *Polacy i Ukraińcy. Sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej*. Warszawa: Wyd. PWN, 1993. 348 s.
549. Tys-Krokhmaluk Y. *UPA warfare in Ukraine*. New York: Vantage press, 1972. 449 p.
550. Wessely S. The life and death of Private Harry Farr // *Journal of the Royal society of medicine*. 2006. Vol. 99. Pp. 440–443.
551. Wnuk R. *Recent Polish Historiography on Polish–Ukrainian Relations during World War II and its Aftermath*. NY, 2004. Vol. 7.1. Pp. 1–12.
552. Zakerzonna. *Ethnic Cleansing of the Ukrainian Minority in Poland 1944–1947* / ed. T. Hunczak. Clifton, 2012. 288 p.

## ДОДАТКИ

### ДОДАТОК А

#### СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

##### **Публікації у наукових фахових виданнях України:**

1. Прокопов В. Матеріальний аспект повсякденного життя учасників руху ОУН та УПА на Закерзонні (1943–1947 рр.) // Гуманітарний журнал. Дніпропетровськ / гол. ред. В. Ю. Пушкін. 2015. № 3–4. С. 127–138.
2. Прокопов В. Дозвілля та свята учасників УПА та ОУН на Закерзонні 1943–1947 рр. // Вісник Дніпровського ун-ту. Серія: Історія та археологія / гол. ред. С. І. Світленко. Дніпро. 2017. Т. 25. № 1. С. 88–95.
3. Прокопов В. Хвороби та їх лікування в житті українських повстанців Закерзоння (1944–1947 рр.). // Східноєвропейський історичний вісник / гол. ред. В. Ільницький. Дрогобич: Посвіт. 2017. № 5. С. 184–190.
4. Прокопов В. Ставлення українських повстанців Закерзоння до євреїв: контент-аналіз мемуарних джерел // Східноєвропейський історичний вісник / гол. ред. В. Ільницький. Дрогобич: Посвіт. Спеціальний випуск. 2018. № 3. С. 318–325.
5. Прокопов В. Смерть в уявленнях та практиках українських повстанців Закерзоння (1943–1947 рр.) // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету / гол. ред. Ф. Г. Турченко. Запоріжжя: ЗНУ. 2018. № 50. С. 229–237.
6. Прокопов В. Релігійність та забобонність в українському повстанському середовищі Закерзоння (1943–1947 рр.) // Гілея: науковий вісник. Зб. наук. пр. / гол. ред. В. М. Вашкевич. К.: Видавництво «Гілея». 2018. Вип. 136(9). С. 60–65.

##### **Публікації у зарубіжних періодичних спеціалізованих виданнях:**

7. Прокопов В. Бойові поранення українських повстанців Закерзоння та їх лікування (1943–1947 рр.) // East European Scientific Journal / ed. Adam Barczuk. Warsaw, Poland. 2018. № 10 (38). Part 3. Pp. 17–24.

### **Матеріали конференцій:**

8. Прокопов В. Мемуари як джерело вивчення повсякдення учасників українського визвольного руху на Закарпатті (1943–1947 рр.) // Історичні етюди: зб. наук. пр. / під ред. С. Світленка. Дніпро. 2017. № 5. С. 91–94.

9. Прокопов В. Дозвілля та свята вояків УПА та ОУН на Закарпатті 1943–1947 рр. // Український визвольний рух 20–50-х років ХХ ст.: ідея державності та її реалізація. Доповіді і повідомлення міжнародної наукової конференції 29–30 червня 2016 р., м. Київ. К.: КНУ, 2016. С. 125–126.

10. Прокопов В. Гігієна у повсякденному житті українських повстанців Закарпаття (1944–1947 рр.) // Українська нація у боротьбі за збереження ідентичності й відродження державності (1917–2017 рр.). До 100-річчя УНР. Зб. наук. праць: матеріали на допомогу викладачам, вчителям, студентам й учням вузів і шкіл / під ред. О. О. Рафальського. Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова. 2017. № 7. С. 171–177.

11. Прокопов В. Відносини між українським населенням та українським повстанським рухом на Закарпатті 1943–1947 рр. // Суспільно-історична та політико-правова оцінка тотального виселення українців з етнічних земель Лемківщини, Надсяння, Холмщини, Підляшшя, Любачівщини, Західної Бойківщини у 1944–1951 рр. Зб. наук. пр. / гол. ред. Я. Галик. Львів: Левада, 2018. С. 101–108.

12. Прокопов В. Економіка воєнного часу: досвід підпілля Закарпаття (1943–1947 рр.) // Економічний націоналізм. Матеріали VIII всеукраїнської наукової конференції з міжнародною участю. Івано-Франківськ, 12–13 жовтня 2018 р. / наук. ред. О. Сич. Івано-Франківськ: Лілея НВ, 2018. С. 219–229.

### **Наукові праці, які додатково відображають наукові результати дисертації:**

13. Прокопов В. Василь Галаса та Марія Савчин: гендерні особливості сприйняття підпільної боротьби ОУН // Український визвольний рух / гол. ред. М. Гавришко. Львів: Ін-тут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України; ЦДВР. 2013. № 18. С. 209–227.

## ДОДАТОК Б

### Статистика ставлення повстанського середовища до загиблих

(на основі відомостей праці Є. Місила «Повстанські могили...»)<sup>2</sup>

<i>Тактичний відтинок</i>	<i>«Лемко»</i>			<i>«Бастіон»</i>			<i>«Данилів»</i>		
	<b>1944</b>	<b>1945</b>	<b>1946</b>	<b>1944</b>	<b>1945</b>	<b>1946</b>	<b>1944</b>	<b>1945</b>	<b>1946</b>
Всього загиблих	33	70	105	4	90	63	40	26	76
Забрані з поля битви / поховані повстанцями	31	55	102	3	77	59	40	23	55
Залишені на полі бою / померлі у полоні / місце поховання не відоме	2	15	3	1	13	4	–	3	21
Посмертно підвищені у військовому ступені / нагороджені	33	53	47	–	1	1	11	18	34

<sup>2</sup> © Прокопов В. Ю.

## ДОДАТОК В

### Кількість згадок-ставлень членів ОУН і вояків УПА Закарпаття до поляків<sup>3</sup>

	Нейтральні	Позитивні	Негативні ВСЬОГО	Ворожість поляків	Ворожість до поляків	Контекст конфлікту	Маркування ворога	Презирство	(ОКРЕМО) Епітети до ворога
Борець Юрій	115	8	79	25	4	24	19	7	26
Галаса Василь	138	3	67	52	3	10	2		27
Дуда Михайло	63	2	41	10	2	15	8	6	5
Дмитрик Іван	130	10	113	37	7	52	12	5	5
Йовик Іван	167	6	129	37	11	41	28	12	19
Кордан Іван	51		73	26	6	34	6	1	8
Кметь Євстахій	107	7	286	125	18	101	41	1	72
Лико Іван	192	5	283	100	6	145	28	4	37
Ната Ленко	75	4	49	19		29	1		
Гарасимів Іван	123	9	91	26	1	49	14	1	14
Конопаський Олекса	61	3	172	36	8	94	27	7	20
Стебельський Степан	42	3	102	41	2	48	11		8
Савчин Марія	104	4	67	36	2	27	1	1	2
Тимочко Ірина	79	1	57	29		27	1		2
Чорна Володимир	9		59	20	6	31	1	1	10
Цяпка Дмитро	228	8	479	82	18	321	53	5	34
Галабуд Осип	23	1	22	5		15		2	
Гойсан Петро	42	1	29	4		25			
Левосюк Володимир	31	3	21	2	1	16	2		
Морочко Володимир	25	2	35	3	1	26	4	1	1
Новосад Іван	22	2	43	9	5	28		1	
Потопляк Василь	7	1	15	2		12		1	
Улян Михайло	13	1	2	1		1			
Федак Іван	59	9	89	23	3	51	7	5	7
Криlach (Денник)	38	4	78	6		57	7	8	3
Бунчужний Орест (Денник)	14		32	2		29		1	
Бучужний Буркун (Денник)	44	3	71		1	61	9		
	2002	100	2584	758	105	1369	282	70	300

<sup>3</sup> © Прокопов В. Ю.



## ДОДАТОК Г

### Ставлення членів ОУН і вояків УПА Закерзоння до поляків у відсотковому відношенні<sup>4</sup>

<b>ВІДСОТКИ</b> %	Нейтральні	Позитивні	Негативні ВСЬОГО	Ворожість поляків	Ворожість до поляків	Контекст конфлікту	Маркування ворога	Презирство
Борець Юрій	57%	4%	39%	32%	5%	30%	24%	9%
Галаса Василь	66%	1%	32%	78%	4%	15%	3%	
Дуда Михайло	59%	2%	39%	24%	5%	37%	19%	15%
Дмитрик Іван	51%	4%	45%	33%	6%	46%	11%	4%
Йовик Іван	55%	2%	43%	29%	9%	32%	21%	9%
Кордан Іван	41%		59%	36%	8%	47%	8%	1%
Кметь Євстахій	27%	2%	71%	44%	6,10%	35,30%	14,30%	0,30%
Лико Іван	40%	1%	59%	35%	2%	51%	10%	2%
Ната Ленко	9%	7%	84%	39%		59%	2%	
Гарасимів Іван	55%	4%	41%	29%	1%	54%	15%	1%
Конопаський Олекса	26%	1%	73%	20%	5%	55%	15%	5%
Стебельський Степан	29%	2%	69%	40%	2%	47%	11%	
Савчин Марія	59%	2%	38%	54%	2%	40%	2%	2%
Тимочко Ірина	58%	1%	41%	51%		47%	2%	
Чорна Володимир	13%		87%	34%	10%	52%	2%	2%
Цяпка Дмитро	32%	1%	67%	17%	4%	67%	11%	1%
Галабуд Осип	50%	2%	48%	23%		68%		9%
Гойсан Петро	58%	2%	40%	14%		86%		
Левосюк Володимир	57%	5%	38%	10%	5%	75%	10%	
Морочко Володимир	40%	3%	57%	9%	3%	74%	11%	3%
Новосад Іван	33%	3%	64%	21%	12%	65%		2%
Потопляк Василь	31%	4%	65%	14%		80%		6%
Улян Михайло	81%	6%	13%	50%		50%		
Федак Іван	38%	6%	57%	26%	3%	57%	8%	6%
Криlach (Денник)	32%	3%	65%	9%		73%	9%	9%
Бунчужний Орест (Денник)	30%		70%	6%		91%		3%
Бучужний Буркун (Денник)	37%	3%	60%		1%	86%	13%	
<b>СУМА</b>	<b>43%</b>	<b>2%</b>	<b>55%</b>	<b>29%</b>	<b>4%</b>	<b>53%</b>	<b>11%</b>	<b>3%</b>

<sup>4</sup> © Прокопов В. Ю.

## ДОДАТОК Г

### Відомості про авторів мемуарів та щоденників, використаних у роботі<sup>5</sup>

№	Автор	Видання	Доля	Час написання	Місцевість
1	Стебельський С. «Хрін»	<i>Літопис УПА. Том 33</i>	Перейшов на територію УРСР. Загинув у бою	1948	Перемищина, Лемківщина
2	Конопадський О. «Острове́рха»		Перейшов на територію УРСР. Загинув у бою	1948	Лемківщина
3	Дубницький-Кілко Степан	<i>Україну захищали в чужині: спогади про Закерзоння. 2004</i>	Перейшов у Західну Німеччину у рейді	На еміграції	Перемищина, Лемківщина
4	Карванська-Байляк Анна	<i>Во ім'я твоє</i>	Взята у полон, після тюрми виїхала з Польщі в Америку	Після звільнення. На еміграції	Перемищина
5	Дуда Михайло «Громенко»	<i>У великому рейді. 2000</i>	Перейшов у Західну Німеччину у рейді. Повернувся в УРСР. Загинув у бою		Перемищина
6	Борець Ю. «Чумак»	<i>УПА у вирі боротьби. 1971. Рейд без зброї. 1982. З найкращими. 1986</i>	Перейшов у Західну Німеччину у рейді	На еміграції	Перемищина, Лемківщина
7	Гарасимів Іван	<i>Літопис УПА том 29. 1996</i>	Перейшов у Західну Німеччину у рейді	На еміграції	Лемківщина
8	Грицько Д. «Цяпка»	<i>Горить Ліс! 1975. Ліс – наш батько. 1996</i>	Взятий у полон, після тюрми виїхав з Польщі в Австралію	Після звільнення. На еміграції	Перемищина, Лемківщина
9	Галаса Василь	<i>Наше життя і боротьба. 2005</i>	Взятий у полон у 1953. Жив в УРСР	Після звільнення. 1990-ті	Перемищина, Лемківщина, Ярославщина
10	Дмитрик Іван	<i>Записки українського повстанця (У лісах Лемківщини). 1992</i>	Перейшов у Західну Німеччину у рейді	На еміграції	Перемищина, Лемківщина

<sup>5</sup> © Прокопов В. Ю.

11	Йовик Іван	<i>Нескорена армія. 1995</i>	Перейшов у Західну Німеччину у рейді	На еміграції	Перемищина	
12	Кордан Іван	<i>Один набій з набійниці. Спомини вояка УПА з куреня «Залізняка». 2006</i>		На еміграції	Ярославщина, Любачівщина	
13	Кметь Євстахій	<i>Спогади. Любачівщина на шляху боротьби. 2000</i>	Взятий у полон, після тюрми виїхав з Польщі в Америку	Після звільнення. На еміграції	Ярославщина, Любачівщина	
14	Лико Іван	<i>Літопис УПА. Том 37. 2002</i>	Взятий у полон, після тюрми виїхав з Польщі в Америку	Після звільнення. На еміграції	Лемківщина, Перемищина	
15	Терефенко Микола «Медвідь»		Взятий у полон поляками		Лемківщина	
16	Савчин Марія	<i>Літопис УПА. Том 28. 1995</i>	Взята в полон МГБ 1953. Втекла на Захід	На еміграції	Перемищина, Лемківщина, Ярославщина	
17	Тимочко Ірина	<i>Моя одиссея. 2005</i>	Взята у полон, після тюрми виїхала з Польщі в Америку	Після звільнення. На еміграції	Лемківщина, Перемищина	
18	Чорна Володимир	<i>Спогади повстанця з Любачівщини. 2016</i>	Перейшов у Західну Німеччину у рейді. Жив у Франції	На еміграції	Ярославщина, Любачівщина	
19	Ната Ленко	<i>На межовій землі (спогади з Закерзоння). 1999</i>	Виїхала на еміграцію у 1946	На еміграції	Ярославщина, Любачівщина	
20	Леськів-Кіт Анна	<i>Закерзонські долі. Спомин про село Корчмин. 2002</i>				
21	Леськів Михайло «Ярема»					
22	Гарвас Іван «Соя»		<i>Літопис УПА. Том 31. 2000</i>			
23	Соколюк Зиновій «Зенон Семенів»					
24	Лялюк Іван «Камінний»					
25	Н.Н.					
26	Росіл Степан	<i>Літопис УПА. Том 39. 2004</i>				
27	Котляр Юліян				Холмщина, Грубешівщина	
28	Роман Мац	<i>Крутими стежками до волі. 2006</i>	Перейшов у Західну Німеччину у рейді	На еміграції	Підляшшя, Холмщина	
29	Добровольський	<i>Боївка «С». 2002</i>			Лемківщина,	

	Євстахій				Перемищина, Любачівщина
30	Кривуцький Іван «Аркадій»	<i>Де срібнолентий Сян пливе. 1999</i>	Взятий у полон чехами відбував ув'язнення в СРСР	Після звільнення. 1990-ті	Лемківщина, Перемищина
31	Плечень Омелян	<i>Дев'ять років у бункрі. 1987</i>	Перейшов у Західну Німеччину у рейді	На еміграції	
32	Черкес М.	<i>Закерзоння: історико- меморіальний нарис. Спогади. 2006</i>			Лемківщина, Перемищина, Ярославщина, Любачівщина, Холмщина
33	Потічний Петро Йосип	<i>My Journey. 2008</i>	Перейшов у Західну Німеччину у рейді	На еміграції	Лемківщина, Перемищина
34	Свинко Йосип	<i>Ямна: знищене село Перемишльського краю (історія, спогади). 2005</i>			Перемищина
35	Галабуд Осип	<i>Закерзоння. Том 1. 1994</i>	Взятий у полон поляками. Жив у Польщі	Після звільнення. Кінець 1980–1990- ті	
36	Гойсан Петро				
37	Левосюк Володимир				
38	Морочко Володимир				Перемищина
39	Новосад Іван				
40	Потопляк Василь				
41	Улян Михайло				
42	Федак Іван				
43	Війтів Ярослав «Корчак»	<i>Закерзоння. Том 2. 1996</i>		Кінець 1980–1990- ті	
44	Загорода Степан «Верниволя»				
45	Матійцьо Іван «Гонта»				
46	Охота Павло «Остап»				
47	Пелььо Іван «Тарас»				
48	Снігур Олекса «Економ»				Ярославщина, Любачівщина
49	Старух Іван «Грім»				
50	Явірницький Степан «Березний»				

51	Молодій Іван «Косар»	Закерзоння. Том 3. 1997		Кінець 1980–1990- ті	Холмщина, Підляшшя
52	Куций Федор «Прут»				
53	Кухарчук Михайло «Буревій»	Закерзоння. Том 4. 1998		Кінець 1980–1990- ті	Холмщина
54	Оліяр Іван «Кум»				Перемищина, Лемківщина
55	Ріпецький Модест «Горислав»	Літопис УПА. Том 23. 1992	Перейшов у Західну Німеччину у рейді	На еміграції	Перемищина, Лемківщина
56	Гук Богдан «Скала»				Перемищина, Лемківщина
57	Крук Богдан «Мелодія»				Перемищина, Лемківщина
58	Мартинюк Анна «Ганя»				Ярославщина, Любачівщина
59	Боднаренко- Ріпецька Марія «Оксана»		Перейшла у Західну Німеччину у рейді		Перемищина, Лемківщина
60	Осип Левицький «Гордій»		Перейшов у Західну Німеччину у рейді		
61	Макаренко Г.		В рядах УПА. 1957		Перейшов у Західну Німеччину у рейді
62	Коник				
63	Бурий К.				
64	Блудний				
65	Футала Лагідний				
66	Соє І.				
67	Горайський-Зелєз Ів.				
68	Туча С. З.				
<u>56</u>	Богдан Б. Скала				
69	Макаренко М.				
<u>57</u>	Богдан Мельодія- Крук				
70	Лісовик				
71	Рубач				
72	Верниволя				
73	Буркун				
74	Верес				
<u>54</u>	Кум				
75	Роман				
76	Мар С. Г.				
77	Чура				
78	Королик				
79	Шраменко				
<u>11</u>	Соколенко				
80	Дорошенко М.				

81	Тарабан Микола «Туча»	<i>Літопис УПА. Бібліотека. Том 4. 2003</i>	Легалізувався у Польщі		Ярославщина, Любачівщина
82	Філь Іван «Шеремета»		Легалізувався у Польщі		Ярославщина, Любачівщина
83	Василевський- Путко, Іван «Вус»		Легалізувався у Польщі до 1959, потім виїхав у Канаду		Ярославщина, Любачівщина
84	Міхалик Кость «Дума»				Ярославщина, Любачівщина
85	Когут-Лялюк Катерина «Грізна»				Ярославщина, Любачівщина
86	Крилач [Денник]	<i>Літопис УПА. Том 14. 1987</i>	Загинув у бою в червні 1947	Вів під час бойових дій	Перемищина, Лемківщина
87	Бунчужний Орест [Денник]			Вів під час бойових дій	Перемищина, Лемківщина
88	Бучужний Буркун [Денник]	<i>Літопис УПА. Том 13. 1986</i>	Перейшов у Західну Німеччину у рейді	Вів під час бойових дій	Перемищина, Лемківщина
89	«Економ»	<i>Особистий архів Проконова В. Ю.</i>	Жив у Польщі		Ярославщина, Любачівщина
90	Байляк Роман	<i>Богунова тридорога. 2004</i>	Перейшов на захід	На еміграції	Холмщина, Підляшшя
91	Грицай Ярослав «Чорнота»	<i>А рани не гоїлися: Спомини «Чорноти». 2001</i>	Заарештований. Засланий до Сибіру	Разом з дружиною після звільнення	Холмщина, Підляшшя, Перемищина, Лемківщина, Ярославщина, Любачівщина
92	Ровенчук- Лабунька Марія	<i>Коли ліс був наш батько. 2015</i>	Перейшла у Західну Німеччину	На еміграції	Перемищина, Лемківщина, Ярославщина, Любачівщина
93	Радейко Микола	<i>Кристенсен. Волю Україні. Розповідь про Миколу Радейка. 1997</i>		Написано журналісто м, але деталізація мемуарна	Холмщина, Підляшшя, Перемищина, Лемківщина, Ярославщина, Любачівщина
94	Бабляк Олександр «Брилько»	<i>Партизанськими дорогами з командиром «Залізником». 1997</i>	Жив у Польщі		Ярославщина, Любачівщина
95	Вальницький Іван «Війт»				
96	Дигінь Іван «Камінь»				
97	Зінкевич Дмитро «Зимний»				
<b>13</b>	Кметь Євстахій			Виїхав на	

	«Сойка»		еміграцію		
98	Комар Федір «Кіт»				
99	Кордупель (Кульчицький) Петро «Луговий»		Жив у Польщі		
100	Крупський Дмитро «Карий»				
101	Палюшок Михайло «Павлюк»				
102	Пона Михайло «Дон»				
<u>82</u>	Філь Іван «Шеремета»		Виїхав на еміграцію		
103	Болехівський Олександр	<i>Літопис УПА. Том 32</i>	Заарештований у 1947		Лемківщина
104	Баб'як Степан				Лемківщина

## ДОДАТОК Д

Свято Зброї серпень 1945. Перемиський курінь. (АЦДВР). Фото





## ДОДАТОК Е

Повстанське весілля. Бойківщина. 23 XI 1946 р. (АЦДВР). Фото



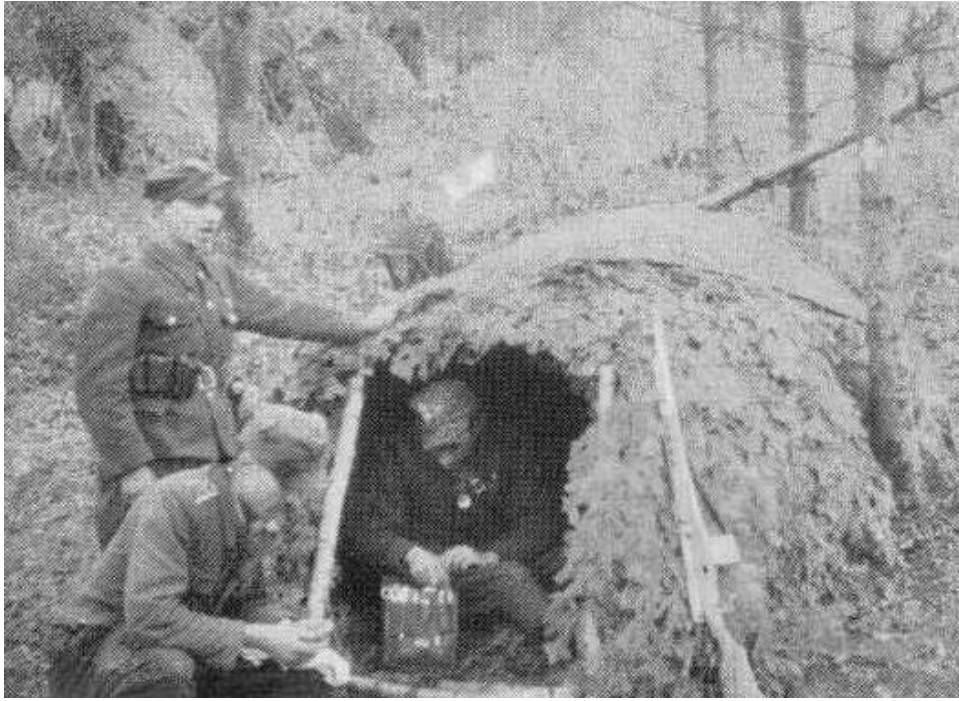
## ДОДАТОК Є

Харчування весною 1947 р. сотня «Крилача». «...Суп та інші страви кухарі варили у відрах для поодиноких чот, які переносили свої “кухні” на плечах на нове місце постою» (Літопис УПА: Том 14... с. 170). Фото



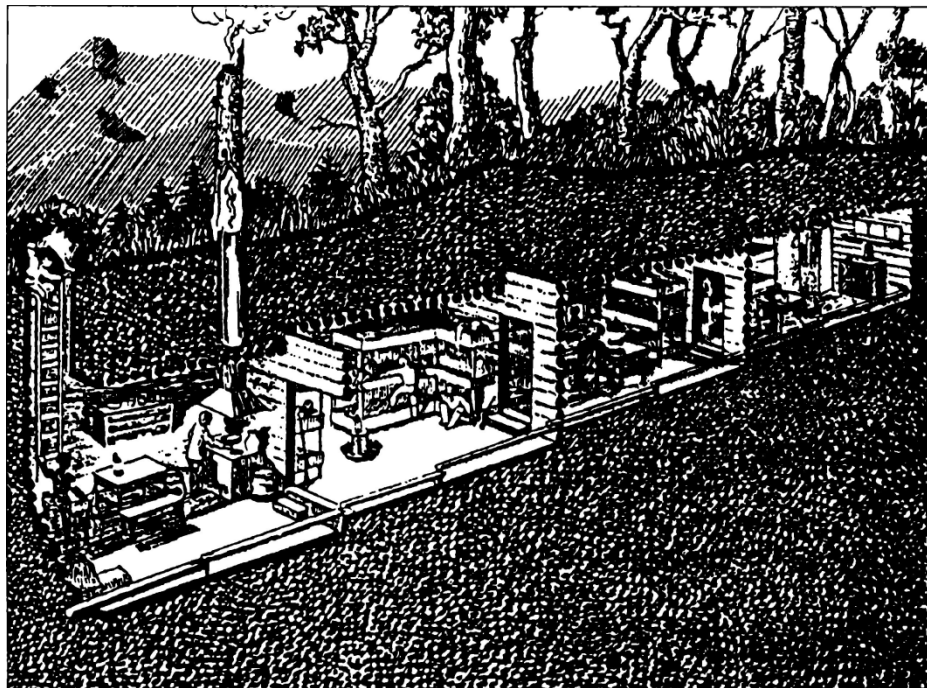
## ДОДАТОК Ж

Колиба санітарного пункту сотні «Бурлаки» (в середині колиби Богдан Гук «Скала») (Літопис УПА: Том 13... с. 169). Фото



### ДОДАТОК 3

Підземна криївка на горі Хрещата, збудована чоною Юрія Борця «Чумака» (Борець Ю. У вирі боротьби... с. 147). Малюнок



### ДОДАТОК И

Повстанська «голярня» 1947 р. На першому плані сотенний Володимир Щигельський «Бурлака» (Літопис УПА: Том 14... с. 169). Фото





## ДОДАТОК І

Санітарний пункт УПА. Ярославщина 1946 р. Крайня праворуч Марія Ровенчук-Лабунька. (Літопис УПА: Том 23... с. 172). Фото



## ДОДАТОК ІІ

Капелан Василь Шевчук «Кадило» на випуску підстаршинської школи УПА імені полковника Коника, 01.07.1946 р. (АЦДВР). Фото



## ДОДАТОК Й

Надрайонний провідник Степан Голяш «Мар» (2-й ліворуч) зі стрільцями охорони та місцевими мешканцями с. Бук Ліського повіту, осінь 1946 р. (АЦДВР). Фото



## ДОДАТОК К

Бійці УПА із 6-ма захопленими в полон польськими вояками. (АЦДВР). Фото



## ДОДАТОК Л

Братська могила воїнів УПА, Лемківщина. Повстанський капелан о. Яворенко (Андрій Радьо). (АЦДВР). Фото



## ДОДАТОК М

Польова Служба Божа, Лемківщина. Повстанський капелан о. Яворенко (Андрій Радьо). (АЦДВР). Фото

